

RAZI BRAHIMI

BIBLIOTEKA

814.09

B 82

✓ h enime
L etrare

FILLIMET E LETERSISE SONË TE REALIZIMIT SOCIALIST

Dhjetë vjet më parë ishte ende herët të flisje për historinë e letërsisë së realizimit socialist. Ahere ajo hidhte hapat e para në jetë dhe, si çdo art i ri që hedh hapat e para pas një përmbysje të madhe revolucionare në jetën ekonomike, politike dhe shoqërore të vëndit, nuk mund të kërkohej prej saj që të ishte e përsosur, as e gjerë dhe as e përfaqësuar nga aq shumë autorë dhe aq shumë vepra sa sot.

Sot ne mund të pohojmë me plot gojën, që kemi një letërsi të zhvilluar, plot forca jetësore, një letërsi të lidhur me popullin dhe me kohën, një letërsi me perspektiva të mëdha për vëndin tonë. Dhe të gjitha këto janë arritur, para së gjithash, si frut i triumfit të revolucionit popullor, i ndërtimit të socializmit në Shqipëri dhe i udhëheqjes së urtë leniniste të Partisë sonë të Punës... Të gjitha sukseset krijonjëse të shkrimtarëve tanë janë të lidhura ngushtë me sukseset e popullit, me përvetësimin nga ana e tyre e botëkupti-

mit materialist dialektik dhe me ndihmën e gjithanëshme që u ka dhënë atyre Partia. Kështu ka ndodhur që letërsia jonë ka hyrë në fazën e pjekurisë dhe të zhvillimit të saj të plotë.

Në rrethana të tilla studimi i çështjeve të përgjithëshme të historisë së letërsisë sonë të re, si edhe studimi i problemeve të veçanta që dalin prej saj në faza të ndryshme, mer rëndësi të veçantë dhe, po të bëhet, do të ndihmojë në përparimin dhe zhvillimin e jetës sonë letrare.

Në këtë artikull do të meremi me një çështje historikisht të përfunduar, me çështjen e fillimeve të letërsisë sonë të realizmit socialist, ose siç mund të thuhet ndryshe, me fazën e hedhjes së themeleve të kësaj letërsie. Kjo nuk është një çështje aq e thjeshtë sa ç'mund të kujtohet, prandaj edhe mendimet që janë shprehur apo mund të shprehen është më mirë të përfshihen në kategorinë e diskutimeve.

Periudha e fillimeve të letërsisë sonë të realizmit socialist shtrihet në një kohë relativisht më të gjatë nga ç'është thënë deri tani. Ajo, siç e përfaqësojmë unë, nis me vitet njëzet-tridhjet dhe përfundon afërsisht rreth vitit 1952, domethënë zgjat afro njëzetë vjet dhe ndahet në tri faza: faza e krijimit të premisave të lindjes dhe e shkëmbimeve të para të kësaj letërsie (vitet njëzetë-tridhjetë), që lidhet drejtpërdrejt me depërtimin e ideve socialiste në Shqipëri dhe me fillimin e lëvizjes komuniste në vëndin tonë; e dyta, faza e letërsisë së luftës Nacional-Lirimtare, që nis me themelimin e partisë (1941) dhe zgjat deri në klimin e Shqipërisë dhe pak më vonë (ndoshta deri në fund të 1945-ës), e treta, faza e hedhjes së hapave të para të letërsisë së realizmit socialist

në kuptimin e plotë së fjalës, që përfundon rreth vitit 1952. Pas vitit 1952 (datat në raste të tilla janë kurdoherë aproksimative) letërsia jonë hyn në rrugën e madhe të zhvillimit me një bazë të shëndoshë dhe me forca të shumuara e me pretendimet e një letërsie të zhvilluar. Këtu nis periudha e dytë e zhvillimit të saj, periudha e pjekurisë dhe e lulëzimit.

Mendojmë se ndarja e letësisë sonë të re në periudhat që shënuam më lart i përgjigjet të vërtetës historike dhe është i drejtë për disa arsye.

Së pari, deri në vitin 1952, (aproksimativisht), letërsia jonë e re bënte përpjekjet e para për t'u zhvilluar, jo vetëm si letërsi e realizmit socialist, po edhe si letërsi në kuptimin e gjerë të fjalës. Gjatë luftës Nacional-Çlirimtare nuk pati asnjë përfaqësonjë të njohur të letërsisë sonë të mëparëshme që të vazhdonte krijimtarinë e vet dhe të hidhte hapat e para drejt realizmit socialist. Nga ana tjetër, koha ishte tepër e shkurtër dhe ngjarjet aq të vrullëshme, sa që talentet e reja nuk arritën të zhvillohen plotësisht, megjithëse gjatë atyre viteve u krijuan edhe vepra të bukura.

Së dyti, gjer më 1952, shkrimtarët tanë kryesorë sapo kishin botuar veprat e tyre të para, sapo kishin përcaktuar rrugën e tyre krijonjëse, sapo ishin kristalizuar veçoritë e tyre artistike dhe ishte kuptuar plotësisht se ç'ishte letërsia e realizmit socialist, të cilën po e krijonin me veprat e tyre. (Teorikisht, për realizmin socialist është folur për herë të parë në shtypin tonë letrar më 1946-1947.)

Së treti, para 1952 nuk mund të flitej, në

kuptimin e vërtetë të fjalës, për një zhvillim të gjithanshëm të letërsisë sonë të re, akoma nuk mund të thuhej se kishim një prozë, një dramaturgjë e një poezi të zhvilluar. Romani mungonte. Tregimet e gjata, vëllimet me tregime, përmbledhjet me vjersha dhe veprat dramatike numuroheshin me gishtat e dorës. Prej të dhënave bibliografike del, se gjer më 1952, ishin botuar rreth 50 vëllime të 22 autorëve, prej të cilëve 10 kishin botuar nga një vepër, tre nuk shkruan më vonë dhe vetëm 9 kishin botuar nga dy e, më rrallë, nga tre vëllime.

Së katërti, edhe në raport me historinë e ndërtimit socialist të vëndit tonë, ky periodizim duket i drejtë për arsye historike të njohura. Më 1952 ka nisur periudha e planeve ekonomike pesëvjeçare, pasi kanë përfunduar reformat e mëdha ekonomike e shoqërore, pasi ka marë fund me kohë rindërtimi i vëndit dhe kudo ka nisur sulmi në stil të gjërë për ndërtimin e bazave të socializmit.

Në frontin e letërsisë është zhvilluar konferenca e tretë kombëtare e shkrimtarëve, ku u shtruan probleme shumë të rëndësishme të letërsisë sonë.

Po të shpreheshim në mënyrë figurative, do të thoshim, se gurin e kufirit ndërmjet dy periudhave të letërsisë sonë të realizmit socialist e vuri botimi i romaneve të para, që ishte me të vërtetë një hap i ri drejt zhvillimit të mëtejshëm të letërsisë së realizmit socialist në vëndin tonë.

Pra, periudha e parë është periudha e grumbullimit, përgatitjes dhe aktivizimit të forcave tona letrare, periudha e përçafimit të metodës krijonjëse të realizmit socialist dhe e krijimit të

veprave të para sipas kësaj metode. Vlen të shënojmë, se deri më 1952, Dhimitër Shuteriqi kish botuar dy poemat «O Ptoleme», «Enverit» dhe vëllimin me vjersha «Mbi krahn e praruar të paqes», Zihni Sakua vëllimin me tregime «Nga jeta në luftë», vëllimin për fëmijë «Foleja e dallëndyshes», tregimin e gjatë «Bereqeti» etj., Fatmir Gjata vëllimet «Gruri nuk u dogj», «Pika gjaku», dhe, pak më vonë, tregimin e gjatë «Ujëfletë, hasmi s'fletë», Shefqet Musaraj poemat «Epopeja e Ballit Kombëtar» dhe «Do bëhen zgjedhëdhjet», Aleks Çaçi poemat «Ashtu Myzeqe», «Me ty Stalin» dhe pjesën më të mirë të vjershave të vëllimit «Këngët e dheut», Llazar Siliqi poemat «Pristina», «A ka kala që s'marin komunistat!» dhe vëllimin «Rruga e lumtunisë», Luan Qafëzi vëllimin «Vjersha», Kolë Jakova është njohur me dramën «Hali! dhe Hajrija» Mark Gurakuqi ka botuar vëllimin «Kangë për jetën», Vehbi Balla vëllimin «Shtigje Drite», Kin Dushi tregimin e gjatë «Në gojën e ujkut», Aleksandër Banushi përmbledhjen «Ylberi». Nuk do duhej të zgjate-teshim edhe më tepër se kaq për të shënuar listën e plotë të veprave të botuara gjatë asaj periudhe. Në këtë kohë nisin të çfaqen edhe talentet e para të lindura në kushtet e shoqërisë socialiste. Rradhët e shkrimtarëve shtohen dhe zënë të njihen emrat e debutantëve të rinj si Jakov Xoxa, Vehbi Skënderi dhe pas tyre, Ismail Kadare, Naum Prifti, Sotir Andoni, Dritëro Agolli e të tjerë. Veç kësaj, disa shkrimtarë të vjetër, që deri në këtë kohë nuk kishin botuar gjë, dalin me vëllimet e tyre të para si shkrimtarë të realizmit socialist, duke kapërxyer kështu të kaluarën e tyre letrare. Të

tillë janë Nonda Bulka, Sterjo Spasse, Vedat Kokona, Nexhat Hakiu.

Grumbullimi i eksperiencës, pasurimi i letërsisë, shtimi i radhëve të shkrimtarëve, krahas sukseseve të mëdha ekonomike, shoqërore dhe kulturore të vëndit, e ngrejnë letërsinë tonë si tërësi, në një nivel më të lartë ideo-estetik, në krahasim me periudhën e mëparëshme.

2.

Lind pyetja: Pse shtyhet kufiri i fillimeve të letërsisë të realizmit socialist deri në vitet njëzetë-tridhjetë? A nuk është më e arësyeshme të meret si fillim periudha e luftës Nacional-Çlirimtare?

Historia e letërsisë sonë gjatë tridhjetë vjetëve të fundit vërtëton, se metoda e realizmit socialist në Shqipëri nuk u importua nga jashtë dhe nuk u imponua nga lart, siç mundohen të thonë revizionistët për realizmin socialist në përgjithësi, po u arrit si një sukses krijonjës i shkrimtarëve tanë më të përparuar, që e kishin lidhur jetën dhe krijimtarinë e tyre me jetën dhe luftën e popullit, me ideologjinë socialiste dhe me veprimtarinë revolucionare të masave punonjëse, të udhëhequra nga komunistët.

Letërsia e viteve tridhjetë, ose, siç thuhet ndryshe, krijimtaria e shkrimtarëve të brezit të tridhjetepesës dhe disa fenomene në letërsinë e mëparëshme provojnë, se aso kohe, po bëhej një përpjekje e pandërgjegjëshme dhe e ndërgjegjëshme për të kërkuar rrugë të reja krijonjëse, brendi të re ideologjike, spjegim të ri të jetës. As metodat e vjetra krijonjëse tradicionale të

letërsisë së atëherëshme, as format e njohura nuk kënaqnin më letrarët më të përparuar, të cilët, si produkt i kohës dhe i raporteve shoqërore që ishin krijuar, kishin diçka të re për të thënë dhe këtë diçka të re e shihnin se nuk mund ta thoshnin në mënyrat e vjetëra. Pra, vetë jeta i shtynte letrarët drejt një metode të re krijonjëse.

Në këtë mes përhapja e ideve të socializmit dhe ndikimi i fitores së revolucionit të Tetorit, shërbyen si një katalizator i fuqishëm, si në gjallërimin e lëvizjes demokratike, ashtu edhe në përparimin ideologjik të kulturës sonë. *Ndikimi politik* i fitores së socializmit në Bashkimin Sovietik (botimi i dokumentave të traktatit të Londrës, ideja që toka u përket atyre që e punojnë etj.) i çoi udhën edhe *ndikimit ideologjik* të socializmit në Shqipëri, sidomos pas formimit të grupeve komuniste, me të cilat u bashkuan edhe intelektualët më të përparuar të kohës. Qënia e Bashkimit Sovietik, si shtet i parë i punëtorëve dhe i fshatarëve, ishte gjithashtu një element i rëndësishëm për revolucionimin e mentalitetit të njerëzve Ndikoi gjithashtu edhe letërsia sovjetike, sidomos botimi i romanit «*Nëna*» të Maksim Gorkit.

Deziluzioni është elementi i parë i revoltës shoqërore në letërsinë tonë pas shpalljes së independencës. Deri këtu arritën shkrimtarët përparimtarë të Rilindjes: Çajupi, Mjeda, Asdreni, të cilët vrejtën me dhimbje fundin e idealeve të larta për të cilat u luftua dhe daljen në sipërfaqe të kontradiktave të thella klasore, që lufta për çlirimin kombëtar i kish hedhur në plan të dytë. Njerëzit që luftuan me gjithë shpirt për Shqipë-

rinë, bijt e thjeshtë të popullit, u lanë në mëshirën e fatit dhe iu nënështruan shtypjes së egër të çifligarëve, të matrapazëve e të fajdexhinjve. Asdreni arrin deri atje, sa t'i paralajmërojë klasat sundonjëse që fati i tyre është në duart e masave që po të zëmërohen më keq, mund edhe t'i përmbysin:

Mjaftë, mjaftë! Se u mbush kupa e hidhërimit!
Gjarpinj, pushoni! Helmin tej e çporrni.

Mos dalim tej kufirit të durimit:

Që më në fund se ç'mbuallt, ju të korrni!»
(Krerëve tradhëtarë)

Ose:

«Prej gazit t' marrët duart po fërkojnë.

Me zemër të kënaqur shohin varret...

Po s' dinë se edhe fati i tyre mvaret

Në dorë të atyre që sot shqelmojnë.

(Shpërblimi).

Fan Noli e thelloi edhe më tepër karakterin demokratik të letërsisë me vjershat e tija të fuqishme politike, të cilat përshkohen fund e krye nga urrejtja e pakufi ndaj shtypësve të popullit. Lidhur me çështjen që trajtojmë, në krijimtarinë poetike të Nolit, të tërheqin vëmëndjen në mënyrë të veçantë dy aspekte: demaskimi i sundonjësve dhe satrapëve, si përfaqësonjës të klasës sundonjëse dhe qëndrimi autokritik ndaj gabimeve të bëra gjatë revolucionit të vitit 1924, gabime që sollën rrëzimin e qeverisë demokratike të asaj kohe. «Krishti dhe Kamzhiku», është një vjershë revolucionare që bën thirrje të përdoret dhuna

revolucionare, Dhe, më së fundi, vjershat «*Rend or marathonomak*» dhe «*Anës lumenjve*» nuk ka asnjë arësye të shkëputen prej traditave të poezisë sonë revolucionare. të realizmit socialist.

Një element tjetër i rëndësishëm që pararend letërsinë tonë të realizmit socialist dhe që i përgatit terrenin kësaj letërsie është kërkesa e parashtruar prej letrarëve tanë më të përparuar të asaj kohe për një letërsi *realiste demokratike*, për një letërsi të lidhur me popullin, për një letërsi militante.

Në këtë kohë, (vjetët 1930-1940) zhvillohet procesi i ndarjes gjithënjë e më të theksuar të letërsisë sonë në dy drejtime të kundërta, në drejtimin *reaksonar të përfaqësuar prej shkrimtarëve të regjimit dhe prej konservatorëve, patriarkalistëve, fetarëve e dekadentëve* dhe në drejtimin *përparimtar, të përfaqësuar, në radhë të parë prej letrarëve të brezit të tridhjetepesës*. Nuk ka periudhë tjetër në historinë e letërsisë shqipe, në të cilën këto dy drejtime të kundërta të jenë çfaqur kaqë haptaz e të jenë vënë kaq vendosmërisht njeri kundrejt tjetrit. Kjo ka ndodhur për shkak, se pas shpalljes së indipendencës dhe përfundimit të turbullirave që pasuan atë, u çfaqën më tepër kontradiktat e klasave dhe shoqëria shqiptare, si shoqëri antagonistë, ishte e ndarë më dysh: shtypës e të shtypur, shfrytëzues e të shfrytëzuar. Njerëzit e kulturës dhe të artit, s'mund të qëndronin mbi këtë ndarje. Në mënyrë të detyrueshme, pavarësisht nga nuancat që mund të ketë, ata morën ose njerën anë, ose tjetrën. Jeta jonë letrare po polarizohej.

Prej krahut më të përparuar të letërsisë sonë të atyre vjetëve dallohej Migjeni, Gaspër Pali,

Veli Stafa, Qemal Stafa, Kristaq Tutulani, Norda Bulka, Aleks Çaçi, Petro Marko, Shefqet Musarai, Dhimitër Shuteriqi, Andrea Varfi, Kristaq Cepa e ndonjë tjetër. Shkëndiat e letërsisë socialiste shtohen. Nuk janë aq të pakta shkrimet e këtyre letrarëve që mund të meren si çfaqje të para të realizmit socialist. Pa përmëndur shkrimet, që nuk u botuan mund të kujtojmë këtu, krahas mjaft prej krijimeve të Migjenit, edhe poezinë e Qemal Stafës «*Hijes së tim vëllai*», disa prej vjer-shave të Petro Markos e të Kapës e të tjera. Po kështu mund të përmendim edhe rolin e revistës «*Bota e re*», revistën «*Vullnetari i Lirisë*», gaze-tën «*Sazani*», që kontribuan në këtë drejtim si dhe organe të tjera të shtypit të kohës, në të cilat u botuan herë pas here shkrime me përmbaj-tje revolucionare.

Po nuk janë vetëm këto shkrime të pakta, që na shtynjë të themi, se periudha tridhjetë-dyzetë është koha që krijohen premiset e letërsisë së realizmit socialist. Në radhë të parë na shtyn të mendojmë kështu përmbajtja e kësaj letërsije, në të cilën ndiheshin të fuqishme e të gërshetua-rë njëra me tjetrën notat e dëshpërimit, të zëmë-fimit, të revoltës e të thirrjes për përmbysjen e rendit egzistonjës. Edhe vetëm Migjeni sikur të kishte dalë në këtë kohë, si poet i protestës dhe i revoltës, do mjaftonte të thoshim se në atë kohë u ndie nevoja, po krijoheshin mundësitë dhe po çelëshin shtigjet për një letërsi të re që do të ndryshonte shumë prej letërsisë së mëparëshme dhe që s'mund të ishte veçse letërsi e realizmit socialist.

Kur u krijua Partia Komuniste dhe nisi re-volucioni popullor, nën udhëheqjen e kësaj partie,

qielli u qartësua dhe shkrintarët, ashtu si gjithë njerëzit, përcaktuan më mirë qëndrimin e tyre. Koha shtroi alternativën e rreptë: ose me popullin në luftë për çlirimin kombëtar e shoqëror, ose me fashizmin kundër popullit. Nuk është aspak e rastit që gjithë letrarët më të përparuar të asaj kohe u bashkuan me Partinë Komuniste. Tani ishte e qartë për 'ta udha që duhej ndjekur, motivet që duheshin trajtuar, mënyra si duhej parë e pasqyruar bota.

Pra, letërsia e luftës Nacional-Çlirimtare nuk është një shkëputje, por një vazhdim i natyrshëm dhe i drejtëpërdrejtë i letërsisë përparimtare me tendenca revolucionare të viteve 1930-1940.

Veç kësaj, një element tjetër që e lidh letërsinë e asaj kohe me letërsinë e sotme të realizmit socialist është edhe fakti se pionierët e letërsisë së re ishin përgjithësisht letrarët më të përparuar të brezit të tridhjetepesës, Shevqet Musaraj, Petro Marko, Andrea Varfi, Aleks Çaçi, Dhimiter Shuteriqi, të cilët nuk bënë ndonjë *kthesë* në krijimtarinë e tyre, po vazhduan natyrshëm rrugën e nisur që më parë sigurisht duke thelluar gjithënjë e më tepër anët më karakteristike për një letërsi të realizmit socialist. Krahas këtyre në luftë u çfaqën edhe talente të reja si Gjikë Kuqali, Fatmir Gjata, Kolë Javoka dhe Llazar Siliqi, të cilët nuk ishin njohur më parë, edhe në qoftëse kishin shkruar.

A nuk është e arësyeshme pra, që të themi, se fillin e gjenezës së letërsisë sonë të realizmit socialist duhet ta kërkojmë dhe ta gjejmë në periudhën e dhjetëvjeçarit të tretë, pa përjashtuar edhe ndonjë çfaqje të mëparëshme? A nuk është e drejtë të themi se ajo ishte faza e krijimit të

premisave letrare dhe e shkëndijave të para të letërsisë së realizmit social'ist ndër ne?

Vjetët e luftës Nacional-Çlirimtare janë një fazë e re në krijimin e letërsisë së realizmit socialist. Gjatë katër-pesë vjetëve letërsia jonë e, në mënyrë të veçantë, poezia morën një ton të ri, duke çfaqur haptaz idealet revolucionare prej të cilave frymëzoheshin. Kjo për dy arsye: së pari, politika e partisë kishte çelur para masave punonjëse dhe përfaqësonjësve të tyre intelektualë perspektiva të qarta dhe, së dyti, lufta revolucionare tashti nuk ishte me një qëllim që duhej arritur, po ishte një realitet historik i përcaktuar mirë, që duhej pasqyruar. Ndërsa më parë letrarët me prirje revolucionare e ëndërronin dhe e dëshëronin revolucionin, pa qënë të sigurtë për format që do të merte ai në Shqipëri, tani ata e shihnin këtë revolucion të mishëruar në forcën e luftës Nacional-Çlirimtare të udhëhequr nga Partia Komuniste me perspektivën e shndrrimit në revolucionin socialist. Këto dy elemente historike të kohës përcaktuan fizionominë e letërsisë sonë të periudhës së luftës, kurse heqja dorë prej botimit në shtypin zyrtar, krijimi i shtypit të Partisë dhe synimi që të shkruheshin këngë për repartet partizane, këngë që do të këndoheshin ndër luftime e ndër zonat e lira e bënë poezinë tonë të kthjellët. Tani nuk ndihej më nevoja për aluzione, për alegori e për simbole. «Gjuhës së Ezopit» i kishte ikur koha. Letërsia duhej të militonte haptaz për qëllimet e luftës, duhej të ndihmonte në mobilizimin e popullit në luftë.

Para se të kalojmë në shqyrtimin e prodhimit letrar të kësaj faze është mirë të shtrojmë

çështjen, pse është e nevojëshme që në letërsinë e luftës të përfshihen edhe veprat e botuara gjatë vitit 1945 dhe disa që janë botuar një vit më vonë.

Na duket e arësyeshme që faza e letërsisë së luftës Nacional-Çlirimtare, të përfshijë periudhën 1941-1945 inkluzivisht, mbasi, së pari, mjaft prej veprave që hyjnë në letërsinë e luftës, u botuan pas çlirimit edhe nëqoftëse u shkruan më parë (përmëdim poemën e Dhimitër Shuteriqit «O Ptoleme» reportazhin letrar «Shtek më shtek me partizanët» të Shevqet Musarajt, «Kujtime nga jeta e Brigadës së parë» të Mehmet Shehut, «Tregime nga lufta» të Zihni Sakos, poemat «Prishtina» dhe «A ka kala që s'marrin komunistat» të Llazar Siliqit, vëllimin «Pika Gjaku» të Fatmir Gjatës) dhe së dyti, me përjashtim të poemës «Prishtina», që merr spunto prej periudhës pas çlirimit, të gjitha të tjerat, siç është e natyrëshme, ndjekin valën e letërsisë së vjetëve të luftës dhe pasqyrojnë atmosferën e betejave çlirimtare të frymëzuara drejtpërdrejt prej këtyre betejave. Prandaj, si për temat, ashtu edhe për trajtën e tyre, këto vepra me të drejtë nuk janë shkëputur dhe nuk mund të shkëputen prej fazës së luftës.

Letërsia e luftës Nacional-Çlirimtare nisi si një letërsi antifashiste patriotike. Lufta për çlirimin kombëtar, hymnizimi i heroizmave të popullit, sidomos hymnizimi i heronjvet dhe thirrjet për hakmarrje janë motivet kryesore të kësaj letërsie. Dhe, ashtu siç ndodhi me vetë luftën, ndodhi edhe me letërsinë: antifashizmi i çeli rrugë depërtimit gjithënjë e më të thellë të ideve komuniste, të cilat siç thamë, kishin një terren pak a shumë të shtruar qysh më parë. Sigurisht, brë-

nda një kohe aq të shkurtër do të ishte absurde të kërkonim apo të vinim kufij ndërmjet antifashizmit dhe çfaqjes së ideve socialiste në letërsi. Këto shpesh janë të së njëjtës kohë në autorë të ndryshëm, ose edhe në shkrime të ndryshme, të të njëjtit autor. Kështu, për shëmbull, këngët e adaptuara prej Petro Markos më 1942, kanë një frymë socialiste më të theksuar, se mjaftë këngë të tjera partizane, që u shkruan më vonë e trajtonin tema konkrete të luftës partizane.

Këtu është rasti të japim një spjegim. Gjatë okupacionit gjerman u bë e modës, si të thuash, tema e shtatë prillit dhe çfaqia e urrejtjes kundër fashizmit italian. Disa shkrimtarë, që aso kohe nuk kishin gjë të përbashkët me Revolucionin Popullor, shkruan dhe botuan legalisht veprat e tyre «antifashiste». Ato janë sulme kundër të vdekurit, në një kohë që duhej luftuar kundër të gjallit.

Çfarë elementesh të reja solli lufta Nacional-Çlirimtare?

Para së gjithash të bije në *sv fryma e re që përshkon gjithë krijimtarinë e letrarëve tanë të asaj kohe*, gjë që lidhet me vetë kushtet e reja në të cilat u zhvillua kjo letërsi e për të cilat folëm më lart. Fryma heroike, optimizmi, besimi dhe perspektiva e qartë u çfaqën kësaj radhe me një forcë më të madhe se çdo herë tjetër. Patriotizmi pasurohet me elemente të reja dhe gërshe-tohet me qëndrimin klasist ndaj Atdheut, kështu që letrarët tanë nuk përsëritën në formë të thjeshtë frymën patriotike të letërsisë së Rilindjes, po e vazhduan atë, duke e pasuruar me idetë e patriotizmit socialist. Letërsia e luftës Nacional-Çlirimtare është lidhur shumë ngushtë me politi-

kën e Partisë Komuniste dhe është shprehje besnikë e kësaj politike. Parullat e partisë ishin burimi i parë i frymëzimit për letrarët tanë, ashtu siç ishte edhe vetë lufta heroike e komunistëve dhe e gjithë popullit tonë.

Veç kësaj, *letërsija jonë gjatë luftës Nacional-Çlirimtare u pasurua me elemente dhe me tema të reja*, të cilat nuk kishin hyrë dhe nuk mund të hynin më parë në letërsinë tonë, mbasi mungonte materiali jetësor, prej të cilit lindin temat dhe subjektet. Ndër temat më karakteristike të kësaj kohe janë: demaskimi i fashizmit dhe i organizatave tradhëtare, masakrat e push-tonjësve, trimëria në luftë, qëndrimi burrëror pas torturave, dashuria për shokun, hakmarrja, etj., Siç shihet kemi të bëjmë me një letërsi me karakter të theksuar politik. Temat shoqërore janë më të pakta dhe janë trajtuar nëpër skeçe, vjersha humoristike e skica letrare, prej të cilave pak gjë ka mbetur. Kjo shpjegohet me vetë karakterin e luftës dhe me faktin se motivet shoqërore nuk zunë dot vendin që do t'u përkiste në rrethana të tjera. Përpyetje për trajtimin shoqëror të temave të luftës ka bërë Gjikë Kuçali, sidomos në novelën e pambaruar «*Lumpen proletariat*».

Së treti, gjatë kohës së luftës *mori zhvillim të vrullshëm kënga*. Nuk ka periudhë tjetër në historinë e letërsisë sonë, ku, brënda një kohe aq të shkurtër të jenë shkruar e të jenë përhapur aq shumë këngë, sa gjatë luftës Nacional-Çlirimtare. Dhe, mbase, këngët janë gjëja më karakteristike dhe më popullore e kësaj letërsie. Ndër autorët e këngëve partizane, një pjesë e të cilëve kanë mbetur anonimë, përmën-

dim Petro Markon, Fatmir Gjatën, Andrea Varfin, Shevqet Musarajn, Kolë Jakovën, Qamil Buxhelin. Prej këtyre autorëve, dy të parëve u përkasin pjesa më e madhe e këngëve të luftës.

Edhe folklori nuk mbeti prapa. Ai u zhvillua në pajtim me kohën dhe u pasuria me elemente të reja ideologjike, duke mbetur, para së gjithash, poezi popullore patriotike. Kontribut të veçantë në zhvillimin e poezisë të kësaj kohe dhanë edhe Memo Metua e Shevqet Peçi, të cilët krijuan tekste për shumë këngë labe dhe vjersha popullore me tema të ndryshme të luftës.

Zhvillim të mirë pati edhe publicistika, sidomos panfleti politik. Gazetaria revolucionare, që ishte zhvilluar edhe më parë, tani hyri në rruqën e formimit të saj të plotë, nëpërmjet organeve të shtypit ilegal, sidomos nëpërmjet «Zërit të Popullit», «Kushtrimi i lirisë» dhe, më vonë, të gazetës «Bashkimi».

Koha e re solli edhe heronj të rinj në letërsi. Njerëzit e popullit, punëtorët dhe fshatarët, ishin në qendër të vëmëndjes. U përshkruan përgjithësisht mirë, ndonëse në formë stereotipe, transformimi i ndërgjegjës së masave dhe kalimi i njerëzisë në anën e luftës Nacional-Çlirimtare. Partizanët dhe komunistët, ashtu siç ishin qëndra e luftës popullore, ishin edhe në qendër të shkrimeve letrare. Kjo vihet re, sidomos, në ato vepra që u botuan pas mbarimit të luftës, që u shkruan në rrethana të qeta dhe me piksynime artistike më të mëdha.

Prej letërsisë sonë të luftës Nacional-Çlirimtare ne trashëgojmë vepra me vlerë, të cilat, po të kemi parasysh rrethanat, janë të mjafta. Dhe jo vetëm me kaq. Disa prej tyre mbeten edhe sot

e kësaj dite në radhën e veprave më të mira të letërsisë sonë. Të tilla janë poema «*Epopeja e Ballit Kombëtar*» e Shevqet Musarajt, «*Nga jeta e brigadës së parë*» e Mehmet Shehut, poema «*Prishtina*» e Llazar Silliqit, këngët partizane të Fatmir Gjatës etj.

Njeri prej rezultateve më të rëndësishme të letërsisë së luftës Nacional-Çlirimtare është debutimi i disa autorëve të rinj, që sot janë ndër shkrimtarët tanë kryesorë, si Fatmir Gjata, Llazar Siliqi, Kolë Jakova e të tjerë, të cilët edhe nëqoftëse kishin shkruar më parë nuk kishin arritur të botonin, ose kishin botuar gjëra pa rëndësi.

Ndërsa para luftime u krijuan premiset historike e letrare për lindjen e realizmit socialist dhe u dukën shkëndijat e para të kësaj letërsie, gjatë luftës Nacional-Çlirimtare u hodh hapi i parë i rëndësishëm për krijimin e një *letërsie të tërë* revolucionare, në kushtet e revolucionit popullor dhe të udhëheqjes së Partisë Komuniste. Është fakt historik që gjat atyre vjetëve, me ndonjë përjashtim shumë-shumë të rrallë dhe jo aq të rëndësishëm, asnjë prej shkrimtarëve, që s'u bashkuan me luftën Nacional-Çlirimtare, nuk krijoi diçka që t'u përgjigjej kërkesave të kohës. Letërsia e luftës sado e vogël si vëllim, është bërë kriter vlerësimi i gjithë krijimtarisë së shkrimtarëve të tjerë, kriter shqyrtimi dhe përcaktimi të afërsisë së këtyre shkrimtarëve me revolucionin dhe me popullin, mbasi ajo ishte mishëronjëse e ideve më të përparuara revolucionare dhe pasqyronjëse besnike e realitetit të luftës heroike të popullit, nën udhëheqien e partisë. Asnjë vlerësim kritik i krijimtarisë së këtij apo atij shkrimtari gjatë vjetëve të luftës, nuk mund të jetë i

drejtë, nëqofëse nuk mer parasysh ekzistencën e letërsisë sonë të luftës.

Megjithëkëtë, a mund të thuhet se gjatë luftës Nacional-Çlirimtare përfundoi procesi i krijimit të letërsisë së realizmit socialist? Është e qartë se jo.

Letërsia e luftës, sidomos ajo letërsi që u krijua gjatë kohës së luftës, nuk mund të themi, se është një letërsi plotësisht e zhvilluar dhe shkaqet pse nuk ariji të zhvillohej plotësisht janë të kuptueshme, po të kemi parasysh kohën e shkurtër dhe rrethanat e vështira të luftës. Duke qënë një letërsi e përfaqësuar prej gjinive të vogëla (e vetmia vepër e madhe ishte «*Epopeja e Ballit Kombëtar*»), nuk mund të pretendohet që ajo mund t'u përgjigjej të gjitha kërkesave të një letërsie të zhvilluar të realizmit socialist. Edhe në dy vjetët e fundit para çlirimit veprat që u krijuan, megjithë vlerën e tyre artistike, duke qënë kryesisht vepra poetike ose tregime të shkurtëra, nuk mund të përfaqësonin gjithë veçoritë e letërsisë së realizmit socialist, siç përfaqësohen ato në letërsinë tonë të sotme, që me plot gojën mund të themi se është një letërsi plotësisht e zhvilluar.

Në vitet 1945-1952, në kushtet e realizimit të revolucionit demokratik dhe të transformimit të tij në revolucionin socialist gati në të njëjtën kohë, nisi të zhvillohej revolucioni edhe në fushën e kulturës me reformën arsimore të vitit 1946 dhe të një sërë masave të rëndësishme për çdukjen e analfabetizmit, shtrirjen e rrjetit të shkollave, të shtëpive e vatrave të kulturës, të teatrove diletante, të kinemave, të shtimit të shtypit, të formimit të Lidhjes së Shkrimtarëve (1945), etj. Përpjekjet për krijimin e letërsisë së realizmit socialist

u bënë më të theksuara e shumë më të vetëdijme. Realiteti socialist, ashtu si edhe lufta revolucionare, kërkonin pa tjetër një letërsi të realizmit socialist, mbasi vetëm një letërsi e tillë, e frymëzuar nga idetë e mëdha të socializmit, e lidhur ngushtë me popullin dhe që e shihte jetën nën prizmin e botkuptimit materialist dialektik, dhe të interesave jetësore të punonjësve mund të ishte në gjëndje të pasqyronte me vërtetësi transformimet e mëdha që po kryeheshin në vëndin tonë.

Letërsija sovjetike, e cila nisi të përkëthehej gjerësisht, u bë shëmbull për zhvillimin e letërsisë sonë të re, ashtu siç mësonte shoku Enver Hoxha.

Tema e kthesës së madhe revolucionare në jetën e popullit dhe puna për rindërtimin e ndërtimin e vëndit zënë vëndin kryesor në letërsi, krahas temës së luftës Nacional-Çlirimtare.

Prej autorëve kryesorë, që trajtuan temat e reja në poezi ishte Aleks Çaçi, i cili në një prej vjershave të asaj kohe, shkruante:

*Unë dola nga mjerimi sot në botë,
Me kokën lart e zëmërën të ngrohtë
Dhe shoh se atdheu i lirë lulëzon,
Foshnja në gji të nënës po gëzon.*

*Atje përtej, në vëndin q'u zhurit,
Fabrikën shoh të bukur që u ngrit
Dhe në një fshat një grua që mban fjalë...*

Kjo është fryma entusiastike e të gjithë poezisë sonë të asaj kohe, në të cilën reflektohet, para së gjithash, hovi revolucionar i punës ndërtimore, gëzimi i fitores, mbresat e thella të përmbysjes së madhe që po kryhej në vëndin tonë. Kjo vihet re në shumë vjersha të Aleks Çaçit, të përmbledhura më vonë prej tij në vëllimin «Këngët e dheut», në poemat e të njëjtit autor «Ashtu Myzeqe!» dhe «Me ty Stalin», në vjersha të Lllazar Silliçit, sidomos të «Miku», në krijime poetike të Andrea Varfit, Luan Qafëzezit, Mark Gurakuçit, Kolë Jakovës, në poemën «Enverit» të Dhimitër Shuteriqit dhe në mjaft vjersha të tij, në disa vjersha të Zisa Cikulit, etj.

Krahas kësaj, poezia jonë e asaj kohe, pasurohet edhe me tema të reja, prej të cilave tërheqin vëmendjen tema e luftës për paqë dhe tema e miqërisë me popujt e Bashkimit Sovjetik. Ende poezia vazhdonte të mbetej kryesisht poezi luftarake-politike. Të rralla janë akoma temat shoqërore dhe motivet intime. Po, në një kthesë të madhe revolucionare, nuk mund të ndodhte ndryshe. Vala e luftës politike, vetëdija e fitores, e detyrave të mëdha dhe e perspektivave të shkëlqyera që i hapeshin Shqipërisë tërheqën të gjitha forcat më të shëndosha të letërsisë sonë. Përpara fitores së madhe dhe të ardhmes së ndritur, ashtu si i gjithë populli, edhe shkrimtarët s'kishin si të merreshin me vogëlsira, bi'e, as që parashikonin vështirësitë e punës ndërtimore, të bindur me të drejtë, se tani që kishin në krye Partinë dhe pushtetin e punëtorëve e të fshatarëve, gjithçka do të zgjidhej më së miri. Puna ishte të mobilizoheshin masat në punë për rindërtimin dhe ndërtimin e Shqipërisë së re, të

ngrihej rinia në këmbë për të kryer aksionet e rëndësishme të ndërtimit. Letërsija e asaj kohe e kreu mirë detyrën e vet. Ajo u bë ndihmëse e partisë.

Proza hedh hapat e para me tregimet e shkurtëra mbi luftën Nacional-Çlirimtare, prej të cilave dallohen ato të Dhimitër Shuteriqit dhe, dalëngadalë, nis të trajtohen edhe temat e reja të kohës. Interesantë janë, për shëmbull, tregimet e shkurtëra humoristike të Shevqet Musarajt, mbledhur më vonë në vëllimin «*Të shkruara të paharruara*», tregimi i Dhimitër Shuteriqit «*Edhe floriri hahet me lugë*», ndonjë tregim prej vëllimit «*Novela*» të Jakov Xoxës, tregimi «*Medalja e trimërisë*» i Zihni Sakos e të tjera.

Pas vitit 1950, temat e reja të kohës trajtohen edhe në veprat e gjata të prozës, sidomos në «*Bereqeti*» të Zihni Sakos dhe në «*Ujë të fle, hasmi s'fle*» të Fatmir Gjatës, në të cilat bëhet përpjekja e parë për të trajtuar pak a shumë gjërësisht temat e jetës së re dhe të preket problemi i transformimit shpirtëror të njerëzve. Për herë të parë debutojnë në prozë Jakov Xoxa dhe ndonjë tjetër.

Dramaturgjia shkundet prej prapambetjes dhe kalon prej skicave dramatike në vepra me shumë akte si «*Dom Gjoni*» dhe «*Halili e Hajrija*» të Kolë Jakovës, «*Prefekti*» e Besim Lëvo-njës, «*Trashëgimtarët tanë*» e Haki Stërmillit, por ende nuk mund të flitet për dramaturgji, me që veprat janë shumë të pakta.

Hov të dukshëm mer në këtë fazë letërsija për fëmijë, në të cilën dallohen shkrimtarët Zihni Sako; Drago Siliqi, Spiro Çomora dhe Luan Qafëzezi.

Në satirë dalin librat e para të shkruara prej Shëvqet Musarajt; Spiro Çomorës dhe Nonda Bukës.

Pra, në krahasim me periudhën e luftës, numëri i veprave dhe i autorëve rritet shumë. Letërsia përfshin gati të gjitha gjinitë e krijimit me përjashtim të romanit, i cili e nis shtegëtimin më 1952 për të kurorëzuar të gjitha sukseset e periudhës së parë, të periudhës së fillimeve të letërsisë së realizimit socialist dhe për të filluar periudhën e re të zhvillimit të plotë të letërsisë sonë të re, periudhën e lulëzimit e të pjekurisë së saj.

Siç shihet, në këtë fazë letërsija jonë e re del prej shpërngënjeve dhe hedh hapat e para në jetë, si letërsi e zhvilluar. Rezultatet kryesore të fazës 1945-1952 janë: *trajtimi i temave të reja, zhvillimi i gjinive të ndryshme letrare, përpjekja për të dhënë tablo të gjëra të jetës, për të krijuar tipa, për të hyrë në botën e brëndëshme të njerëzve dhe për të zbuluar ndryshimet në ndërgjegjën e tyre, debutimi i disa autorëve të rinj dhe krijimi i disa veprave me vlerë në poezi, në prozë e në dramë, trajtimi teorik i çështjeve të realizimit socialist.*

Në konferencën e tretë kombëtare të shkrimtarëve iu bë një analizë e përgjithëshme krijimtarisë së deri atëherëshme dhe u përcaktuan më së pari tri çështje me rëndësi: a) lidhja e letërsisë sonë të re me traditat e përparuara të së kaluarës dhe qëndrimi i diferencuar ndaj shkrimtarëve të vjetër (përvetësimi kritik i traditës); b) letërsia jonë e re si letërsi e realizimit socialist; c) vlerësimi kritik i krijimtarisë së deriatëherëshme të shkrimtarëve tanë pas çlirimit.

Sigurisht, këto çështje, nuk u shtruan për

herë të parë në konferencë, po atje, si të thuash, u trajtuan gjërësisht dhe u diskutuan me hollësi. Rëndësi ka që në këtë konferencë u dënuan njëzëri pikëpamjet oportuniste të Sejfulla Malëshovës.

Rezultatet e punës krijonjëse të shkrimtarëve tanë gjatë dhjetë vjetëve të fundit dëshmojnë qartë për zhvillimin përherë më të madh të forcave tona letrare, për ngritjen e mjeshtërisë artistike, për lidhjen e ngushtë të shkrimtarëve me Partinë e me popullin, për pastërtinë ideologjike të krijimtarisë letrare, për shtimin e radhëve me shkrimtarë të rinj të ta'entuar dhe për rritjen gjithënjë e më të madhe të numurit të veprave të mira, sidomos të prozës e të poezisë. Vlerësimi i lartë që i bëri Partia punës krijonjëse të shkrimtarëve dhe të artistëve në Kongresin e saj të IV-të, vendimi i Komitetit Qëndror të Partisë «*Për zhvillimin e mëtejshëm të letërsisë e të arteve*», fjalët e përzemërta miqësore të shokut Enver Hoxha në mbledhjen e shkrimtarëve e të artistëve më 14 Korrik 1961 dhe kujdesi i vazhdueshëm për krijimin e kushteve të punës për njerëzit e artit, janë një burim i ri frymëzimi për suksese të reja dhe një garanci e sigurtë për lulëzimin gjithënjë e më të bukur të artit e të letërsisë sonë të realizmit socialist.

(Botuar në gazetën «Drita» 3 dhe 10 dhjetor 1961)

NE UDHEN E LULEZIMIT TE METEJSHEM

*(Disa probleme të prozës sonë
të sotme).*

Shkrimtarët tanë, të udhëhequr në krijimtarinë e tyre prej botkuptimit dhe mësimëve të partisë, të pajisur me shije të shëndosha estetike dhe duke mos e quajtur artin një stoli të vdekur, po një armë të efektëshme për realizimin e idealeve të ndritura të socializmit e të komunizmit, nëpërmjet edukimit estetik dhe ideologjik të masave, kanë përqafuar metodën krijonjëse të realizimit socialist dhe kanë arritur rezultate mjaft të mira në punën e tyre krijonjëse.

Letërsia jonë e re, po të shprehemi në mënyrë të figurëshme, i ngjan një mozaiku plot larmi dhe me karakter unik, në të cilin ngjyrat e figurat janë të ndryshme, po edhe në harmoni me njëra tjetrën. Mund të dallojmë lehtë njërin shkrimtar prej tjetrit, po njëkohësisht, në të gjitha krijimet tona më të mira, gjejmë edhe

diçka të përbashkët shumë të rëndësishme. *Kjo diçka e përbashkët është platforma e njëjtë estetike dhe ideologjike e letërsisë sonë të re, është botkuptimi ynë i përbashkët, është metoda jonë e përbashkët krijonjëse, metoda e realizmit socialist.*

Eksperienca jonë e deritanishme si dhe eksperienca e gjithë shkrimtarëve të vëndeve socialiste, vërteton se socializmi krijon kushtet më të mira për zhvillimin e gjithanëshëm të krijimtarisë artistike, kurse realizmi socialist, jo vetëm që nuk pengon, por përkundrazi, presupozon stilet dhe profilet e ndryshme artistike, mbasi artistët e realizmit socialist, duke kryer një punë krijonjëse të *vetëdijëshme* dhe duke mos lakmuar «të habitin» botën me akrobaci fantazije dhe me ekstravaganca forme, janë të *detyruar objektivisht*, prej vetë natyrës së metodës së tyre krijonjëse, që të kërkojnë, të eksperimentojnë, të zbulojnë dhe të gjejnë mënyra dhe mjete shprehëse artistike të reja dhe të bukura, të krijojnë personalitetin e tyre artistik, Bile, ne, shpesh, kemi fo`ur për kërkimet e pamjafta të shkrimtarëve dhe të artistëve tanë.

Letërsia jonë e re, pra edhe proza jonë, është vazhdim i natyrshëm dhe i drejtpërdrejtë i letërsisë sonë të mëparëshme patriotike dhe demokratike. Ajo është rezultat i vetvetishëm i procesit historik të zhvillimit të letërsisë sonë kombëtare në kushtet e luftës revolucionare kundër klasave sundonjëse dhe, sidomos, kundër diktaturës dhe pushtimit fashist.

Kurdoherë letërsia jonë përparimtare ka qënë e lidhur ngushtë me fatet e atdheut e të popu-

llit dhe ka pasqyruar me vërtetësi jetën, mundimet, luftën, aspiratat dhe shpirtin e popullit. *Shkrimtarët tanë më të mirë dhe më të përparuar kanë qënë të shumtën e herës edhe luftëtarë nga më të mirët për çështjen e popullit. Pothuajse gjatë tërë historisë, letërsia jonë ka qënë, si rrallë gjetiu, një mision luftarak dhe revolucionar.*

Po si një letërsi artistike relativisht e re, letërsia jonë e së kaluarës, edhe nga vetë kushtet historike në të cilat u desh të formohej e të zhvillohej, nuk mundi të ecë hap pas hapi e krah për krah me letërsitë e tjera të zhvilluara, ashtu siç nuk mundi të ecë edhe vëndi ynë krah për krah me vëndet e zhvilluara. Për këtë arësye realizmi, që nuk mund të kuptohet i çkëputur prej zhvillimit të përgjithshëm shoqëror e kulturor, në letërsinë tonë është një çfaqje e vonë, fillimet e së cilës i gjejmë vetëm këtu e pesëdhjetë a gjashtëdhjetë vjet më parë, krahas me hyrjen më të gjërë të motiveve shoqërore në letërsi. Që atëhere proza jonë është prirë drejt realizmit, duke kapërcyer dalngadalë edhe vërshtirësitë e formimit të vet artistik, po një prozë të formuar realiste në të kaluarën nuk kemi patur.

Etapa e zhvillimit të përgjithshëm të realizmit në prozën tonë përkon me lindjen dhe me lulëzimin e letërsisë së realizmit socialist. Pa e tepëruar mund të themi se pikërisht në këtë fazë të historisë së letërsisë sonë kombëtare realizmi del prej fazës së çfaqjeve të veçuara dhe kthehet në ideal estetik për gjithë letërsinë.

Ky moment i rëndësishëm në historinë e prozës dhe të letërsisë në tërësi, është, mbase,

një nga temat më interesante, si për studimin e karakterit dhe të fizionomisë së letërsisë sonë të sotme, ashtu edhe për vlerësimin teorik të kapërcimit të kësaj letërsie prej stadi të mëparshëm të saj, si letërsi realiste akoma e paformuar plotësisht, në stadin e tanishëm, si letërsi e realizmit socialist. Këtu kemi të bëjmë me një prej veçorive historike të letërsisë sonë të re, e cila *mundi të bëhet një letërsi e realizmit socialist, pa qënë më parë një letërsi realiste e zhvilluar.*

Me letërsinë tonë ndodhi e njëjta gjë që ndodhi edhe me vëndin tonë, i cili kaloi në fazën e zhvi limit socialist, pa qënë më parë një vend kapitalist i zhvilluar. Këtu nuk kemi të bëjmë thjeshtësisht me një krahasim, po edhe me rrethanat objektive shoqërore të zhvillimit të letërsisë sonë të re, përpara së cilës egzistojnin dy rrugë të mundëshme: *ose të ecte me ritmin e mëparshëm të zhvillimit dhe të mbetej prapa zhvillimit të përgjithshëm të vëndit dhe të binte në kundërshtim me 'të, ose të përparonte, e shtyrë prej hovit që mori gjatë luftës Nacional-Çlirimtare dhe të ecte krah për krah me përparimin socialist të vëndit, duke u shkundur gjatë udhës prej gjithë bagazhit të vjetër ideestetik.* Letërsia jonë ndoqi, siç e shohim, udhën e dytë dhe kjo nuk ndodhi rastësisht, po për shkak se, prej luftës revolucionare dhe prej transformimit socialist të shoqërisë sonë, që u kryen dhe po kryhen nën udhëheqjen e Partisë sonë të Punës, si një proces i vetëdijshëm, u krijua një bazë e atillë e fortë ideologjike, që depërtoi si forcë jetësore në të gjitha rrëmbat e ven-

dit tonë, sa që do të kish qenë anakronike, në mos qesharake, — edhe sikur të kish qenë e mundur — që letërsia të merte një udhë tjetër, të ndryshme prej rrugës që ka marë.

Ideologjia jonë marksiste-leniniste presupozon reazimin në art dhe e orienton gjithë krijimtarinë artistike drejt realizmit. Në letërsinë e sotme botërore ka shëmbulla, që tregojnë se si poetë të njohur janë afruar me realizmin pikërisht pasi kanë përqufuar idetë komuniste. Po kështu, nuk është aspak e rastit dhe e diktuar prej rrethanash thjesht politike që revizionistët e sotëm në lëmin e estetikës e të artit janë kundërshtarë të realizmit dhe përkrahës së rymave dekadente dhe formaliste.

Ideologjia marksiste-leniniste, si e vetmia ideologji deri në fund shkencore dhe objektive e zhvillimit shoqëror, është një orientojëse e sigurtë dhe e pagabueshme për shkrimtarët e realizmit socialist. Ajo e çliron letërsinë prej çfaqjeve të shumta, që dëmtojnë vërtetësinë dhe rëndësinë edukative të veprave. Fatalizmi, pesimizmi dhe nihilizmi, përlulja e turpëshme para përndisë dhe ideologjisë fetare, kufizimi tematik dhe shmangia prej problemeve më themelore të shoqërisë njerëzore, mungesa e perspektivës dhe përhapja e ideve të huaja edhe për vetë realizmin, pacifizmi dhe mungesa e idealeve pozitive janë disa nga sëmundjet prej të cilave e çliron ideologjia jonë realizmin. Arti i udhëhequr prej këtij botkuptimi është arti më popullor dhe më njerëzor.

Proza jonë, si gjithë letërsia, është frymëzuar nga jeta e popullit nga ka marë temat, subjektet dhe frymën optimiste dhe luftarake që e

përshkon. Pothuajse të gjitha veprat e prozatorëve tanë, me ndonjë përjashtim shumë të rrallë, pavarësisht nga vlera dhe konsideratat artistike që mund të kemi për secilën nga 'to, janë frut i lidhjeve të drejtpërdrejta të shkrimtarëve me jetën e gjallë, me hallet, me vështirësitë, me luftën dhe me punën e popullit, me problemet që shtron historia dhe e tashmia e vëndit tonë, me shpirtin dhe me mendimet e njerëzve tanë. Kjo është një shënjë shumë e mirë që tregon se puna krijonjëse tek ne është një proces veprimtarie të vetëdijshme dhe me përgjegjësi, që nuk afron fantazinë e pambështetur në jetë dhe çkëputjen prej interesimeve dhe aspiratave ideo-estetike të popullit. Kjo është gjithashtu një prej kushteve themelore për të patur letërsi realiste.

Sigurisht, nuk mund të themi se gjithçka ka shkuar mirë në lidhjet e prozës sonë me jetën. Jeta është shumë e gjërë dhe letërsia, sado e zhvilluar dhe e pasur që të jetë, zakonisht është debitoare, aq më tepër proza jonë, që është e re.

Krahas frymëzimit prej jetës, një prej sukseseve të rëndësishme të prozës sonë është edhe pasqyrimi *me vërtetësi* i jetës dhe i njerëzve. Veprat tona më të mira kanë brendi konkrete-historike dhe paraqesin *objektivisht* luftën, punën dhe jetën e njerëzve tanë. Kjo ka ndodhur se pozita prej së cilës janë nisur shkrimtarët tanë ka qenë kurdoherë një pozitë e drejtë, që nuk pajtohet me shtrëmbërimin e realitetit, gjë që tek ne, jo vetëm kritika, po as lexonjësit e thjeshtë nuk e pranojnë. Parimi i analizës shoqërore-historike të jetës ka qenë dhe mbetet një prej parimeve kryesore të realizmit. Ky, si të thuash, është aspekti objektiv ideologjik, që përcaktohet prej

botkuptimit të shkrimtarit. Po ky problem, si të gjitha problemet e rëndësishme të artit, ka edhe aspektin estetik, që çfaqet nëpërmjet krijimit të *figurave artistike bindëse* dhe që ka të bëjë, si me traditën, ashtu edhe me mjeshtërinë e shkrimtarit. Në këtë kuptim nuk mund të thuhet se të gjitha veprat tona janë të një niveli, ose që proza jonë ka arritur të jetë bindëse. Gjen ende mjaft vepra, të cilat, megjithse janë të vërteta, nuk të bindin nga që nuk të emocionojnë ose nga që autorët nuk kanë treguar kujdesin e duhur për të zbuluar në jetë atë që është me të vërtetë e rëndësishme dhe nuk i kanë dhënë dot vepër forcën dhe gjallërinë e jetës vetë.

Si pasojë e drejtpërdrejtë e lidhjes së shkrimtarit me jetën, e njohjes prej tij të veçorive të zhvillimit tonë kombëtar dhe e ngritjes së nivelit artistik të prozës sonë, janë krijuar ambjente dhe tipa interesantë, që të tërheqin vëmendjen, si për vërtetësinë dhe për karakterin e tyre kombëtar, ashtu edhe për realizimin artistik, për forcën përgjithësonjëse, për natyrën emocionale dhe për vlerën morale edukative. Është për t'u shënuar, se proza jonë, duke u mbështetur edhe në trashëgimin letrar të së kaluarës dhe në eksperiencën e prozës botërore, ka mundur të zbulojë dhe të pasqyrojë me vërtetësi edhe tipat e ambjentet e reja të krijuara në kohën tonë prej transformimit socialist të vëndit. Po, nëqoftëse ka diçka për të cilin na tërheqin vëmendjen me të drejtë, është pikërisht puna e pamjaftë që kemi bërë në këtë drejtim, ndonse ky do të jetë kontributi ynë më i rëndësishëm në historinë e letërsisë sonë, mbasi janë temat e reja, heronjt e rinj dhe ambjentet e re-

ja ato që përcaktojnë fizionominë e letërsisë në një periudhë të caktuar të zhvillimit të saj.

Edhe kjo është një çështje që ka preokupuar shumë kritikë dhe shkrimtarë të vëndeve socialiste dhe prej diskutimeve kanë lindur shumë justifikime, ndër të cilat më i rëndësishmi është arsyetimi, se jeta në socializëm ecën me ritme të shpejta dhe njeriu ndryshon shumë më shpejt nga ç'ndryshonte më parë. Ai nuk qëndron «*ta fotografosh*». Ky arsyetim ka një anë të vërtetë, po nuk është puna të gjejmë justifikime. Duhet të mendojmë më shumë si ta kapërcejmë këtë vështirësi, si t'u bëjmë ballë detyrave tona për njohjen dhe pasqyrimin me kohë të dinamikës së jetës, *se nuk mund t'i nënshtrohet jeta natyres dhe ritmeve të punës së shkrimtarëve, po është letërsia ajo që duhet t'u përgjigjet edhe me formën e vet ritmeve të përparimit e të transformimit të jetës e të njerëzve*. Baza objektive e kapërcimit të kësaj kontradikte janë vetë shkrimtarët e lidhur me popullin, të cilët janë njerëz, që si gjithë të tjerët, ndryshojnë e përparojnë nën ndikimin e ndërtimit socialist. I vetmi shteg që ata të mos arrijnë të pasqyrojnë me kohë këto transformime, po te lemë mënjanë arsyet thjesht subjektive, mund të jetë vetëm një: *shkëputja prej jetës së gjallë, vjetërimi i opinioneve të tyre për botën e për njerezit dhe kontradikta që mund të lindë mbi këtë bazë ndërmjet formës së veprave të tyre dhe kërkesave të kohës*. Është interesant të shënojmë se këto katër-pesë vjetët e fundit, në shumë vënde, janë çelur diskutime për gjëndjen e romanit dhe përfundimi i parë që mund të nxirret prej tyre është ky: *romani i kohës sonë duhet të jetë më*

dinamik, më i koncentruar, më i shkathët dhe më i thjeshtë, i çliruar prej përshkrimeve manieriste dhe prej zhbirimeve pafund në situatat psikologjike. Mendoj se ky përfundim është i drejtë dhe vlen të meret parasysh edhe prej prozatorëve tanë.

Së fundi, një prej sukseseve të prozës sonë në rrugën e konsolidimit të realizmit janë përpjekjet e deritanishme për krijimin e stileve realiste, për shkëputjen gjithnjë më të dukëshme të shkrimtarëve tanë prej elementeve romantike të vjetëruara dhe, sidomos, sentimentale, që kemi trashëguar nga e kaluara dhe që s'mund të themi se i kemi kapërcyer plotësisht.

Siç shihet, proza jonë, në themelet e veta, në çfaqjet e veta më të rëndësishme dhe në prirjet e veta është një prozë realiste, një prozë që ka hyrë në udhën e realizmit socialist. Procesi i konsolidimit të realizmit në prozën tonë, nuk është një fenomen i ri, që u çfaq këto katër-pesë vjetët e fundit, po një fenomen, fillimet e të cilit i gjejmë, jo vetëm që në vjetët e parë të letërsisë sonë të realizmit socialist, po edhe më parë, në krijimet dhe në anë të veçanta të veprave të shkrimtarëve tanë të mëparshëm. Realistë janë tregimet e Migjenit: «*Historia e njenës nga ato*», «*Bukën tonë të përditshme falna sot*», «*A don qymyr, zotni*», dhe «*Studenti në shtëpi*». Elemente dhe vlera të veçanta realiste gjejmë edhe në veprat e Ndoc Nikajt, të Mihal Gramenos, të Foqion Postolit, të Haki Stërmillit dhe në dy romanet e mëparëshme të Sterjo Spasses. Këtë trashëgim, si dhe gjithë traditat e prozës e të letërsisë sonë kombëtare, duke nisur që nga

më të vjetrit, ne duhet ta njohim mirë dhe të mësojmë prej tij.

Veç këtyre, trashëgimi në lëmin e artit nuk duhet parë ngushtësisht vetëm në aspektin e tij kombëtar, pasi çdo letërsi nuk mund të kuptohet e çkëputur prej zhvillimit të përgjithshëm artistik të njerëzimit. Dhe letërsia jonë është mbështetur dhe do të mbështetet kurdoherë në traditën më të mira të letërsisë botërore, sidomos në traditat më të mira të realizmit prej nga kemi për të mësuar shumë. Mbase sot, prej vetë gjëndjes dhe problemeve që shtron letërsia jonë, si letërsi e përparuar, më tepër se kurrë, është koha të kuptojmë më thellë eksperiencën e grumbulluar gjatë shekujve dhe të përfitojmë më mirë prej saj. Në mënyrë të veçantë theksojmë ndikimin e letërsisë sovjetike, e cila ka qënë me të vërtetë fanar ndriçonjës për letërsinë tonë të re të realizmit socialist. Veprat e Gorkit, të Majakovskit, të Fadajevit, të Ostrovskit, të Shol'ohovit dhe të shkrimtarëve të tjerë sovjetikë kanë qënë modelet e gjalla para të cilave shkrimtarët tanë panë të ardhmen e letërsisë sonë. Studimet e estetëve dhe kritikëve sovjetikë, materialet e kongresit të parë të shkrimtarëve sovjetikë dhe dokumentat e tjera që flasin për zhvillimin e artit të realizmit socialist në Bashkimin Sovjetik kanë ndihmuar shumë për njohjen teorike të realizmit socialist ndër ne.

II

Në prozën tonë të deritanishme janë trajtuar shumë tema të rëndësishme. Tema e dashurisë dhe e luftës për liri dhe drejtësi, tema e sa-

krifikimit në emër të idealeve të mëdha revolucionare socialiste, e triumfit të së resë mbi të vjetrën në jetën tonë të sotme, tema e lindjes dhe konsolidimit të botkuptimit dhe të moralit komunist dhe të transformimit të ndërgjegjes së njerëzve, si dhe disa tema të tjera, kanë qenë objekt kryesor i vëmëndjes dhe i punës krijonjëse të prozatorëve tanë. Si terren i trajtimit të këtyre temave kanë shërbyer për prozatorët tanë manifestimet më të rëndësishme të jetës sonë kombëtare dhe shoqërore, siç janë luftat e të parëve tanë për liri e drejtësi («Për mëmëdhënë», i Thoma Kacorit, «Të munduarit» i Hasan Petrelës, «Hasta la vista» i Petro Markos, «Ata nuk ishin vetëm» i Sterjo Spasses, tregimet «Fyelli i Tanës» dhe «Ditët e spasme të Gjorgj Golemit» të Dhimitër Shuteriqit dhe mjaft tregime të autorëve të tjerë); lufta partizane prej së cilës janë fyrmëzuar vepra si «Përmbysja» dhe mjaft tregime të Fatmir Gjatës, «Vjeshtë me stuhi» dhe disa tregime të Ali Abdihoxhës, «Çlirimtarët» i Dhimitër Shuteriqit, libri «Në gojën e ujkut» i Kin Dushit, «Kali i mbretit dhe kalorës të rinj» i Qamil Buxhelit, «Ëndra dhe plagë» e Nasho Jorgaqit dhe shumë tregime e novela të autorëve të ndryshëm si Jakov Xoxa, Zihni Sako, Sotir Andoni e të tjerë; jeta jonë e sotme dhe transformimi socialist i vëndit, në të cilat mbështeten vepra si romani «Këneta» dhe novela «Tana» të Fatmir Gjatës, «Udha e Velanit» e Kin Dushit «Pelikanët ndrojnë fole» e Reshat Nepravishtës, «Bereqeti» dhe «Ditë të gëzuara» të Zihni Sakos dhe vëllimet me tregime të Dhimitër Shuteriqit, Naum Priftit, Dhimitër Xhuvanit, Dalan Shapllor, Gazmend Kongolit etj.

Pra, përfundimi i parë që mund të nxjerrim për këtë çështje është, se *proza, në përpjekjet e veta për të zgjeruar gjithnjë e më shumë kufijtë tematikë, është mbështetur kurdoherë në jetën e popullit, në realitetin tonë*. Prozatorët tanë i ka tërhequr kurdoherë procesi i zhvillimit progresiv të shoqërisë sonë dhe kanë zbuluar në përgjithësi me sukses filizat e reja në jetë.

Partia shpesh herë ka theksuar domosdonë e afrimit sa më të madh të shkrimtarëve me jetën e popullit. Kjo porosi e Partisë u theksua në mënyrë të posaçme edhe në vendimin e K.Q. të P.P.SH. për zhvillimin e mëtejshëm të letërsisë e të arteve dhe në Kongresin e IV të Partisë. Njohja e thellë dhe e gjithanëshme e jetës për shkrimtarët e talentuar është nevojë, se vetëm duke ndjekur këmba-këmbës jetën dhe ndryshimin e njerëzve tanë, duke jetuar me problemet e kohës dhe me hovin e punës ndërtimore, ne mund të zbulojmë dhe të pasqyrojmë në veprat tonë ato elemente të reja, me të cilat pasurohet e zbukurohet vazhdimisht jeta e popullit.

Disa herë ne kemi një parafytyrim të vjetëruar, të ngushtë dhe të gabuar për jetën dhe për njerëzit tanë. Ka ndodhur që edhe nëpër mbledhje e në shkrime të jepen përcaktime të tipit *«shqiptarit apo të bëhen konstatime për natyrën e tij. Dhe thuhet: «shqiptari të vret, për çështje nderi», «shqiptari nuk i nënshtrohet gruas», «shqiptari nuk pi çaj», «shqiptari nuk bën këtë», «shqiptari bën atë»*. Po për cilin shqiptar thuhet të gjitha këto? Për shqiptarin e fillimit të shekullit, apo për shqiptarin e ditëve tona? Për atë fshatarin e dikurshëm të prapambetur, apo për kooperativistin e sotëm, që të mos përmendim puntorin dhe intelektualin?

Ekstremit tjetër do të ishte skllavërimi prej fakteve të veçuara, që nuk shprehin një gjëndje reale dhe një tendencë në çfaqjet objektive të jetës, sundimi i këtyre fakteve në vepër dhe përdorimi i tyre i keq për të nxjerrë përfundime të gabuara. e për të bërë përgjithësime të padrejta. Kam përshtypjen se proza jonë nuk ka vuajtur gjer tani prej një të mete të tillë, bile, mund të themi, se akoma janë të pakta dhe të pamjafta përpjekjet që të sillen në letërsi material i freskët nga jeta. Ky proces i filluar duhet nxitur dhe përkrahur me të gjitha forcat, duke patur parasysh ngahera domosdonë e seleksionimit dhe trajtimit kritik të materialit jetësor, jo sipas disa formulaeve skolastike, po sipas kritereve të shëndosha revolucionare të botkuptimit, të moralit dhe të idealeve tona estetike.

Shumë gjëra kanë ndruar rrënjësisht në jetën tonë dhe këto ndryshime kanë sjellë dhe po sjellin me vete edhe ndrimin e mënyrës së jetesës, të zakoneve, të mendimeve dhe të shpirtit të njerëzve. Ne nuk duhet të mbajmë anën e patriarkalitetit dhe të zakoneve mikroborgjeze, po siç ka ndodhur në të shumtën e rasteve deri tani, duhet të ecim krah për krah me jetën, me njerëzit tanë, me transformimin socialist të vëndit.

Është për të ardhur keq që në prozën tonë të derisotme nuk ka hyrë figura e punëtorit dhe jeta e fabrikave, e kombineve, e minierave dhe e kantierëve të ndërtimit. Po mund ta marim si shënjë të mirë që kanë hyrë inxhinjerët dhe po hyjnë, da'ngadalë, edhe teknikët, Siç duket, prozatorët u ngjajnë gjahtarëve të mirë: zënë pritë dhe nuk shpejtojnë të heqin këmbëzën e armës, pa qenë të sigurtë se do qëllojnë në shenjë.

Shakaja nuk e thotë ngaherë të vërtetën plotësisht. Këtu ka mjaft arsye objektive dhe subjektive. Përgjithësisht, gjer tani ne kemi qëndruar larg klasës punëtore dhe nuk e kemi ndjekur sa duhet procesin e formimit, të rritjes dhe të përparimit të saj. Vetëm në disa vepra, duke u nisur nga kritere jo aq artistike, janë futur punëtorët për të ilustruar tezën, se lufta dhe ndërtimi i socializmit bëhet nën udhëheqjen e klasës punëtore. Dhimitër Shuteriqi, në romanin «*Çlirimtarët*», është munduar mjaft ta nxjerrë Gani Gurin puntor dhe ta sjellë prej Kuçovës në Elbasan. Këtë gjë kanë bërë edhe Sterjo Spashe dhe Fatmir Gjata në romanet «*Ata nuk ishin vetëm*» dhe «*Përmbysja*».

Në jetën tonë, në shoqërinë tonë, në fami jet tona, në rrethin e miqve dhe të fafesisit tonë ka shumë punëtorë. Ne i njohim dhe i duam ata. Ne njohim dhe admirojmë punën e vështirë të ndërtonjësve dhe të prodhonjësve tanë, rrojmë në shtëpitë e ngritura prej tyre dhe përdorim nga ditë prodhimet e dala nga duart e tyre. Ne jemi nën ndikimin e forcës dhe vullnetit të tyre, kemi përqaftuar ideologjinë e tyre, udhëhiqemi prej Partisë sonë të Punës, që është parti e punëtorëve dhe e masave punonjëse. Dhe, duhet thënë, gjithë veprat e mira të prozës sonë, në kuptimin e gjërë të fjalës, përshkohen nga fryma dhe idealet e klasës punëtore, që janë bërë idealet dhe piksynimet e gjithë popullit tonë.

Të gjitha këto na bëjnë të besojmë se ka ardhë koha që në veprat e prozatorëve tanë të hyjnë me guxim punëtorët, siç kanë hyrë edhe në jetën tonë. Poezia e kohëve të fundit e dha shëmbullin. Ky do të jetë një sukses shumë me

rëndësi për letërsinë tonë, jo aq se do të flitet për punëtorë dhe për fabrika, megjithse edhe kjo ka rëndësi, po sepse, duke hyrë punëtori në letërsi do të sjellë me vete diçka të re, si për brendinë ashtu edhe për vlerën artistike të prozës sonë. Në jetën e klasës punëtoreshkrimtarësh do të gjejmë po aq tema dhe subjekte interesante, sa edhe në çdo aspekt tjetër të jetës së popullit.

Me njohjen e jetës, me hetimin, kërkimin dhe zbulimin e momenteve poetike të jetës, me gjetjen e elementeve të reja të zhvillimit, që shprehin pulsën dhe prirjen e ecjes përpara të vëndit tonë nis edhe procesi i krijimit të figurave artistike. *Ka vepra të mira të frymëzuara drejtpërdrejt nga jeta, që sjellin diçka të re, interesante dhe emociononjëse, ndonse mund të kenë edhe të meta, po nuk ka vepra të mira të pa frymëzuara nga jeta, sado me «mjeshtëri» të jenë shkruar ato. Emocioni i zbulimit të diçkaje të re është, jashtë çdo diskutimi, një prej vlerave më të mëdha estetike të veprave letrare.* Në jetën tonë të sotme kanë ndodhur shumë transformime të mëdha në marrëdhëniet ndërmjet njerëzve, në botkuptimin dhe psikologjinë e tyre, në qëndrimin e shoqërisë ndaj individit dhe në qëndrimin e individit ndaj shoqërisë. E vjetra po shëmbet përfundimisht edhe në shpirtin, edhe në mendjen e njerëzve. Hetimet e mëtejshme të shkrimtarëve në këtë drejtim do t'i sjellin prozës sonë shumë materiale me vlerë, do ta gjallëronin më tepër, do ta freskonin më shumë dhe, si pasojë, do të rriten akoma interesimi i lexonjësve për veprat tona.

Po, interesimi për individët dhe për krijimin e figurave artistike nuk duhet të na shpjerë në

mohimin e sfondit shoqëror-historik të veprave, se ashtu siç humbet një shtatore e vogël mbi një pjedestal gjigand, ashtu nuk mund të qëndrojë edhe një shtatore gjigjande mbi një pjedestal prej balte. Ky nuk është ndonjë rrezik për prozën tonë të sotme, po ka edhe ndonjë vepër, si romani «*Buzë liqenit*» i Sterjo Spasses, në të cilat figura artistike nuk mbështetet si duhet në terrenin historik të kohës sonë. Autori i romanit «*Buzë liqenit*» ja ka besuar më tepër fantazisë krijimin e figurës kryesore të romanit, i cili, në mos për natyrën dhe ambicjet e veta, të paktën për proporcionet që i janë dhënë, nuk i përgjigjet realitetit të kohës. Autori, duke mos u marë gjerësisht dhe thellësisht me kushtet që e *pollën Spiro Gurmadin*, duke iu shmangur detyrimeve ndaj të vërtetës së jetës, ka krijuar vetvetiu një personazh jo aq real në qënien, në lakmitë dhe në veprimet e veta. Në një vend të romanit autori tregon si u pasurua Spiro Gurmadi, — që paskish qënë fshatar i varfër e i këputur, — *duke çelur toka të reja, duke vjedhur nga toka e të tjerëve, me kërcënime dhe me lloj-llojë mënyra të tjera. Si përfundim, nga 90 dynim tokë, që i dha reforma agrare, ai arrin të ketë 145 dynim më 1950. Ai ka krijuar edhe një kope të madhe me bagëti, po me atë mënyrë.*

Sikur autori t'i kishte paraqitur me realizëm marëdhëniet e reja, që ishin krijuar në fshatin tonë gjat dhjetë vjetëve të para pas çlirimit, sikur ai t'i kishte dhënë më tepër vënd *bazës shoqërore* mbi të cilën ka ngritur konfliktin dhe figurën e Spiro Gurmadhit, atëhere, vetë të dhënata e jetës, do ta kishin latuar figurën dhe do ta kishin bërë më të besueshme, më artistike, bile, edhe më njerëzore.

Edhe në novelën «*Sinfoni e pambaruar*» Sterjo Spasse, duke iu shmangur bazës shoqërore-historike dhe duke kaluar përciptas disa momente me rëndësi në jetën e heronjve, ka krijuar personazhe që nuk janë të vërtetë. Nuk mund ta kuptojmë ne një vajzë, që ka marë pjesë në demonstratat e para, që ka folur nëpër mbledhjet ilegale për detyrat e grave në luftë, të vijë fundi dhe të katandiset për t'u martuar me një të vdekur. Edhe qëndrimin e Lekë Korabit ndaj saj, kur i bën thirrje të afektuara për t'u martuar dhe për të lindur fëmijë, nuk e kuptojmë dot, po të kemi parasysh ato që përmendëm. Kjo na duket se është më tepër një kllapi, se sa një pasqyrë reale e njerëzve dhe e marrëdhënieve ndërmjet tyre. Prandaj, e meta themelore prej së cilës vinë të gjitha të këqiat ideologjike dhe artistike të novelës, është *baza e saj e pavërtetë, pavërtetësia e tipave, pavërtetësia e kushteve shoqërore-historike në të cilat ata rrojnë.*

T'u qëndrojmë besnik të vërtetave të jetës — kjo është një nga kërkesat themelore të realizmit socialist. Fantazia ka vëndin e vet në letërsi, po ajo nuk mund të mënjanojë realitetin, nuk duhet kursesi ta largojë shkrimtarin prej realitetit.

Në prozën tonë shpesh u lihet më tepër vënd se në jetë veprimeve të vullnetëshme të personazheve dhe të krijohet përshtypja se gjithçka varet vetëm prej mendimeve, vullnetit dhe fjalëve të tyre. S'do mënd që proza jonë do të merit, para së gjithash, me karakteret e forta, me njerëzit e ndërgjegjshëm dhe të vullnetshëm të kohës sonë, po është e nevojshme të kemi parasysh më tepër edhe kushtet objektive, edhe rethanat historike

që ndikojnë në jetën e njerëzve që, në fund të fundit, përcaktojnë edhe mendimet, edhe vullnetin e tyre. Prozatorët tanë deri më sot janë marë kryesisht me veprimtarinë e vullnetëshme të njerëzve për transformimin e jetës, po janë marë pak me ndikimin e madh të jetës për transformimin e njerëzve. Të arrijmë këtu, do të thotë të dalim në fushën e gjërë të veprimtarisë njerëzore, të çlirohemi prej ngushtësisë dhe prej ndërtimit gati-gati dramatik të veprave të prozës. Jo në tregime, po edhe në ndonjë prej romaneve tona, subjektet ndërtohen mbi bazën e një konflikti dramatik, ku vihen njëri kundër tjetrit protagonist dhe antagonist ose, në rastin më të mirë, krijohet njëthurje dramatike, në rrjetin e së cilës përpëlitën disa njerëz.

Kapërcimi i kësaj të mete është një sukses tjetër i prozës sonë të realizmit socialist. Largimi prej subjekteve të ndërtuara në formën e intrigës dramatike dhe përpjekjet për ta përqafuar jetën me krahë të hapur, ka sjellë me vete tri të mira kryesore: mbështetjen e subjekteve dhe të tramës së veprave, jo në intriga të menduara e të përcaktuara vetëm prej pasionit të personazheve, po në kushtet shoqërore-historike dhe në jetën e popullit; ka krijuar realisht mundësinë e pasqyrit të veprimtarisë historike të masave dhe ka çliruar heronjtë e veprave prej kthetrave të skematizmit dhe prej skemave të paramenduara, u ka ç'ur atyre horizonte të gjëra veprimi. Ky sukses është shoqëruar disa herë edhe me mungesa kompozicionale, po kjo është e keqja më e vogël në këtë rast, një e keqe që mund të kapërcehet dhe do të kapërcehet shumë më lehtë se skematizmi dhe ngushtësia e pasqyrit të jetës. Le të

kujtojmë romanin «Kënetë» të Fatmir Gjatës dhe «Hasta la vista» të Petro Markos. Në të parin, shkrimtari, krahas linjave dhe aspekteve të tjera, ka përsëritur edhe dashurinë e *Stavri Larës* me *Rinën*. Kjo linjë shumë lehtë mund të merrte formën e një intrige të vogël e të menduar, që do të binte në kundërshtim me natyrën e konceptimit të përgjithshëm artistik të subjekut. Bile, në fillim, të lihet përshtypja që këtë udhë do marrë, po shpejt e kupton që nuk do të jenë pasionet dhe mendimet, po jeta që do t'i afrojë përsëri këta heronj. Merita e shkrimtarit është që dëshirat e heronjve të veprës i ka pajtuar me tendencën e zhvillimit historik, ndaj nuk ka patur nevojë të krijojë skena dramatike e melodramatike.

Edhe Petro Markua nga të njejtat pozita artistike është nisur kur ka shkruar romanin «Hasta la vista» në themelet e të cilit ka vënë jetën në kohën e luftës së Spanjës dhe jo intrigën e vogël. Ai, bile, edhe linjën e dashurisë së *Gori Gjinlekës* me *Anita Gonzales Seton* e ka çliruar prej skenave të paramenduara. Sikur të kishte vepruar ndryshe, sikur çdo lëvizje të personazheve ta kishte skemuar sipas kërkesave skematike, ai nuk do të kishte patur mundësi të pasqyronte objektivisht e me gjërësi atë mori aspektesh nga lufta dhe nga jeta në luftë.

Proza jonë, sidomos gjatë dhjetë vjetëve të fundit, ka luftuar vendosmërisht kundër skematizimit që ishte një prej sëmundjeve foshnjore të saj dhe, mund të themi, se sot nuk është më një plagë çqetësonjëse, megjithse masat e karantinës nuk duhen hequr asnjëherë. Edhe ky është një sukses i rëndësishëm krijonjës i prozatorëve tanë, që e ka burimin në afrimin e tyre me jetën dhe

në zotërimin e mjeshtërisë. Sot është vështirë të gjesh, ndërmjet krijimeve të prozatorëve tanë më të mirë, vepra skematike. Vec. krahas kësaj, do thënë që *elemente të skematizmit*, hije të tij mund të gjesh akoma në krijimet tona, pa qenë nevoja të përdorësh aparate me reze Rontgen.

Kritika jonë ka folur shpesh për skematizmin dhe ka folur në dy mënyra: *ose janë kritikuar vepra vërtet skematike, ose është bërë thirrje për skematizëm.*

Në vitet e para pas çlirimit pati mjaft vepra skematike. Dhe nuk është për t'u çuditur. Së pari, prozatorët n'atë kohë pa dyshim jo të gjithë — viheshin përballë një realiteti të ri dhe kishin përpara pretendime të reja ideo-estetike. Si duhej pasqyruar ky realitet i ri? Ç'fenomene duhej të tërhiqnin vëmëndjen e shkrimtarëve? Cilat qenë ato tipare të reja morale të heronjve të rinj që duheshin theksuar? Cilat duhej të qenë piksynimet estetike të prozës së re? Po të kemi parasysh përvojën e paktë letrare të shkrimtarëve të rinj të asaj kohe, mund ta kuptojmë lehtë sa punë e vështirë ishte të gjenin zgjidhje të gjitha këto probleme krijonjëse theme'ore.

Sot punët kanë ndryshuar tepër dhe, para së gjithash, prozatorët tanë, në krahasim me periudhën e tyre rinore, janë bërë njohës të mirë të jetës e të mieshtërisë letrare, janë pasuruar ideologjikisht dhe, jo vetëm nga ana teorike, po edhe nga ana praktike, kanë bërë të tyret parimet krijonjëse të realizmit socialist. Po edhe sot gjen aty këtu kërkesa për të ringjallur skematizmin. Ndodh që lavdërohen vepra të dobëta vetëm se janë «në rregull» dhe kritikohen vepra

të mira, ose edhe shumë të mira nga që thyejnë «disiplinën», ndonse mund që kanë edhe ndonjë të metë.

Është kërkesë kategorike e metodës krijonjëse të realizmit socialist që t'u qëndrojmë sa më larg skemave, kanoneve skolastike dhe përpjekjes për të futur në kallëpe të parapërgatitura jetën e gjallë, njerëzit dhe krijimtarinë letrare. Kjo është e vetmia rrugë për të shpëtuar prej skematizmit dhe tani në këtë udhë është vënë proza jonë.

III.

Disa herë gjer tani na u desh të meremi, krahas me çështjet që trajtuam, edhe me heronjtë e veprave që zumë në gojë. Këtë pjesë të referatit do t'ja kushtojmë krejtësisht problemeve të tipit shoqëror, të karakterit psikologjik në prozën tonë dhe, bashkë me 'to, edhe çështjes së krijimit me realizëm të ambjenteve në të cilat veprojnë këta tipa.

Këto janë çështje themelore të artit realist, mbasi pa tipa dhe ambjente të krijuara me realizëm, nuk mund të bëhet fjalë as për vepra e për letërsi të realizmit socialist.

Frutet e punës së deritanishme krijonjëse të prozatorëve tanë dëshmojnë, se edhe në këtë drejtim, proza jonë është në rrugë të mbarë dhe ka patur disa suksese të rëndësishme. Heronjtë e romaneve, tregimeve dhe novelave tona kanë qënë njerëzit e popullit, bashkëkohësit tanë, luftëtarët e ndërgjegjshëm të çlirimit shoqëror dhe të ndërtimit të socializmit, njerëzit e përparuar të kohës, përfaqësonjësit e të sotmes dhe

të ardhmes së atdheut tonë. Kjo është dëshmia më e mirë për brendinë e shëndoshë të prozës sonë dhe për karakterin e saj të thellë demokratik popullor, për frymën e saj revolucionare. Nga ana artistike po ta shqyrtojmë këtë çështje, me gjithë dobësitë që mund të na bien në sy, do të vrehim, se edhe në krijimin e tipave prozatorët tanë qëndrojnë në pozita përgjithësisht realiste, duke mos përjashtuar edhe disa nota të forta romantike, që vrehen aty këtu.

Para së gjithash vlen të shënojmë se metoda realiste e krijimit të tipave, veç zbulimit të karaktereve tipike në jetë, presupozon edhe formimin e tyre si tërësi unike shoqërore — psikologjike. Çdo tip i vërtetë dhe i realizuar me mjeshtëri është, siç dihet, edhe një përgjithësim artistik, edhe një individ i veçantë, është, si të thuash, *e përgjithëshmja që çfaqet nëpërmjet të veçantës, e veçanta që mishëron të përgjithëshmen*. Le të marim, për shëmbull, *xha Koroveshin* e Sterjo Spases. Nëqoftëse ky personazh na bën përshtypje dhe, bile, del edhe përpara heroit kryesor të veprës, kjo ndodh se ne e shohim, e njohim dhe bindemi që i atillë ka qenë vërtet, siç kanë qenë dhjetra e dhjetra *xha Koroveshër* që kemi njohur ose për të cilët kemi dëgjuar të flitet. Kurse *Gjikë Shpati* nuk na bën këtë përshtypje, megjithëse, edhe te ky duket dora skalitëse e shkrimtarit. Nuk na bën përshtypjen e *xha Koroveshit*, pasi shkrimtari ka përshkruar më tepër idealin e tij, të mishëruar tek një njeri, se sa një njeri të gjallë, tipin e fshatarit real, që lufton kundër shtypjes ekonomike dhe shoqërore. Në këtë rast, po të

përdorim një shprehje të Engelsit, shkrimtari «për hatër të Shilerit ka sakrifikuar Shekspirin».

Andër tipat më të realizuar të prozës sonë mund të përmendim edhe Hatijen, Nadiren, Muzafër Aliun, Maksutin («Çlirimtarët» e Dh. Shuteriqit), xha Nelon e Rrako Ferrën («Afërdita përsëri në fshat» dhe «Ata nuk ishin vetëm» të Sterjo Spasses). Gurkën, Mehmet Mullixhiun, Stavri Larën, inxhinier Mborjen («Përmbysja» dhe «Këneta» të F. Gjatës), Puçellin, Gori Gjinglekën, Anitën («Hasta la vista» e P. Markos), Lumtën dhe Petritin («Një vjeshtë me stuhi» e A. Abdihozhës) e të tjerë. Në këto raste dhe në raste të tjera si këto, shkrimtarët kanë mundur të pasqyrojnë me realizëm shpirtin e njerëzve, të analizojnë dhe të përcaktojnë me mjeshtëri personalitetin e këtyre tipave, duke na i dhënë edhe si përgjithësime shoqërore, edhe si individualitet të caktuar.

Heronjtë e veprave të prozës sonë janë njerëz realë, të marë nga jeta, ashtu siç janë reale edhe fenomenet shoqërore dhe problemet që trajtohen prej prozatorëve tanë. Vetëm në raste të rra'la na dalin përpara personazhe të shpifura, që nuk i përgjigjen së vërtetës dhe që nuk kanë mish e kockë. Po, në përgjithësi, — dhe një gjë e tillë mbase vjen edhe prej eksperiencës së paktë jetësore, edhe prej shkallës së zotërimit të temave, edhe prej përvojës artistike, — sidomos në heronjtë pozitivë ne gjejmë një dozë të theksuar elementësh idealizimi, një largim të tepëruar prej njerëzve konkretë, të vërtetë. Pothuajse shumica e heronjve kryesorë të romaneve tona, duke përfshirë këtu edhe më të realizuarit, megjithëse shprehin mendimet dhe aspi-

ratat tona, megjithëse janë njerëzit tanë, luftëtarët e çështjes sonë, mbeten larg nesh, nuk na pushtojnë me forcën e mendimeve dhe me zjarrin e zëmrave të tyre. Kjo ndodh, kur nuk shohim sa duhet *njeriun*, po detyrën që kryen ai, nuk shohim njeriun që kryen detyrën e komisarit e të komandantit partizan, të sekretarit të partisë a të luftëtarit të pararojës, po krijojmë një skellet, të cilin e veshim me brumin që duam ne, i japim trajta t'atilla, që e bëjnë atë ireal. Ky është një prej problemeve më të rëndësishme të tipizmit në gjëndjen e sotme të prozës sonë, mbasi heronjtë tanë janë flamurtarët e idealeve tona dhe, po të mos jenë ata plotësisht të vërtetë dhe bindës, atëhere edhe veprat tona vetvetiu do të humbasin shumë prej vlerës së tyre si vepra realiste. Në këtë mes ushtrojnë ndikim negativ kërkesat skematike të kritikës dhe, duhet ta pranojmë, edhe piksynimet skematike të shkrimtarëve, të cilët, prej dëshirës që të krijojnë heroin e vërtetë të kohës, e rëndojnë aq shumë atë me elemente ideale, sa harrojnë, që edhe ai është njeri si gjithë njerëzit e tjerë, që vuan e që gëzon, që ëndëron dhe që mendon, që mund të ketë fatkeqësi në jetë dhe që mund të tërhiqet apo edhe të dështojë ndonjëherë, që gjykon në mënyrë autokritike veprimet e veta dhe që mund të stepet para një situatë të papritur. Ai është njeri që s'mund të kuptohet i çkëputur prej marrëdhënieve shoqërore që e kanë lindur dhe që ndikojnë në karakterin dhe në personalitetin e tij. Ai vepron si shprehës i vullnetit të masave dhe, prandaj, veprimet e tij i nënshtrohen ngaherë gjykimit të masave. Me një fjalë, ai, si gjithë të tjerët, është njeri i gjallë.

Në romanet tona, shumë heronj të dorës së dytë janë më të skalitur se heronjtë kryesorë. Gurka është më i vërtetë dhe *Luftar Bregu* («Përmbysja» e F. Gjatës). *Puçelli* nga Gori *Gjinleka*, («Hasta la vista!» e P. Markos), *Llambi Linua* nga Til Stefani dhe *Loni Sotiri* («Udha e Velanit» e K. Dushit).

Zakonisht duhej të ndodhte e kundërta, se vëmëndja kryesore e shkrimtarëve përqëndrohet në heronjtë më të rëndësishëm të veprave, po mbase prej kujdesit të tepëruar, mbase prej dëshirës që heronjtë kryesorë të shprehin gjithë idealet tona, mbase prej paracaktimit të veprimeve dhe të mendimeve të tyre, ata dalin më të zbetë dhe nuk kanë rëndësinë që duhej të kishin. Një e metë e tillë mund që të përlligjet në ato periudha historike, kur realiteti nuk na jep heronj që t'iu përgjigjen idealeve tona, po sot, kur idealet tona janë jeta dhe lufta jonë, kur njerëzit tanë janë heronjtë e idealeve tona, nuk ka arsye që të shpikim heronj të pabesueshëm, kur mund të *marim nga jeta heronjtë realë dhe t'i përshkruajmë realisht*. Nëqoftëse themeli do të jetë i qëndrueshëm, atëhere pa frikë mund të shprehim edhe atë që është ende ideale, nëpërmjet asaj që egziston.

Një arsye tjetër që heronjtë tanë kryesorë marin shpesh trajta të pasakta e të pavërteta është edhe nënvizimi i tepëruar i tipit shoqëror dhe lënia mbas dore ose harrimi i karakterit psikologjik. Shkrimtarët tanë kanë patur si burim të veprave të tyre jetën e masave punonjëse dhe si heronj njerëzit e dalë prej këtyre masave, sidomos fshatarësinë e varfër dhe, më pak, shtresat e varfëra të qytetit dhe klasën punëtore.

re. Me të drejtë, gjithashtu, janë nxjerrë në p'an të parë motivet shoqërore dhe ekonomike të luftës dhe të përcaktimit të heronjve. Po, dihet nga të gjithë, që njerëzit nuk janë një pasqyrë pasive në të cilën reflektohen njësoj kushtet dhe rrethanat e jetës. Secili ka temperamentin dhe karakterin e vet dhe temperamenti e karakteri janë forca aktive në jetë që, nganjëherë, marin rëndësi vendimtare në përcaktimin e rrugës së njeriut. Heronjtë tanë kryesorë, shpesh, janë karaktere psikologjike të papërcaktuara, ose, me ndonjë përjashtim të rrallë, të gjithë janë sanguinë, kurse personazhet e lëkundshëm janë zakonisht flegmatikë. Edhe kjo është një prej arsyeve që krijon uniformitet dhe monotoni.

Pak kujdes tregojmë në edhe për pasqyrimin e «*dialektikës së shpirtit*» të njerëzve. Heronjtë e veprave tona shumë herë janë njerëz të formuar plotësisht dhe që ndjekin një vijë horizontale zhvillimi. Ndryshojnë kushtet, ndrojnë rrethanat, ndron pozita e tyre në jetë, po ata mbeten siç i kemi njohur në fillim, ose, në rastin më të mirë, pësojnë ndryshime krejt të parëndësishme. Kjo shkakton disa herë që edhe personazhe të skalitur me mjeshtëri, siç është, bie fjala, Puçeli i Petro Markos, vjen një moment në vepër dhe humbasin interesin, se shkrimtari, pasi ka zbuluar para lexonjësve anët e ndryshme të karakterit e të personalitetit të tyre, vihet e krijon situata të reja, në të cilat nuk zbulohet diçka e re, po përsëriten ato gjëra që janë thënë edhe më parë për personazhin.

Ndodh edhe diçka tjetër në rastet kur shkrimtari ka treguar pak kujdes për zhvillimin shpirtëror të personazhit ose nuk ka mun-

dur ta japë këtë zhvillim në udhë të natyrëshme. Atëhere gjëndet ose krijohet një ngjarje e fortë ose e jashtëzakontë që shërben për të kryer një përmbysje të plotë në shpirtin e personazhit. Kështu ka vepruar, për shëmbull, Kin Dushi me *Llambi Linon* në romanin «Udha e Velanit». Llambi Linua është fshatar i mesëm, ka qenë ngahera *pronar* dhe *bujk*, ndaj është e natyrëshme të ketë një natyrë të dyfishtë, që e afron me socializmin dhe e largon prej tij. Element tjetër që e afron me socializmin Llambi Linon është edhe revolucjoni popullor, sidomos gjaku i vëllait të vranë gjatë luftës. Pra, veç momentit ekonomik, ka edhe një moment politik që e afron këtë njeri me socializmin, ose, të paktën, me pushtetin popullor. Pra, kemi të bëjmë me një rast *tipik* nga jeta e fshatarësisë sonë. Ky njeri, kur vjen puna për kolektivizimin e bujqësisë, kalon në pozita të kundërta. Edhe kjo është e natyrëshme, ka arsye ekonomike dhe sentimentale, siç na i ka dhënë autori. Domethënë këtu kemi të bëjmë me një *zhvillim* të mendimit dhe të shpirtit të këtij njeriu: pronari fiton përfundimisht mbi bujkun, e vjetra mbi të renë; Llambi Linua bashkohet me armiqtë. Deri këtu ai ka një zhvillim të natyrshëm, ndonse shkrimtari nuk na ka dhënë gjithë kompleksitetin e ndjenjave dhe të mendimeve të personazhit, po gati e ka fshirë njerën anë të natyrës së këtij fshatari dhe ka nënvizuar tjetrën. Në fund (s'është nevoja të tregojmë episodet, se romani njihet prej të gjithëve), kur ngjarjet marrin formë e ngjyra tepër dramatike, Llambi Linua ndesh rastësisht në lapidarin e të vëllait dhe, aty për aty, bën një kthesë rrënjësore, ndodh në mëndjen dhe në

shpirtin e tij një përmbysje e plotë. Para ^{anies së} tani del Llambi Linua që do të dëshironim: *fshatari i mesëm, që bashkohet me socializmin.*

Dy momente me rëndësi e kanë shtyrë autorin, me sa duket, të zgjedhë këtë mënyrë kapërcimi të menjëhershëm, efektuoz dhe të lehtë. Së pari, siç thamë, ai i ka dhënë shumë pak vënd në roman paraqitjes së kontradiktave në psikologjinë, në mendimet dhe në piksynimet e Llambi Linos. Duke qënë i sigurt se çështja do të zgjidhej më së miri me lapidarin në momentin vendimtar, shkrimtari nuk është preokupuar shumë me atë që ndodhte në shpirtin e Llambi Linos.

Së dyti, siç ndodh shpesh në veprat tona, autori i ka dhënë rëndësi vetëm agjitasjonit e fjalëve dhe nuk ka zbuluar para lexonjësve ndikimin e vetë jetës, të kushteve të reja, të luftës, të reformës agrare, të hollësive nga jeta e fshatit pas çlirimit në ndërgjegjen dhe në mendjen e Llambi Linos, qoftë për të mirë, qoftë edhe për të keq. Grindjet në fshat dhe thash e themet mund ta çkëputnin Llambi Linon prej kooperativës, po nuk mund ta bashkonin me armiqtë e pushtetit. Për të arritur deri këtu duhet të ketë shkaqe më të thella, arësye më të forta.

Ka raste në veprat tona kur shkrimtarët nuk meren me studimin dhe zhvillimin e personazheve e të heronjve të veprës, po jepen *tërërisht* ose *kryesisht* pas përshkrimit me hollësi të peripetive të këtij apo atij personazhi. Kjo ndodh sidomos në ato tregime e novela, në të cilat sundon naracioni dhe mungojnë analizat shoqërore dhe psikologjike të heronjve. Në të tilla raste vepra i ngjan një rrote që vërtitet dhe që

na tregon gjithënjë vetveten. Vinë episodet njëri pas tjetrit, ngjarjet i zënë vëndin njëra tjetrës, po kuptimi i tyre është i njejtë ose i ngjashëm, gjersa, disa herë, përshkrimi i ngjarjeve kthehet në qëllim në vetvete. Do të mar përsëri si shëmbull dy vepra me vlerë.

Në romanin «Kënetë» të Fatmir Gjatës dihet që personazhet formojnë dy grupe antagonistë: nga një anë inxhinierët dhe teknikët sabotatorë dhe, nga ana tjetër, Stavri Lara me shokë. Prej gjithë grupit të armiqve dallojnë *inxhinjer Mborja*, i cili ka luftë motivesh të kundërta në shpirtin e vet dhe *Zyraka*, që është karakterizuar si një grua tepër sensuale dhe provokonjëse. Të tjerët nuk të lenë ndonjë mbresë. Pse ndodh kjo? Kjo ndodh se shkrimtari, duke mbajtur që në fillim «*qëndrim armiqësor*» ndaj këtyre personazheve, duke e patur të qartë ç'do të bëjnë dhe si do të përfundojnë, duke *dashur më tepër t'i demaskojë, se sa t'i përshkruajë me realizëm*, i ka vënë të vepronjë në situata të ndryshme, po nëpërmjet këtyre situatave nuk na ka zbuluar edhe anë të ndryshme të karakterit dhe mendimeve të tyre.

Ose marim romanin «Hasta la vista!» të Petro Markos me heroin e tij *Gori Gjinleka*. Ky, për mua, është njëri prej tipave më interesantë të prozës sonë, po ne atë e njohim shumë shpejt dhe mbase do të mjaftonin gjysma e perimetive nëpër të cilat e ka vënë të veprojë shkrimtari, për të na dhënë portretin e plotë të tij. Në këtë mënvre vepra do të kish qenë më solide, më e ngjeshur, e shkarkuar prej gjërave të tepërta. Petro Markua, është, mbase, prozatori më spontan i letërsisë sonë, po është, mbase, edhe një prej atyre që e përdor me shumë kursim limën, që tregon pak kujdes për

harrjen e lëndës dhe për koncizitetin e dhënies së momenteve, të analizave dhe të episodeve.

Në krijimin e karaktereve ndikon për keq edhe të kuptuarit e ngushtë të konfliktit në letërsi. Konflikti nganjëherë përfytyrohet, ose të lihet përshtypja se përfytyrohet, si grindje ndërmjet dy ose më shumë njerëzish, të cilët ndahen për shkak të arsyeve ekonomike, politike e sentimentale që mund të kenë ndërmjet tyre. Në themelin e veprave të tilla zakonisht vihet jo jeta, në tërë gjërësinë e vet, po ndërtimi dramatik i subjektit, lidhja e personazheve ndërmjet tyre me fijet e një intrige, e cila mund të jetë e menduar edhe me shumë kujdes e me mjeshtëri. Dhe ndodh që, duke u nisur prej kësaj intrige të thurrur, autori të dëmtojë vetveten, të kufizohet në mundësitë e përshkrimit të gjërë të jetës dhe t'i përdorë personazhet në funksion të intrigës e jo intrigën në funksion të ekspozimit të personazheve.

... Kapitujt e fundit të romanit «*Të munduarit*» të Hasan Petrelës janë një shëmbull i qartë, që tregon sa mund të humbasë vepra nëqoftëse autori heq dorë prej përshkrimit të jetës dhe merret thjeshtësisht me grindjet ndërmjet personazheve, grindje, që në fund të fundit, mund të lihen edhe për t'u nënkuptuar prej lexonjësit. Sidomos pas kthimit të *Rrem Heshtjes* nga ushtria romani, që në pjesën e parë ka qënë interesante dhe i shtruar, bie përnjëherë, ngjarjet shpejtohen dhe sundon një dramacitet i jashtëm, që duket si montim për të shpejtuar fundin. Prej këtij precipitimi figura e Rremës humbet shumë. Ai nuk rritet para syve të lexonjësit, po bije poshtë dhe ngjan tepër me një njeri ordiner, që

s'meriton vëmëndje. Autori i kishte të gjitha mundësitë që t'i shmangej këtij fundi dhe të qëndronte deri në mbarim të veprës në ato pozita artistike prej të cilave është nisur.

Një të metë të tillë, më ngjan, se nuk i ka shpëtuar edhe romani «*Një vjeshtë me stuhi*» i Ali Abdihoxhës. Në themelin e romanit janë vënë vërtet konfliktet e mëdha shoqërore-politike të kohës së luftës, po kujdesi i tepërt i autorit për të thurur një intrigë të vogël, që zë tepër vënd, ndërmjet *Petritit*, *Lumtës* dhe *Qamilit* ka ngushtuar paksa diapazonin e veprës dhe ka dëmtuar të tre personazhet e përmendur, sidomos *Qamilin*, i cili, megjithëse ka një fillim të mirë dhe deri diku origjinal, bije pastaj viktimë e fijeve të intrigës nëpër të cilën është ngatëruar. Besoj se edhe *Lumta*, që është ndër tipat më të realizuar, edhe *Petriti*, që nuk mbetet shumë pas saj, do të kishin përfituar, sikur autori të mos i kishte dhënë aq vënd në roman intrigës së dashurisë, po të kishte ndjekur më gjërisht jetën e heronjve, të cilët, edhe pa një intrigë të tillë, do të ndesheshin patjetër me njëritjetrin.

Një mjet efikas për karakterizimin e heronjve është edhe përshkrimi me realizëm i ambjentëve dhe i rrethanave tipike. Krijimi i ambjentëve të vërteta dhe bindëse, veç rëndësisë që ka për karakterizimin e përcaktimin e personazheve, ruan vlera njohëse dhe emocionale edhe në vetvete, se pikërisht nëpërmjet ambjentit, shkrimtari tregon shkallën e zhvillimit shoqëror, mënyrën e jetesës, zakonet dhe psikologjinë e kohës, qëdrimin e shoqërisë ndaj individit dhe qëndrimin e individit ndaj shoqërisë. Në këtë kuptim mund të

gjesh edhe vepra të dobëta, të cilat të kenë vlera të veçanta ideo-artistike realiste përsa i takon paraqitjes së ambjenteve.

Suksesi kryesor i prozës sonë në krijimin e ambienteve është kalimi prej ambjenteve *konvencionale* e të *papërcaktuara* në pasqyrimin e ambjenteve të *vërteta*, të *trajtuar me realizëm*. Kjo nuk ka ndodhur në afate të caktuara kalendarikë, se asnjë fenomen letrar nuk mund të ndodhë kështu. Ka vepra të herëshme të prozës sonë të re, në të cilat ambjentet janë dhënë me realizëm, ka edhe vepra të vona, që nuk të kënaqin në këtë pikpamje. Po, si fenomen i përgjithshëm, mund të themi që edhe ambientet kanë ardhë duke u pasqyruar gjithnjë e më me vërtetësi, gjithnjë e më me mjeshtëri. *Jakov Xoxa*, bie fjala, që në vëllimin e dytë me tregime është treguar njohës i mirë i ambjenteve myzeqare, të cilat i përshkruan me zotësi artistike. Ndërsa në vëllimin e parë të novelave ai merej kryesisht me ambjente të papërcaktuara e konvencionale, në vëllimin e dytë e, sidomos, në romanin «*Lumi i vdekur*» ai është treguar mjeshtër i krijimit të ambjenteve dhe i harmonizimit të tyre me psikologjinë dhe jetën e heronjve. Është e vështirë, për shëmbull, të çkëputësh një tip si *Vita* prej ambjentit myzeqar. Ajo me çdo gjë të veten të kujton Myzeqenë, është një pjesëz e Myzeqesë.

I njohur për krijim me realizëm të ambjentit të fshatrave të Korçës, sidomos të ambjenteve patriarkale, është Sterjo Spassia. Që në dy romanet e veta të para ai na ka dhënë ambiente fshatara-ke tipike, prej të cilave është vështirë të ndash tipat, që veprojnë në vepra. Dhe janë pikërisht

këta tipa të vendosur në ambiente të krijuara me realizëm që ngjallin më shumë interes, si në dy romanet e para, ashtu edhe në romanet «*Ata nuk ishin vetëm*» dhe «*Afërdita përsëri në fshat*». *Rrako Ferra*, *xha Nelua* e *xha Koroveshi* janë lidhur organikisht me ambientet në të cilat rrojnë.

Ambjent interesant dhe me kolorit lokal ka sajuar edhe Zihni Sakua në tregimin e gjatë «*Bereqeti*», në të cilin na ka dhënë me vërtetësi fytyrën e një fshati gjirokastrit dhe, brënda kësaj ambientie, ka krijuar një tip po aq të veçantë e karakteristik, siç është *Basho Gori*. Ambiente gjirokastrite me vlerë na ka dhënë ai edhe në tregimet e vëllimit «*Njerëz e ngjarje*».

Suksese të tilla kanë arritur edhe prozatorë të tjerë. Në romanin «*Pelikanët ndrojnë fole*» Reshat Nepravishta, na ka dhënë aspekte karakteristike të ambienteve myzeqare. Dalan Shapllua ka përshkruar me realizëm ambientet e vjetëruara të Gjirokastrës, kurse Gazmend Kongoli është përpjekur me sukses të pasqyrojë ambientet e reja të qyteteve tona.

Vihet re që prozatorët kanë më tepër sukses në pasqyrimin e ambienteve të vjetra, ashtu siç kanë patur më tepër sukses edhe në krijimin e tipave të vjetër. Një gjë e tillë spjegohet, jo vetëm me anë të traditës letrare, po edhe me faktin se ambientet e vjetra janë plotësisht të formuara, kurse ambientet e reja, ose sapa janë formuar, ose janë në formim e sipër. Kjo është një arsye objektive, që u shtohet të metave subjektive të punës sonë të paktë për njohjen dhe pasqyrimin e ambienteve të reja.

IV.

Në kushtet e sotme të zhvillimit të prozës sonë, një prej të këqijave kryesore, kundër së cilës duhet të luftojmë me vendosmëri dhe pa kurrfarë, ngurimi është sentimentalizmi, në të gjitha format që është çfaqur ose mund të çfaqet në letërsinë tonë, pasi ai, si në pikpamje ideologjike, edhe në pikpamje artistike, nuk mund të pajtohet kurrsesi me realizmin, e, aq më tepër, me realizmin socialist.

Kohët e fundit është folur për sentimentalizmin, për format e çfaqjes dhe për natyrën e tij në prozën e ditëve tona, janë kritikuar disa vepra të dobëta, dhe, në përgjithësi, janë thënë fjalë me vënd. Në këto artikuj janë dhënë edhe mendime për shkaqet e sentimentalizmit. Trim Gjata, për shëmbull, nxjerr dy shkaqe të rëndësishme: influencën e sentimentalizmit të letërsisë së huaj dhe letërsisë sonë «*në fund të Rilindjes dhe gjatë pavarësisë*» dhe, së dyti, paaftësinë e autorëve të veprave sentimentaliste, të cilët «*ndonse janë përpjekur, nuk kanë ditur (nënvizuar prej meje R.B.) të ngrihen deri në lartësinë e kërkesave të reja të kohës, nuk i kanë kuptuar si duhet këto kërkesa dhe i kanë ndriçuar në mënyrë jo të drejtë problemet e rëndësishme që nxjerr para nesh shoqëria...*» («Drita», datë 9 shtator 1962).

Në analizën e veprave konkrete edhe Ali Abdihoxha pothuajse të njëjtat shkaqe gjen: pa aftësinë e shkrimtarit dhe mosnjohjen e jetes prej tij. Në këtë artikull bëhen edhe disa karakterizime të përgjithshme të gjëndjes së prozës sonë. Aty thuhet:

«Kohë më parë, në krijimet e disa shkrimtarëve, sidomos në krijimet e letrarëve të rinj, që bërë modë tregimi me heronj të dobët, të pavullnetëshëm, të cekët, të cilët duke u zbrapsur para çdo pengese, ofshanin e derdhnin lotë për «fatin» e tyre «të pandryshuar». Megjithëse sot mund të themi se kjo tendencë, në se mund ta quajmë sentimentaliste, është kapërcyer ose po kapërcehet dita ditës me sukses, prapseprap meriton një vemëndje e një kujdes të madh, mbasi mbeturinat e saj nxjerrin krye herë pas here» («Nëndori», Nr. 8, 1962, f. 116-117).

Më poshtë gjejmë edhe këtë karakterizim: «...Trajtimi i njëanshëm i heronjve, mbivlerësimi i botës së tyre intime, absolutizmi i kësaj bote, shkëputja e temës apo e heronjve në mënyrë artificiale dhe mekanike nga tërësia e problemeve esencjale të kohës sonë, kanë të bëjnë me ato tendenca sentimentale që kanë lulëzuar deri në një farë shkalle në letërsinë tonë të vjeteve të fundit (në prozë, kryesisht në tregime, në dramaturgjë, në poezi)». Pra, me përjashtim të romanit, në të gjithë letërsinë.

Le të marim tregimet. Autorë tregimesh ndër ne janë Dhimitër S: Shuteriqi, Fatmir Gjata, Zihni Sako, Naum Pifti, Sotir Andoni, Dалан Shaplo, Dhimitër Xhuvani, Jakov Xoxa, Moisi Zaloshnja, Gazmend Kongoli etj. Besoj se nuk është nevoja të përmendim këtu titujt e përmbledhjeve dhe të tregimeve të veçanta për të provuar se në prozën tonë, pra, edhe në tregimin tonë as «kohë më parë» dhe as «kohët e fundit» nuk ka patur ndonjë «lu'ëzim» (sado «deri në një farë shkalle») të sentimentalizmit. Tregimet e autorëve që përmendëm nuk janë të gjithë pa

mëkate, po vështirë është të quash ndonjë prej këtyre autorëve si shkrimtar sentimentalist, apo të marësh si vepër sentimentaliste ndonjë prej përmbledhjeve të tyre. Nëqoftëse në disa gazeta e revista botohen prej fillestarësh tregime pshe-rëtimash, kjo nuk do të thotë se në prozën tonë ka «lulëzuar» sadopak sentimentalizmi.

Përgjithësimet e tilla prej përshtypjeve të rastit ka nxjerë edhe Kin Dushi në artikullin e botuar në gazetën «Drita», ku shpreh mendime të drejta, po që nuk na duket se i përgjigjen gjëndjes së sotme të tregimit tonë.

Me që është një prej temave kryesore të diskutimeve tona letrare dhe me që vërtet kanë dalë dy a tri vepra sentimentaliste edhe në prozë (nuk po merem me veprat poetike e dramatike) më duket me vënd të ndalemi pakëz në natyrën, në shkaqet dhe në çfaqjet e sentimentalizmit në letërsinë tonë.

Dihet që sentimentalizmi në letërsi lindi prej rrethanash historike dhe artistike të caktuara dhe që, në filimet e veta, pati frymë përparimtare demokratike dhe ishte një hap përpara edhe në kuptimin estetik. Nga pikpamja shoqërore sentimentalizmi shprehu prirjet demokratike dhe dobësinë e borgjezisë së porsalindur, e cila nuk ishte në gjëndje ende të shëmbte muret hijerënda të kështjellave feodale, ndaj edhe protesta e saj çfaqej në formë lutjesh, në formë kërkesash për mëshirë dhe thirrjesh patetike për dhëmbshuri e drejtësi. Fundi tragjik i Eloizës së Riçardsonit dhe i Lizës së mjerë të Karamzinit në letërsinë angleze e ruse, si dhe i Mrikës së Risto Siliqit dhe Dijes së Haki Stërmillit në letërsinë tonë, shprehin pikërisht protestën ndaj pa-

drejtësive shoqërore, duke u bërë thirrje, jo forcave revolucionare, po ndjenjave të mira njerëzore. Dhe ky ishte kufizimi ideologjik i sentimentalizmit, kufizim që u përcaktua, jo prej «paaftësisë» së shkrimtarëve sentimentalë, po prej shkallës së zhvillimit të atëhershëm shoqëror, prej botkuptimit të këtyre shkrimtarëve si dhe prej metodës së tyre krijonjëse. Kjo ngushtësi ideologjike u kapërcye prej letërsisë realiste, e cila nisi të zbulojë shkaqet shoqërore të fatkeqësive dhe të pasqyrojë kontradiktat e zhvillimit të shoqërisë njerëzore.

Nga pikpamja estetike, sentimentalizmi ishte një reaksion i pashmangshëm ndaj racionalizmit klasik. Ai tërhoqi vëmendjen e artistëve në botën e ndjenjave, duke marrë kështu një qëndrim krejt të kundërt me klasikizmin. Po edhe nga pikpamja artistike sentimentalizmi mbeti mbrënda kufijve të ngushtë të botës së ndjenjave, me anën e të cilave mundahej të spjegonte dhe t'u jepte udhë problemeve shoqërore, sidomos konfliktit ndërmjet njerëzve të thjeshtë të shtresës së tretë dhe klasës sundonjëse feudale. Edhe në këtë aspekt ai u kapërcye plotësisht prej realizmit i cili, në analizat e veta, niset njëkohësisht prej arsyes dhe prej ndjenjave dhe, veç këtyre, edhe prej kushteve shoqërore-historike. Pra, shënojmë posaçërisht, që për letërsinë realiste nuk është aspak e huaj bota e ndjenjave, sentimentet njerëzore. Përkundrazi ato zënë një vënd të rëndësishëm në të gjitha veprat realiste, gjersa janë një prej çfaqjeve kryesore të qënies njerëzore.

Prej këtej del se sot nuk ka asnjë bazë shoqërore për ekzistencën dhe aq më pak për lulëzimin e sentimentalizmit në formën e tij klasike,

derisa forcat përparimtare të shoqërisë sonë i kanë fatet në duart e veta dhe kanë të çelur para tyre perspektivën historike, si në kuptimin politik, ashtu edhe në kuptimin shoqëror. Po atëherë, për çfarë sentimentalizmi bëhet fjalë në letërsinë tonë? Mua më duket, se kemi të bëjmë kryesisht me këto çfaqje kryesore të sentimentalizmit:

Së pari, me një farë sentimentalizmi në qëndrimin ndaj vdekjes së botës së vjetër, dhe në ndonjë rast flagrant, edhe në idealizimin e kësaj bote. Sigurisht nuk e kemi fjalën për kuptimin politik të termës «botë e vjetër», mbasi çfaqje të huaja politike në letërsinë tonë nuk kemi, po për kuptimin shoqëror, sidomos për mentalitetin, moralin dhe zakonet, gjë që e gjejmë, jo vetëm në ndonjë vepër letrare, po edhe në disa artikuj mbi poezinë.

Në mënyrë pak a shumë më të plotë kjo çfaqje sentimentalizmi vrehet në novelën «Simfoni e pambaruar» të Sterjo Spasses, në të cilën autori, disa herë, ka folur edhe shprehimisht për një gjë të tillë. Në këtë novë, për shëmbull, lexojmë:

«Vëllamëria në fshat nuk është një gjë e jashtëzakonshme. Të gjithë të rinjtë edhe pleqtë kanë nga një motër ose nga një vëlla të lindur në të tilla kondita. Por për borgjezinë tonë të qyteteve është një akt që shkel ligjet e «moralit» sado ideale, sado e sinqertë qoftë miqësia e dy vetave të seksit të ndryshëm... Ne nuk do të mund të dalim ballëhapur rrugëvet, ose të jemi të lirë të takohemi disa herë në javë për të kuvënduar me tërë dliresinë e zëmrës si dy vëllamër të vërtetë, ashtu siç kemi kuvënduar që kur jemi njohur!

Sa zili i kam moralit të fshatit dhe sa e urrëp moralin borgjez të qytetit, që është vetëm maskë, maskë e asgjë tjetër e që na detyron edhe ne të deskreditohe mi me këtë maskë («Nëndori» 1, 1962 f. 35).

Kjo, pak a shumë, është një pozitë e qartë. Autori përballë moralit të qytetit (të borgjezisë, po deshe) vë moralin patriarkal të fshatit, hipokrizinë patriarkale. Është e nevojshme të shënojmë që heroi i novelës, të cilin autori nuk ka dashur aspak ta nxjerrë të keq, i thotë këto fjalë aty nga viti 1946, pasi qindra vajza kishin luftuar krah për krah me djemtë dhe qindra e qindra të tjera, krah për krah me shokët e tyre, merrnin pjesë në aksionet e shumta të rindërtimit dhe bënë pjesë në organizatat e Rinisë Komuniste e të Rinisë Popullore. Pra, ishte koha kur po flakej me përçmim e në mënyrë revolucionare si morali patriarkal, ashtu edhe morali borgjes. Personaliteti i njeriut tonë, sidomos i gruas, po çlirohej prej barrës së rëndë të mentaliteteve të mykura, që i kishin marë frymën shekuj me radhë. Tani lind pyetja: Edhe nëqoftëse morali borgjez ishte ende shumë i fortë në qytetet tona, a do të thotë kjo që të kthehej fytyra nga diçka që perëndonte, kur po lindëte një moral i ri, një qëndrim i ri? Është e qartë se kemi të bëjmë këtu me një pozitë sentimentaliste, me një keqardhje për shëmbjen e moralit patriarkal. Edhe kohës së mëparshme sikur t'i takonte kjo vepër, pra, edhe sikur të bëhej fjalë vetëm për moralin patriarkal dhe për moralin borgjez, prap pozita e shkrimtarit do të ishte e gabuar, pasi do t'ishte në kundërshtim me prirjen e zhvillimit historik.

Një çfaqje tjetër e sentimentalizmit në prozën

tonë është edhe *kulti i jetës intime dhe shkëputja e kësaj jete të ngushtë prej atmosferës së kohës*. Kjo çfaqje sentimentalizmi është karakteristikë sidomos për tregimet e fillestarëve, të cilët i shtyn edhe mëshja, preokupacionet dhe eksperiencia e paktë në jetë të meren me tema ngushtësisht intime dhe, si të thuash, me anën e lehtësisë të qajnë hallet e djalërisë. Për këta letrarë mendoj se nuk duhet të shqetësohemi tepër. Edhe nëqoftëse botojnë ndonjë tregim të tillë, s'prish punë. Ata vetë, po të jenë të talentuar, do ta kuptojnë shpejt ngushtësinë e shkrimeve të tyre të para dhe do të çlirohen prej saj. Në këtë mes mund të bëjnë një punë të mirë redaksitë e gazetave e të revistave, sidomos «Zëri i Rinisë», «Shqiptarja e Re», «Drita» dhe «Nëndori», të cilat, edhe kur botojnë shkrime të tilla, është mirë tua venë në dukje këtë të metë autorëve.

Një vepër e kësaj natyre në prozën tonë është novela «*Dashuria e Mimosës*» e Nasho Jorgaqit, për të cilën është folur shumë kohët e fundit dhe është kritikuar me të drejtë dhe pa të drejtë. Unë nuk jam i mendjes që reatiteti ynë i sotëm nuk i jep autorit të drejtën të ndërtojë një personazh si *Mimozë*. Me sa di unë vajza të tilla ka mjaft edhe prej atyre që kanë lindur dhe janë rritur në kryeqytetin tonë prandaj *heroina është reale*. Edhe *problemi që ngre autori është real dhe aktual*.

E meta e kësaj vepre duhet kërkuar pikërisht në *veçimin* e heronjve prej jetës së madhe në absolutizmin e jetës së tyre intime. Shkrimtari, duke dashur, me sa duket, të tregojë sa brenëga mund të ketë një vajzë që i nënshtrohet mo-

ralit mikroborgjes të familjes, e ka bërë Mimoszën një qenie për të ardhur keq, një personalitet të pafuqishëm dhe pasiv, që nuk ka rrugëdalje, që as dashuria nuk e shtyu të shpërthejë rrethin e mbyllur, në të cilin e ka futur autori. Dhe, pikërisht te ky rreth i mbyllur është e keqia. Veç dashurisë a nuk ka forca shoqërore që ta nxjerrin Mimoszën prej kthetrave të absolutizmit patriarkal e mikroborgjez? Vetë autori ka folur për institutin, për shokët e shoqet, po nuk ka gjetur në 'ta forcën reale të shoqërisë sonë që shëmb të vjetrën dhe krijon të renë. Ai, duke folur për ta, duket sikur thotë: «Sa keq! Ja, Mimoza, me të hequr dorë nga dashuria, hoq dorë nga të gjitha» dhe, pa të drejtë, sulmon Mimoszën, në vënd që të godasë kryesisht dhe sa më ashpër ambjentin patriarkal mikroborgjez.

Mimoza mund të përfundonte ashtu siç përfundoi, po në novelë duhej të triumfonte e reja, jeta jonë, morali ynë, botkuptimi ynë, të triumfonin realisht, ashtu siç triumfojnë edhe në jetë. Më duket i nxituar mendimi i shokut Aili Abdi-hoxha, i cili thotë se «vepra të këtilla, që trajtojnë problemin duke marrë shëmbullin negativ, janë të rralla në praktikën letrare, bile realizmi socialist, ose s'i ka njohur, ose i njeh fare pak, sidomos në gjininë dramaturgjike». Prej praktikës letrare, edhe të realizmit socialist, mund të përmenden shumë shëmbulla që e hedhin poshtë këtë mendim.

Në novelën «Dashuria e Mimoszës» realiteti ynë nuk është konceptuar në mënyrë të gjithanëshme, realiste dhe, si të thuash, janë nënvleftësuar forcat e shoqërisë sonë, janë treguar ato të dobëta dhe të paafta që t'i japin dërmën të vjet-

rës. Një gjë e tillë ka të ngjarë të jetë bërë që vepra të ketë «efetk», të shkaktojë pshertima dhe lotë, të ketë «sukses», si vepër e ditës.

Ka edhe një çfaqje sentimentalizmi, që në vështrim të parë duket pozitive, po që dëmton brendinë ideologjike dhe vlerën realiste të vepërave tona. Kjo çfaqje duket në zbutjen e kontraktave dhe në lehtësimin e rrugës së heronjve pozitivë. Ky farë sentimentalizmi ka si burim dëshirën për të pasqyruar fitoren e së resë mbi të vjetrën nëpërmjet parafytyrimesh melodramatike dhe për të ngjallur tek lexonjësit ndiesi dehje prej likeri, siç ndodh, bije fjala në tregimin e Gazmend Kongolit, «Pa tjetër do të kthehet», në të cilin autori, duke u munduar të pasqyrojë pjesëmarrjen e shoqërisë në fatkeqësinë e individit, ka krijuar një atmosferë të vakët e ca artificjale, së pari, duke mos na dhënë një tip real, po një heroinë të afektuar, dhe së dyti, duke mos iu shmangur dot zgjidhjes sentimentale. Po te ky autor gjen elemente të tjera sentimentalizmi të kësaj natyre edhe në ndonjë tregim që ka vlera të veçanta,, si pasqyrim i kohës sonë dhe i jetës së rinisë.

Cilat janë shkaqet e sentimentalizmit në letërsinë tonë?

Aty për aty është e vështirë të përcaktosh shkaqet e vërteta të një fenomeni aktual, po, sidoqoftë, mund të konstatojmë ata më kryesorët.

Thamë më lart, se letërsia jonë hyri në fazën e realizmit socialist, pa qenë një letërsi e formuar realiste. Në prozën tonë të paraqirimit kishte elemente të theksuara sentimentaliste. Do të ishte e pamundur që të shkëputeshin një herë e

mirë prej këtij trashëgimi. Ndonjë prej shkrimtarëve tanë, si për shëmbull Sterjo Spasse, ndoshta e ka patur edhe më të vështirë. Ndërsa ne të rinjtë nuk u shkëputëm dot aq lehtë prej të tjerëve, ai e ka më të vështirë që të shkëputet prej vetvetes. «*Sinfonia e pambaruar*» është, si të themi, një përtëritje e fillimeve letrare të tij.

Po ky nuk është shkaku kryesor. Atë ne duhet ta kërkojmë dhe ta gjejmë jashtë letërsisë, në jetën shoqërore. Ne jetojmë sot në një moment revolucionar. Para syve tona po transformohet, jo vetëm sipërfaqja e atdheut, por edhe shpirti i bashkatdhetarëve tanë. Si një vënd me popullsi kryesisht fshatare dhe me qytete të vogla, që para çlirimit nuk kishin kurfarë zhvillimi, është e natyrshme që të sundonin tek ne zakonet, morali dhe mentaliteti patriarkal e mikroborgjez, që fshehin bashkë me gjithë të këqiat e tjera, edhe nxitjen për sentimentalizëm në jetë dhe në art.

Lufta Nacional-çlirimtare dhe ndërtimi socialist, çdukja e pronës private, përhapja e arësimit dhe e kulturës, kolektivizimi i bujqësisë dhe hovi i madh i industrisë, zhvillimi i jetës shoqërore dhe ngritja e brezit të ri, të gjitha këto kanë tronditur nga themelet moralin dhe mentalitetin patriarkal dhe mikroborgjez, që janë në kundërshtim të hapur me socializmin. Po, e vjetra nuk dorëzohet lehtë, sidomos kur llogoret e saj janë në ndërgjegjen e njerëzve. Ajo reziston dhe do t'i bëjë ballë me kryeneçësi sulmit të përgjithshëm të moralit dhe të botkuptimit socialist. Në këtë luftë, fitorja e së cilës i takon të resë, ka heronj, ka edhe viktima.

Heronjtë janë me dhjetra mijë. Viktima ka shumë më pak dhe janë, ose përfaqësonjës të së vjetrës, që nuk duan të dorëzohen dhe pengojnë ecjen përpara të forcave të reja, ose janë njerëz që humbasin ekuilibrin, duke dalë prej ambjenteve të mbyllura e duke u futur në jetën e madhe. Të mbash anën e viktimave dhe të vajtosh për fatin e keq të tyre, pa u interesuar për vrullin e përgjithshëm të jetës dhe duke harruar ata dhjetra mijë luftëtarë, që përfaqësojnë të sotmen dhe të ardhmen e vëndit, do të thotë të mos jesh realist, të biesh në sentimentalizëm.

Zhvillimi i ekonomisë dhe i kulturës popullore kanë sjellë me vete rritjen e mirëqënies materiale të masave punonjëse dhe kanë shtuar interesimin e shoqërisë për njerinë, për individin, për hallet dhe për preokupaconet e tij. Nga ana tjetër, njerëzit, pasi kanë siguruar kushtet e domosdoshme të jetës, pasi kanë zgjidhur njëherë e përgjithnjë çështjen e qënies, vetvetiu janë dhënë më tepër pas kërkesave shpirtërore, i japin më tepër vënd botës së ndjenjave dhe përpjekjeve për plotësimin e dëshirave të tyre. *Jetesa e njerëzve tanë të thjeshtë nuk është më një proces spontan, po një ueprimtari gjithnjë më e vetëdijshme.* Letërsia, si pjesë e ueprimtarisë shpirtërore të shoqërisë, s'ka si të mos e pasqyrojë këtë ndryshim të rëndësishëm të realitetit tonë.

Është folur disa herë për këtë farë sentimentalizmi dhe është paraqitur si reaksion ndaj një farë «asketizmi» që ka patur vënd në prozën tonë fill pas çlirimit. Kjo lidhje e dy fenomeneve është dhe s'është e vërtetë. Është e vërtetë se prirjet sentimentaliste janë dukur pas atij «as-

ketizmit» të dikurshëm; po kjo është vetëm një lidhje kohe dhe s'na duket të jetë shkak kryesor. Pastaj s'na duket me vënd t'i biem shumë në qafë veprave të para të letërsisë sonë të re, të cilat s'kish si të mos pasqyronin kohën dhe psikologjinë e kohës. Në ato vjete, kur po kryhej një përmbysje e madhe dhe e gjithanëshme revolucionare në jetën tonë, kur ende ndihej era e barutit dhe njerëzit tanë punonin me rrypin e shtrënguar, duke kapërcyer vështirësi shumë të mëdha, s'është aspak e çuditëshme që në letërsi nuk zunë vënd këngët për dashurinë dhe tregimet për jetën intime të njerëzve. E çuditshme do të kish qenë sikur të kishte ndodhur e kundërta. Proza jonë e asaj kohe, sado e paktë, me tregimet e para të Dhimitër Shuteriqit e të Fatmir Gjatës, me skicat e Zihni Sakos dhe me të parat tregime të gjata në letërsinë tonë të re, pasqyroi problemet dhe psikologjinë e kohës dhe kjo është një prej meritave kryesore të saj. Pra, brëndia e saj përcaktohej prej kushteve në të cilat u zhvillua, Edhe forma e saj, që tani, në disa raste, na duket e pakëndëshme, është përcaktuar prej eksperiencës së pakët krijonjëse të shkrimtarëve dhe prej faktit që, siç konstatonte dikur Engelsi «në fillim kurdoherë për shkak të brendisë nuk i kushtojnë vëmëndje formës» (Marksi dhe Engelsi për kulturën dhe artin f. 87).

Është e natyrëshme që, ashtu siç kalohej dikur në ekstrem, duke mohuar fare ndjenjat intime të njerëzve, të kalohet edhe sot në ekstremin tjetër, domethënë, në absolutizmin e këtyre ndjenjave intime. Të dyja këto ekstreme janë të dëmëshme, çënojnë realizmin dhe vlerën artistike të veprave. Ashtu siç nuk ka njeri pa

ndjenja intime, ashtu nuk ka edhe njerëz, qënia e të cilëve të mos përcaktohet prej shoqërisë dhe prej ambjentit në të cilin jeton.

Veç këtyre duhet të pranojmë se masa e gjërë e lexonjësve tanë, me gjithë ndryshimet kolosale që kanë ndodhur në gjëndjen arsimore dhe kulturele të popullit, ushtron ndër ne një presjon, që nga një herë, na imponohet, kur nuk arrijmë të gjejmë një farë ekuilibri ndërmjet nivelit të masës së lexonjësve dhe kërkesave të larta artistike realiste. Si çdo lexonjës i ri edhe lexonjësi ynë pranon dhe rrëmbehet më tepër prej efekteve e prej shpërthimeve sentimentale. Këtij presioni nuk mund t'i shpëtojmë lehtë. Për këtë duhet kohë, bile, një kohë relativisht e gjatë. Po, nga ana tjetër, nuk duhet ta lëmë punën në dorën e kohës. Përpjekjet tona, puna jonë e vetdijëshme duhet të synojë, jo që të biem në nivelin e masës së lexonjësve, po që të ngrejmë letërsinë dhe lexonjësin në nivelin e kërkesave ideo-estetike të kohës.

Si përfundim, sentimentalizmi nuk ka asgjë të përbashkët me botkuptimin, me metodën krijonjëse dhe me jetën tonë socialiste. Mëshira, ngashërimet dekadente, klithmat tragjikomike dhe parafytyrimi melodramatik i jetës dhe i njerëzve janë të huaja për letërsinë e realizmit socialist. Ato e kanë burimin në presionin e shtresave mikroborgjeze, në moskuptimin e drejtë të procesit objektiv të zhvillimit historik, në njohjen e pakët dhe në pasqyrimin e njëanshëm e të ngushtë të jetës, në konceptimin dhe pasqyrimin e gabuar sentimentalist të temave, të subjekteve e të heronjve, Kritika jonë, edhe në të ardhmen, duhet të godasë rreptë dhe nga

pozita të shëndosha çdo vepër sentimentaliste e, krahas kësaj, të kritikojë çdo element të tillë, që dëmton vlerën realiste të veprave tona.

V.

Një dobësi tjetër që prek natyrën realiste të prozës sonë dhe që dëmton brendinë ideologjike të saj, është edhe trajtimi historikisht i pasakt dhe, nga ndonjëherë, edhe i shtrembër i fenomeneve shoqërore. *Me trajtim historik* të fenomeneve shoqërore kuptojmë, jo vetëm autenticitetin e subjektit të veprës letrare dhe të ngjarjes që ka shërbyer për krijimin e tij, po qëndrimin, objektiv dhe shkencor, do të thoshnim, të shkrimtarit në trajtimin e problemeve shoqërore, marjen parasysh prej tij të ligjeve objektive të zhvillimit të shoqërisë.

Ngritja e prozës sonë në nivelin e analizës historike të fenomeneve është një prej suksesëve kryesore të saj në rrugën e realizmit. Kurdoherë prej prozatorëve tanë, sidomos prej autorëve të romaneve tona, në të cilat jeta pasqyrohet në mënyrë më të gjithanëshme, jeta, veprimtaria praktike, mendimet, bota e brëndëshme dhe idealet e individëve, janë spjeguar, jo si çfaqje të thjeshta të vullnetit të tyre të mirë apo të keq, si shprehje të mirësisë apo të ligësisë së tyre si individë, po, në radhë të parë, si tipare shoqërore të tyre, si karakteristika të qënies së tyre shoqërore. Teoritë fiziologjike, patologjike dhe psikanaliza kanë qënë kurdoherë të huaja për prozën shqipe, kanë mbetur dhe do të mbeten të tilla, si teori ideaiste. Nga ana tjetër, parimi realist i trajtimi historik të fenome-

neve shoqërore nuk mohon, po pranon dhe e quan të domosdoshme analizën psikologjike, sigurisht edhe këtë nën prizmin e vlerësimit shoqëror të fenomeneve.

Le të marim, për shëmbull, veprat që i kushtohen luftës Nacional-Çlirimtare. Si karakteristikë e përgjithëshme e këtyre veprave është pasqyrimi objektiv i shkaqeve shoqërore dhe politike, i forcave lëvizëse dhe qëllimeve të kësaj lufte, nënvizimi i njëkohshëm i motiveve patriotike dhe ekonomike-shoqërore të revolucjōnit tonë. Ky, më ngjan, është një prej rasteve më të qarta që tregojnë se botkuptimi dhe pjekuria ideologjike e politike e shkrimtarëve tanë, krahas ngritjes së nivelit të mjeshtërisë së tyre, kanë ndihmuar dhe është bërë shkak për trajtimin realist të këtij aspekti shumë të rëndësishëm. Po kështu mund të përmendim edhe vepra të tjera, që u kushtohen problemeve të ndryshme të jetës sonë, siç janë veprat kushtuar kolektivizimit, veprat kushtuar ditëve tona etj. Vetëm në raste të rralla dhe në shkrime amatorësh *absolutizohen* dëshirat dhe vuajtjet e individëve, pikërisht se nuk zbulohen rrënjët shoqërore të fenomeneve të jetës.

Po ka edhe raste kur qëndrimi i shkrimtarëve ndaj fenomeneve që përshkruajnë është i pasaktë dhe i padrejtë historikisht dhe, kështu, është dëmtuar brendia ideologjike e disa veprave, që mund të kishin patur një vlerë më të madhe edhe nga pikpamja thjesht artistike, po t'i marim.

Le të kujtojmë romanin interesant «*Të munduarit*» të Hasan Petrelës. Është një vepër e shkruar me frymëzim, një vepër me vlera

realiste. Po ky roman ka dhe një të metë themelore në pasqyrimin e ndjenjave liridashëse të popullit tonë dhe për vëndin që zë në vepër depërtimi në shpirtin e njerëzve tanë i psikologjisë dhe mentalitetit të pushtonjësve turq.

Autori, dashur pa dashur, na ka paraqitur në roman krahas tabllave shumë interesante dhe me vlerë për jetën shoqërore të asaj kohe edhe një «*rrem Stambolli*» në Shqipëri, një vënd, banorët e të cilit krenohen me *fidaiخانët* e Turqisë dhe me trimëritë e bashkëpunëtorëve të pushtonjësit, gjëra që autori i romanit na i pëshkruan me objektivizëm. Zona të tilla të vogla edhe ka patur në vëndin tonë, siç ka qënë Petrela e autorit, po detyra e shkrimtarit, që vendos të meret me një gjë të tillë është të zbulojë shkaqet historike të kësaj shmangieje prej gjëndjes së përgjithshme të vëndit, dhe, qoftë nëpërmjet qëndrimit të tij, qoftë dhe nëpërmjet krijimit të figurave të ngjashme, që përgjithësojnë, të nxjerë në pah edhe tendencën e zhvillimit historik. Arësytet e kësaj dobësie të veprës së Hasan Petre'ës më ngjan se janë kryesisht dy: E para, autori i ka dhënë shumë rëndësi pasqyrimin të shtypjes ekonomike e shoqërore dhe, megjithse kjo është një nga vlerat kryesore të romanit, ka harruar shtypjen kombëtare dhe luftën kundër kësaj shtypjeje, të cilat edhe duke mos dalë në plan të parë, do ta kishin inkuadruar më mirë historikisht subjektin. E dyta, duke patur në qëndër të vëmëndjes një vënd të njohur dhe të përcaktuar, ai është ngushtuar duke dashur, siç duket, t'i qëndrojë plotësisht besnik të vërtetës historike, në kuptimin e ngushtë të fjalës.

Një të metë të tillë themelore ka edhe romani «*Me valët e jetës*» i Vedat Kokonës.

Autori i kësaj vepre objektivisht na ka dhënë një tip mikroborgjez, siç është Ismail Kamberi dhe, ndonse në sipërfaqe, na ka përshkruar ambiente dhe situata reale të kohës, në të cilën zhvillohen ngjarjet. Në këtë mes nuk ka asgjë të keqe. Përkundrazi, prozës sonë i duhen edhe tipa si Ismail Kamberi. E keqia nuk është që autori s'ka vënë në qendër të romanit një komunist, po një mikroborgjez, po se, duke dashur që këtë mikroborgjez të na e paraqesë sa më simpatik, ai ka dëmtuar vlerën realiste të veprës dhe ka cenuar, dashur pa dashur, edhe natyrën artistike të krijimit letrar. Në roman mendimin e vet për heroin kryesor shkrimtari e ka shprehur, ose duke e përkëdhelur vetë dhe duke u egzaltuar para veprimeve të tij, ose duke u përpjekur domosdo ta lidhë atë me rrymat më të përparuara politike të kohës. Në rastin e parë kemi të bëjmë me mungesë të qëndrimit kritik ndaj një fenomeni shoqëror negativ, gjë që vrehet, deri diku, edhe në përshkrimin e ambientëve, kurse, në rastin e dytë, nga që heroi nuk ka shkruar dot atje ku ka dashur shkrimtari dhe shkrimtari nuk ka dashur ta dënojë megjithatë, vepra ka rënë artistikisht. Pra, askush nuk kërkon që në vënd të mikroborgjezit të vihet komunisti, se kjo është e pamundur, por nuk mund të mos kërkohet që ky mikroborgjez të përshkruhet me realizëm dhe të vështrohet nga pozita e botkuptimit dhe të moralit komunist, mbrojtës të të cilave janë shkrimtarët në veprat e tyre.

Këtu dalim edhe te çështja e frymës së ko-

hës në letërsi, Ç'e shtyu shkrimtarin ta shkruajë këtë vepër? Cili është mendimi i kohës që shprehet në të? Sigurisht nuk mund të jetë as egzaltimi ndaj patriarkalitetit dhe ambjenteve mikroborgjeze, as dëshira për të llastuar një tip së Ismail Kamberi... Dhe, më duket, që fatkeqësia e romanit është se tingël'on pikërisht kështu. *Ismail Kamberi dhe ambjentet që përshkruhen në roman përlligjën historikisht, domethënë janë të vërtetë, po nuk përlligjet dot qëndrimi i autorit ndaj tyre.*

Që të kuptohemi, le të marim një shëmbull të kundërt. Në nuk pajtohemi me psikologjinë prej skllavi të Mehmet Mullixhiut në romanin «Përmbyssa» të Fatmir Gjatës, po e përlligjim historikisht qënien e tij dhe pajtohemi p'otësisht me qëndrimin e shkrimtarit ndaj tij si fenomen shoqëror. Kjo ndodh se Fatmir Gjata ka zbuluar shkëlqet e vërteta të ekzistencës së kësaj qenie dhe, duke nënvizuar shkatërimin e personalitetit të këtij njeriu prej shtypjes shoqërore, nuk është pajtuar kursesi me 'të. Po kështu mund të përmëndim Uanin e tregimit «Zot e rob» të Dhimiter Shuteriqit. Tjetër është të përshkruash diçka dhe tjetër të mbash qëndrim ndaj saj.

Shëmbulla të tilla ka sa të duash në prozën tonë të re. Tipike janë tregimet e Dalan Shaplllos. Me përjashtim të ndonjerit, tregimet e para të këtij autori i kushtohen pasqyrimin të tipave mikroborgjezë dhe elementëve që dalin nga skena e historisë. Po qëndrimi i shkrimtarit ndaj këtij fenomeni shoqëror është përgjithësisht i drejtë dhe realist, me gjith një farë keqardhje për ta, që rrjedh nga se shkrimtari, krahas tyre, nuk na ka dhënë me të njëjtën

forcë filizat e së resë, që sot mbijnë edhe mbi gjermadhat.

Përsa i takon frymës së kohës në prozën tonë, sidomos kur flitet për trajtimin e aspekteve të së kaluarës, vlen të theksojmë që prozatorët tanë, nganjëherë, tërhiqen vetëm pas ngjarjeve interesante, pa nxjerrë atë që duhet prej tyre. Për shëmbull, Ali Abdihoqha në tregimin «*Arti për t'u bërë gjeneral*» na flet për rreshter Dautin, i cili gjeti «*mënyrën*» si të tërhiqte vëmendjen e eprorëve që ta gradonin. Sikur ky tregim të ishte shkruar në kohën e Zogut, do të kishte qenë një goditje e fortë kundër mëndjetrashësisë dhe aparatit ushtarak-burokratik të kohës. Po lexonjësit të sotëm ç'i jep ky tregim, përveç subjektit me natyrë anekdotike?

Ka raste, pastaj, që ndonjë tregim të tingëllojë i gabuar nga që autori mund të mos ketë menduar mirë për atë që ka dashur të thotë. I tillë më gjan tregimi «*Babai*» i Petro Markos në të cilin autori rrëfen si u kthye i biri në shtëpinë e vet pas shumë vjetësh që ishte ndarë me të atin për arsye politike. Babai kish qenë ballist i bindur, kurse i biri komunist. Ky është një fenomen i njohur ndër ne gjatë Luftës Nacional-Çlirimtare. Tani lind pyetja: kur i ati ka qenë ballist dhe i biri partizan, për afrimin e tyre, ndryshimin e kujt duhet të ndjekim: të babait apo të djalit? Sigurisht të babait, sepse realiteti ynë bind ata që kanë qenë në udhë të gabuar (ky, gjithashtu, është një fenomen shumë i njohur i ditëve tonë) dhe nuk shtyn ata që kanë qenë në udhë të drejtë të rishqyrtojnë pozitën e tyre. Mirëpo tregimi i Petro Markos është marrë me shqetësimet dhe përvuljen e të birit dhe nuk

është marë pothuajse fare me ndryshimin e qëndrimit dhe të pikpamjeve të plakut.

Siç dihet, parimi i analizës konkrete historike dhe i pasqyrimin të jetës në zhvillimin e vet revolucionar, ashtu si dhe gjithë parimet e tjera themelore të realizmit socialist, ka anët e veta estetike dhe ideologjike, dhe është një kërkesë e domosdoshme për stabilizimin e mëtejshëm të realizmit në prozën tonë dhe bazë kryesore e ngritjes së nivelit ideologjik të saj. Po kështu nuk duhet harruar për asnjë çast që objektivistimi në trajtimin e çështjeve shoqërore nuk ka gjë të përbashkët me realizmin e, aq më pak, me realizmin socialist dhe me frymën e përgjithëshme revolucionare të letërsisë sonë.

VI

Prozatorët tanë kanë patur suksese të mira edhe në punë të stilit, i cili, si komponent i krijimtarisë artistike, nuk mund të kuptohet i shkëputur prej metodës krijonjëse dhe, bile, edhe prej botkuptimit të shkrimtarit e prej shijeve të tij estetike. Stilet e prozatorëve tanë kanë nisur e dallohen mirë prej njëri tjetrit.. Shkrimtarët tanë më të mirë kanë formuar personalitetin e tyre krijonjës, duke qëndruar të gjithë në pozitë e realizmit socialist.

Dhimitër S. Shuteriqi, sidomos në tregimet e veta («Xha Demi», «Ditët e sprasme të Gjorg Golemit», «Fyelli i Tanës», «7 vjet pas» etj.) si dhe në vëllimin e dytë të romanit «Çlirimtarët» dallohet për karakterin monumental e, deri

diku, romantik të ndërtimit të tregimeve dhe të krijimit të figurave. Atë e tërheqin karakteret e forta dhe ngjarjet me kuptim të thellë, e, gati, simbolik, që mund të qëndrojnë në këmbë si grupe skulpturale, me trajta të përcaktuara mirë. Ky stil i ka shërbyer autorit të zbulojë dhe të pasqyrojë karakterin burrëror, të ashpër dhe të qëndrueshëm të njerëzve tanë, të zbulojë dhe të pasqyrojë, si të gdhëndura në gur, tipat karakteristike të vëndit tonë. Ne themi stili i ka dhënë dorë të zbulojë e të pasqyrojë, po duhet të themi, se merita kryesore e tij është që ka gjetur stilin e përshtatshëm, që i përgjigjet më së miri kërkesave për pasqyrimin e madhështisë së kohës sonë, të madhështisë së historisë sonë.

Lexon njeriu tregime si «*Fyelli i Tanës*» dhe «*Ditët e sprasme të Gjorg Golemit*», kënaqet me bukuritë e stilit dhe me forcën emociononjëse të figurave, ka dëshirë të mendojë për jetën, të thellohet më tepër në ato që ka lexuar, të kërkojë diçka që autori e ka lënë të nënkuptohet. Prej penës së të njëjtit shkrimtar janë shkruar edhe tregime si «*Lufta e bekuar*», «*Deti qesh*» etj., që nuk lenë mbresa kaq të forta dhe nuk të shtyjnë të mendosh.

Fatmir Gjata ka formuar një stil tjetër: të shtruar, të qetë, përshkronjës, të depërtuar prej notash të lehta lirike. Në konceptimin e subjekteve dhe në krijimin e personazheve ai nisat pothuajse ngaherë prej parashtrimit të natyrshëm të ngjarjeve, pa degresione e spjegime të tepërta, pa shbirime të tepëruara në ndërgjegjen e njerëzve, pa kërkime të jashtëme për formën. Në rastet më të mira, ai di të përdorë me mjeshtëri

hollësitë artistike për karakterizimin e situatave dhe të personazheve. Veç kam përshtypjen, se stili i tij është pakëz i sipërfaqëshëm dhe i lehtë. Kjo vihet re sidomos në disa prej krijimeve të tija të kohëve të fundit. I tillë është, ta zëmë, tregimi i gjatë «Kapedani i mirë në furtunë njihet» në të cilin autori e ka mbytur mendimin e madh dhe forcën emociononjëse të figurës me një shtrirje deskriptive të tepëruar të subjektit dhe me hollësi të panevojëshme, pa nerv jete, që mbajnë erë montazhi. Petro Marko, ndryshe prej të tjerëve, ka stilin e vet *lirik-publicistik*, të figurshëm, të shkathët, të rrëmbyer, me hypje e zbritje të shpeshta, si natyra e ngjarjeve që pëshkruan. Po stili i Petro Markos ka edhe dy të meta themelore: së pari, ai ka shumë elemente të huaja për natyrën realiste të veprave, si egzaltimet, apostrofat e tepërta, kapërcimet e lehta prej një situatë në tjetrën vetëm me një «oh», me një apostrofim apo me një pyetje retorike dhe, së dyti, ndihet në veprat e tij edhe një kujdes i pakët për gjuhën, për ndërtimin e frazës, për selitjen e figurave dhe për pastrimin e veprës nga teprimet që mund të ketë sjellë me vete vrulli i krijimit.

I njohur për bukuri fraze, për pasuri gjuhe, për ëmbëlси dhe rjedhshmëri stili është Jakov Xoxa. Në romanin «Lumi i vdekur» të bën për vete gjërësia e pasqyrimin të jetës, përshkrimet e bukura të natyrës myqezare, figurat e krijuara me de'ikatesë, tingulli gati muzikor i fjalës. Po, krahas kësaj bukurie, në roman, më tepër se edhe në tregimet tij, është çfaqur e meta theme-lore e stilit të stolisur të Jakov Xoxes. Aty-aty zotërimi i gjuhës së popullit, njohja e frazollo-

gjisë popullore dhe mjeshtëria në përdorimin e të folurit të figurshëm e të tërthortë, duket se kthehen në mani, që dëmton veprën, që krijon monotonë dhe që të lodh. Shkrimtari, duke ruajtur plotësisht veçoritë e tij si stilist, është e nevojshme të mendojë më tepër për thjeshtësinë dhe për përdorimin e kursyer të frazeologjisë e të të folurit të figurshëm.

E theksuar është kjo manierë të shkruari edhe në tregimet e Sotir Andonit, i cili është, pa dyshim, një prej prozatorëve tanë të talentuar, që e ndjen bukurinë dhe muzikalitetin e të folurit popullor dhe që e zotëron mirë mjeshtërinë e të treguarit me frymë popullore, gjer diku, duke ndjekur Mitrush Kutelin, e, gjer diku, duke ecur në udhën e vet, si shkrimtar romantik i bukurisë dhe i poezisë së jetës fshatarake. Më duket se do të gabonim nëqoftëse do ta hidhnim poshtë në mënyrë kategorike këtë mënyrë të shkruari dhe, konkretisht, profilin e Sotir Andonit si shkrimtar. Pavarësisht nga shijet tona individuale artistike dhe prej preferencave stilistike, tregimet e Sotir Andonit kanë vlera ideo-artistike të pakundërshtueshme. Sidoqoftë, tani që ai ka nxjerrë dy libra me tregime dhe ka botuar mjaft tregime të tjera, ndodhet para një problemi krijonjës me rëndësi, pasi ka nisur të përsëritë vetveten dhe të bëhet monoton. Veç kësaj, stili i tij sikur e heq pas vetes edhe në zgjedhjen e temave e të subjekteve. Nga ana tjetër a nuk tregohet ai pak realist edhe në gjuhë? Jeta ndron dhe mënyrën e të menduarit e të folurit të njerëzve dhe shkrimtari duhet t'i ketë parasysh këto ndryshime.

Për konceptimin dhe pasqyrimin realist të

subjekteve dhe për ndërtimin harmonik të veprave, rëndësi të dorës së parë ka formimi i mirë kompozicional i veprave. Kompozicioni mund të ndihmojë, ose mund të pengojë drejtpërdrejt pasqyrimin me thellësi e gjërësi të jetës dhe mund të cënojë vlerën e përgjithëshme artistike të veprave. Rastet më tipike në prozën tonë janë formimi kompozicional i pamenduar mirë dhe thyerja e unitetit arkitektonik të veprave për të pasqyruar domosdo aspekte të futura me vështirësi në romanet dhe në tregimet e gjata. Janë aq të përhapura këto dy dobësi kompozicionale, saqë do të ishte pak e vështirë të gjëndeshin vepra në zhanret e gjata të prozës që të mos vuanin prej tyre. Ndonjë prej diskutonjësve mund të meret hollësisht me këtë prob'em të rëndësishëm, i cili do të na detyronte të zgjatëshim tepër po ta analizonim në këtë referat.

Një prej çfaqjeve më të rënda të amatorizmit në prozën tonë, që dëmton vlerën stilistike të veprave është raporti i padrejtë dhe mosëshkrirja organike, në një të vetme, i sfondit historik shoqëror dhe i figurave artistike që krijohen dhe ngrihen mbi këtë sfond ose, diçka tjetër: përskrimi deskriptiv i fenomeneve shoqërore dhe i ngjarjeve, duke i marë këto si qëllim në vetvete. Kjo nuk është një e metë që çfaqet vetëm në prozën tonë dhe nuk ka të bëjë vetëm me mjeshtërinë e shkrimtarëve. Kjo është një sëmundje e foshnjërisë, një dobësi e fillimeve të çdo letërsie të re.

Dihet prej të gjithëve që objekti i letërsisë nuk është bota në përgjithësi, apo jeta në përgjithësi, po është njeriu në botë, njeriu në jetë.

Është detyrë e historisë, e gazetarisë dhe e formave të tjera të kësaj natyre, që të përshkruajnë fenomenet historike dhe shoqërore në vetvete e të lidhura me njëra tjetrën. Etnografi ta zëmë, interesohet dhe ka për detyrë të përshkruajë me hollësi dhe objektivisht zakonet e vëndit, ceremonitë popullore. Ai edhe nëqoftëse mer një rast konkret dasme zbulon në' të karakteristikat e një krahine, duke përshkruar me hollësi procesin e dasmës. Shkrimtari duhet t'i njohë këto zakone e ceremoni, raportin pozitiv apo negativ ndërmjet zakoneve dhe njeriut, por duhet të përshkruajë *njeriun në këto ceremoni* e në lidhje me këto zakone. Në romanin «*Me valët e jetës*» të Vedat Kokonës ka një përshkrim të hollësishëm dhe, nga ana etnografike të mirë, të zakoneve dhe të ceremonisë popullore të dasmës; po në roman kjo tingëllon si një notë e zgjatur dhe, bile, e tepërt, se autori, duke u marë me një përshkrim deskriptiv të dasmës, ka haruar personazhet e veprës, gjëndjen e tyre shpirtërore, mendimet e tyre, ndikimin që ushtron dasma në gjëndjen e tyre psikologjike.

Ose të kujtojmë skenat e punës për tharjen e kënetës në romanin e Fatmir Gjatës. Ndërsa në historinë e dashurisë së Stavri Larës me Rinën, në përshkrimin e gjëndjes shpirtërore të disa personazheve e, deri diku, edhe në analizën e motiveve të punës armiqësore të inxhinjerëve sabotatorë, ndihet pu'si i emocioneve të shkrimtarit dhe e vërteta e jetës është mishëruar në profilin dhe veprimet e heronjve, përshkrimi i punës, me ndonjë përjashtim të rrallë, është dhënë në formë deskriptive dhe është kthyer në qëllim në vetvete, ndaj lexonjësi mbetet i ftohët karshi saj.

Edhe në vëllimin e parë të romanit «*Çlirimtarët*», sidomos në fillimet e kapitujve dhe në digresionet, ka shumë njohuri të dhëna në formë pak emocionale, ndaj, me gjithse nxitin kurreshtjen e lexonjësit të ku'turuar për probleme shoqërore e historike, ato nuk arrijnë ta tërheqin atë në kuptimin estetik të fjalës.

Shëmbulla të tilla ka mjaft në veprat e prozatorëve tanë, po duhet të shënojmë, se janë të rralla, veprat të cilat përshkohen fund e krye prej një natyre të tillë deskriptive. Mund të përmëndim ndër 'to tregimin e gjatë të Shevqet Musarajt «*L'az Qestorati*» tregimet e gjata «*Ujrat e verdha*» dhe «*Prova e madhe*» të Fatmir Gjatës, novelën «*Ditë të gëzuara*» të Zihni Sakos, tregimin e gjatë «*Shpërthimi*» të Miço Kallamatës etj. Prej një të mete të tillë vuan në një masë të ndijshme edhe romani «*Për mëmëdhenë*» i Thoma Kacorit. Në këto vepra dhe në të tjerat si këto, shkrimtarët kanë treguar pak kujdes për krijimin e figurave artistike dhe janë marë me parashtrimin e materialit bruto që u ka dhënë jeta, prandaj, edhe kur kanë patur të bëjnë me momente mjaft interesante, nuk të emocionjnë, të lënë të ftohtë, të duken të rënduar së tepërmi.

E shohim të nevojshme të ndalemi edhe tek çështja e mendimit të madh që duhet të vihet në themelet e çdo vepre dhe çdo figure artistike. Këto 10 vjetët e fundit proza jonë, duke dalë prej fazës fillestare të zhvi limit të vet, ka filluar të ketë piksynime ideo-estetike më pretendonjëse, të mos kufizohet vetëm me përshkrimin e ngjarjeve, po të kërkojë edhe kuptimin e tyre, të ketë parasysh edhe qëllimin ideo-estetik të

zgjedhjes së temave dhe të trajtimit të tyre.

Të kësaj kohe janë edhe veprat në të cilat subjekti nuk luan domosdo rolin kryesor, në të cilat nëpërmjet një subjekti «të vogël» krijohen figurat artistike të forta, me kuptim të thellë ideo-artistik. Kjo është një nga shënjat e pjekurisë, pa qenë e vetmia rrugë që duhet ndjekur.

Prej tregimtarëve të soçëm, që kanë bërë përpjekje të frutëshme në këtë drejtim, që i kanë dhënë rëndësi jo vetëm asaj që përshkruajnë, po edhe mendimit që do të mishërojnë me të, do të përmëndja Naum Priftin (vëllimi «Çezma e floririt»), Dhimitër Xhuvanin (vëllimi «Këmbana e fundit»), Dalan Shapllon (vëllimi «Përtëritje»), Gazmend Kongolin (vëllimin «Vajza me vathë të kuq»). Këta prozatorë të rinj, që tani kanë hyrë në radhët e tregimtarëve të mirë, i ka interesuar shumë dhe me të drejtë kuptimi i fakteve që përshkruajnë dhe kujdesi për të qënë konçizë, të thellë dhe për të shkruar me kulturë, duke iu shmangur manierave gjuhësore, duke iu afruar shumë gjuhës së folur, ndonse Dhimitër Xhuvani mund të qërtohet për pakujdesi të theksuar në punë të gjuhës.

Detyra kryesore e prozatorëve tanë në këtë periudhë, për sa u takon çështjeve të stilit, mendoj se është ngritja e mëtejshme e kulturës së të shkruarit, duke u mbështetur në eksperiencën e mirë kolektive, që është sajuar prej të gjithëve. Veprat tona duhet të jenë jo vetëm të mira, me përmbajtje të shëndoshë, po edhe të bukura, të shkruara me pasion e me mjeshtëri.

U mundova të shtroj disa prej problemeve të prozës sonë dhe të prek disa çështje, që kanë të bëjnë me konsolidimin e mëtejshëm të realizmit. Në fund dëshiroj të shpreh bindjen e thellë, se me këto forca letrare që kemi, me këto suksese që kemi arritur gjer tani dhe me perspektivat e mëdha që i ka çelur Partia lulëzimit të mëtejshëm të kulturës socialiste në vëndin tonë, proza jonë në dhjetvjeçarin e ardhshëm, ashtu siç ka parashikuar Komiteti Qëndror i Partisë për gjithë letërsinë dhe artet tona, do të bëhet një prozë plotësisht e zhvilluar e realizmit socialist dhe do të pasurohet shumë e më shumë me vepra të reja, gjithnjë e më të mira. Kujdesi i Partisë dhe dashuria e respekti që kanë për punën tonë masat e gjëra të popullit, do të jenë edhe në të ardhmen burim forcash dhe nxitje e madhe për ne. *Faza e kapërcimit prej gjëndjes së dikurshme të prapambetur tani, mund të themi, se ka përfunduar plotësisht dhe me sukses në prozë. Po nis një fazë e re e pjekurisë dhe e përparimit të mëtejshëm, faza e lulëzimit të plotë të saj.* E ardhmja do të tregojë që edhe këtij piksynimi të vështirë do t'ja arrijmë. S'mund të ndodhë ndryshe në një vënd si yni, që udhëhiqet prej Partisë sonë të mrekullueshme, në një vënd që lufton me frymzim të lartë për arritjen e qëlimeve fisnike për transformimin e vet socialist, për mbrojtjen e pastërtisë së marksizëm-leninizmit dhe për triumfin e lirisë, të socializmit dhe të paqës në të gjithë botën.

*(Botuar në revistën «Nëndori»
Nr. 1, 1963)*

LENINI — KULTURA DHE ARTI

(Duke çfletuar librin: «Lenini për kulturën dhe artin»)

Botkuptimi më i përparuar dhe deri në fund revolucionar i kohës sonë, — marksizëm-leninizmi, — është i lidhur ngushtë me emrin, jetën dhe veprën e pavdekshme të Vladimir Iliç Leninit. Në veprat e tija komunistët dhe punonjësit e gjithë botës gjejnë përgjigjen e saktë shkencore për çështjet më të rëndësishme të filozofisë, të ekonomisë politike, të socializmit shkencor. Veprat e Leninit, të cilat sot janë bërë më aktuale se kurrë, ndriçojnë në mënyrë revolucionare mendjen e njerëzve të punës, duke analizuar shkencërisht të kaluarën e njerëzimit, të sotmen dhe të ardhmen e tij. Prandaj njohja e thellë e mendimeve leniniste nuk është vetëm një burim diturishë, po edhe një mjet nga më të rëndësishmit, pa të cilin nuk mund të zgjidhen drejt as problemet e vështira të analizave e përcaktimeve historike, as çështjet themelore të kohës sonë dhe as nuk mund të ndriqohen drejt perspektivat dhe de-

tyrat për të ardhmen. Kështu qëndron puna si në filozofi dhe në ekonominë politike, në politikë dhe në shkencat shoqërore. Kështu qëndron puna edhe në lëmin e kulturës e të artit.

Që të flitet për mendimet e Leninit mbi kulturën e artin është e domosdoshme, para së gjithash, të nisemi nga parimet themelore filozofike të botkuptimit marksist-leninist, prej të cilave rrjedhin edhe tezat kryesore të marksistëve në lëmin e artit, të kulturës e të shkencës. Është e nevojshme të theksohet, që asnjë fjalë e Leninit për kulturën nuk mund të merret e shkëputur prej botkuptimit materialist-dialektik, të cilin ai e mbrojti prej armiqve të marksizmit dhe e zhvilloi më tej, në pajtim me gjëndjen e re të krijuar pas vdekjes së Marksit e të Engelsit, në pajtim me zhvillimin e mëtejshëm të shoqërisë e të shkencës.

Revizionistët dhe oportunistët e sotëm janë orvatur dhe po orvaten akoma ta çveshin personalitetin e madhërisë së Leninit prej frymës revolucionare, duke parafytyruar një Lenin, sipas dëshirave të tyre, «paqësor» që për hir të paqës në shoqëri e në botë, qenkish gati të sakrifikonte çdo gjë, deri edhe parimet. Por, këto orvatje djallëzore janë të gjykuara të dështojnë, mbasi parimet jetdhënëse leniniste nuk janë fjalë librash, po pasqyrim i ligjeve objektive të vet jetës dhe jeta, ashtu si deri tani, edhe në të ardhmen, do t'i vërtetojë e do t'i mbrojë ato. Lenini ka luftuar pamëshirë kundër të gjithë armiqve të marksizmit, kundër të gjithë deviatorëve dhe oportunistëve. Ai ka folur kurdoherë me përbuzje e neveri për ata që hiqen si marksistë dhe janë armiq të marksizmit.

Duke çfletuar botimin shqip: «*Lenini për kulturën dhe artin*», ne vrejme, para së gjithash, se të gjitha tezat e parashtruara prej Leninit mbi teorinë e njohjes, mbi frymën e partisë në art, mbi lidhjen e ngushtë të krijimtarisë artistike me botkuptimin e artistit e me politikën, mbi egzistencën në çdo kulturë kombëtare të dy kulturave kombëtare, mbi revolucjonin kulturor, mbi traditat e novatorizmin dhe mbi një varg çështjesh të tjera të estetikës dhe të krijimtarisë artistike, janë dhe do të mbeten përgjithnjë themel i patundur i mendimit estetik marksist-leninist dhe i veprimtarisë krijonjëse të artistëve e shkrimtarëve të realizmit socialist.

Marksi dhe Engelsi në kohën e tyre shënuan se arti ka patur dhe do të ketë kurdoherë karakter të partishëm. Në artikullin «*Organizata e partisë dhe letërsija e partisë*» Lenini na jep në formë të plotë e harmonike teorinë e frymës së partisë në art. Ai thekson se gjithë krijimtaria artistike, në të gjitha kohërat, ka patur karakter partije dhe kjo nuk është një kërkesë e diktuar nga jashtë, po është një karakteristikë e natyrëshme e artit, që diktohet prej jetës vet. Ndryshimi qëndron vetëm këtu: ndërsa borgjezët, për demagogji, e mohojnë karakterin e partishëm të artit të tyre, proletariati e proklamon haptaz, mbasi fryma e partisë komuniste në art është e vetmia frymë, që pajtohet me interesat e miliona e miliona punonjësve, që luftojnë kundër zgjedhës kapitaliste, apo që punojnë për transformimin revolucjonar të shoqërisë, për ndërtimin e socializmit. Arti, që përshkohet nga fryma e partisë komuniste, siç thoshte Lenini, u drejtohet miliona e dhjetra miliona punonjësve, të

cilët përbëjnë lulen e vëndit, të ardhmen e tij. Kjo frymë revolucionare partije pajtohet plotësisht me kërkesat për një art thellësisht realist dhe humanist. Prandaj, elementët oportunistë e revizionistë, i kanë drejtuar shigjetat, para së gjithash, kundër këtij parimi revolucionar të estetikës marksiste-leniniste. Nga një anë ata mohojnë frymën e partisë në art dhe kështu përkrahin me të gjitha format dhe mjetet e mundëshme interesat e borgjezisë dhe, nga ana tjetër, luftojnë kundër realizmit, veçanërisht kundër realizmit socialist, duke e ditur se artisti realist pasqyron me vërtetësi jetën, ligjet objektive të zhvillimit të saj, tendencën përparimtare të zhvillimit të shoqërisë njerëzore, fundin e borgjezisë dhe domosdoshmërinë e socializmit. Pra, kur flasin kundër frymës së partisë, ata në të vërtetë flasin vetëm kundër frymës së partisë komuniste dhe i japin teren ideologjisë borgjeze reaksionare në art.

Artikulli i Leninit hedh dritë edhe në çështjen e të kuptuarit të lirisë së krijimit. Pasi demaskon hipokrizinë borgjeze, — të cilën sot e ngrejnë aq lartë estetët borgjezë e revizionistë, — se gjoja në kushtet e kapitalizmit ka një liri të plotë krijimi, Lenini proklamoi lirinë e vërtetë, e cila mund të arrihet vetëm në socializëm. Ai thotë:

«Ne duam të krijojmë dhe do të krijojmë një shtyp të lirë, jo vetëm në kuptimin policor, po edhe të lirë nga kapitali e nga karrierizmi; — dhe, jo vetëm kaq: të lirë edhe nga individualizmi anarqik borgjez».

Kjo është e vetmia bazë e vërtetë, prandaj edhe e drejtë, mbi të cilën mund dhe duhet të mbështetet koncepti i lirisë së krijimit, mbasi në

këtë përcaktim të Leninit theksohet edhe çlirimi ekonomik-shoqëror i artistit nga skllavërija kapitaliste, edhe çlirimi i personalitetit të artistit prej karrierizmit dhe individualizmit anarqik borgjez, pra, ngritja e tij në nivelin e lartë të përfaqësuesit të denjë të shtresave më të gjëra dhe më përparimtare të shoqërisë njerëzore. Pa çlirimin ekonomik e shoqëror të artistit, pa çlirimin e tij prej ideologjive reaksionare borgjeze, nuk mund të bëhet fjalë për liri krijimi.

Disa estetë revizionistë, ndër 'ta edhe Josip Vidmari, kryetar i Lidhjes së shkrimtarëve jugosllav, janë përpjekur, duke përdorur një formë skolastike e sofistike gjykimesh, të provojnë se Lenini, sidomos në artikujt për To'stoin, është kundër lidhjes së krijimtarisë artistike me botkuptimin e shkrimtarit dhe kundër lidhjes së artit me politikën. Përpjekje sa absurde, aq edhe të rezikëshme e djallëzore prej shërbëtori të borgjezisë, që janë krejtësisht në kundërshtim të hapët me mendimet e Leninit!

«Të jetosh në një shoqëri dhe të jesh i lirë prej kësaj shoqërije — thotë Lenini — është e pamundur». Kurse, për kontradiktat në botkuptimin e Tolstoit, ai shkruan:

«Kontradiktat në pikpamjet e Tolstoit... janë një pasqyrë reale e atyre kushteve kontradiktore, në të cilat u vu veprimtaria historike e fshatarësisë në revolucionin tonë».

Pra, krijimtaria e Tolstoit shihet prej Leninit e lidhur ngushtë me shtresa të caktuara shoqërore, që përfaqësonte shkrimtari, — me fshatarësinë, — dhe kontradiktat në pikpamjet e tij trajtohen si pasqyrë e vet kushteve kontradiktore historike. Përsa i takon vlerësimin të

Vidmarit dhe misjonit politik të artit, mund të përmëndim edhe një pasazh tjetër nga Lenini, në të cilin ai thotë:

«Ata (liberalët borgjezë, Red.) nuk mund t'i vlerësojnë haptazi dhe qartë pikpamjet e Tolstoit mbi shtetin, mbi kishën, mbi pronën private të tokës, mbi kapitalizmin... sepse çdo tezë në kritikën e Tolstoit është një dackë për liberalizmin borgjez».

A nuk janë një dackë e fortë kundër estetëve të sotëm revizionistë, që proklamojnë shkëputjen e artit nga ideologjia e nga politika, këto fjalë të Leninit?

Kundër praktikës që ndiqet sot në Jugosllavi dhe kundër tezave të revizionistëve, që shpien në çdukjen e kufijve ndërmjet klasëve dhe pikpamjeve klasiste, është edhe teza leniniste e egzistencës së dy kulturave në çdo kulturë kombëtare: të kulturës popullore, demokratike, socialiste, nga një anë dhe të kulturës borgjeze, reaksionare, nga ana tjetër. Partija jonë e Punës, në pajtim të plotë me këtë parim leninist, na ka mësuar ne, që jo vetëm në të kaluarën, po edhe në të sotmen e artit e të kulturës së vëndeve kapitaliste, t'i dallojmë mirë këto dy kultura; të njohim, të përhapim e të përkrahim kulturën dhe artin përparimtar, duke përfituar prej anëve më të mira të tij dhe të luftojmë vendosmërisht, ashtu siç bënte Lenini, kundër të gjitha çfaqieve dekadente, formaliste e reaksionare të kulturës e të artit borgjez, që me aq zell e dëshirë e përkrahin dhe e përhapin revizionistët, si mjet për të luftuar kundër socializmit dhe klasës punëtore, Me qëllim revizionistët dhe oportunistët mbajnë në lëmin e artit e të estetikës një qën-

drim objektivist, që është në dobi të rymave e tendencave më reaksionare të artit të sotëm. Duke pohuar gjithçka që egziston, duke nxitur hap-taz dekadentizmin në letërsi e në art, ata luftojnë kundër artit përparimtar realist të ditëve tona, kundër artit, që përkrah me të gjitha forcat klasën, punëtorë, masat punonjëse dhe socializmin.

Rëndësi të posaçme, si për mendimin estetik, ashtu edhe për krijimtarinë artistike të ditëve tona, kanë tezat leniniste mbi piknisjen materialiste në studimin e fakteve, analizën e situatave, që na jep jeta dhe mbi domosdonë e dallimit, në kushtet e ndërtimit socialist, të lindjes e lulëzimit të së resë nga dekompozimi dhe vdekja e së vjetrës. Ai shkruan:

«Objektivisti, kur provon domosdonë e një vargu të dhënë faktesh, rrezikohet gjithnjë të bjerë në pozitë e mbrojtësit të këtyre fakteve; materialisti zbulon kontradiktat e klasëve dhe, në këtë mënyrë, përcakton pikpamjen e tij».

Kurse në artikullin *«Inisjativa e madhe»* thotë: *«Kur e reja sapo ka lindur, e vjetëra gjithmonë vazhdon të jetë, për një farë kohe, më e fortë se ajo; kjo ndodh gjithmonë, si në natyrë dhe në jetën e shoqërisë. Të talleh me dobësinë e filizave të së resë, të tregosh në çdo hap skeptiçizmin prej intelektualit etj. — kjo do të thotë, në thelb, të përqafoshë metodat e luftës së klasës që bën borgjezija kundër proletariatit, do të thotë të mbrosh kapitalizmin kundër socializmit».*

Shkrimtarët dhe artistët tanë, të udhëhequr me urtësi prej Partisë së Punës, që gjat luftës Nacional-Çlirimtare kanë përkrahur dhe përkrahin me krijimet e tyre filizat e së resë dhe kanë luftuar dhe luftojnë me vendosmëri kundër

të gjitha çfaqjeve të botkuptimit, psikologjisë, menta itetit dhe zakoneve të së vjetrës e cila, megjithëse është përmbysur, ka lënë gjurmë gjat shekujve në ndërgjegjen e njerëzve dhe nxitet prej rrethimit kapitalist, në kushtet e të cilit popullit tonë i duhet të ndërtojë socializmin.

Lenini i kushtonte vëmëndje të veçantë tipizimit të karaktereve dhe të fenomeneve shoqërore, si në letërsi e në art, ashtu edhe në politikë. Ai kurdoherë ka nënvizuar nevojën e domosdoshme të zbulimit të rrënjëve historike shoqërore të çdo fenomeni dhe kapërcimin e kufijve të ngushtë të të dhënave të sipërfaqëshme për një individ apo për një fenomen të caktuar shoqëror. Siç shihet, edhe kjo kërkesë leniniste buron prej parimeve theme ore të filozofisë marksiste-leniniste dhe është në harmoni të plotë me tezat e tjera të estetikës sonë. Në veprat e veta Lenini na ka dhënë shumë shëmbujla interesante dhe bindëse tipizimi, prej të cilave do mjaftonte të përmëndnim artikujt e tij: «*Kujtimi të kontit Hejden*» dhe «*Në konakët e shërbëtorëve*», ku del para nesh, jo individ me tiparet e tij të sipërfaqshme e të parëndësishme, po tipi shoqëror, mendimet, psikologjija, idealet dhe sjelljet e të cilit përcaktohen prej esencës së tij shoqërore si tip. Ja ç'thotë Lenini, kur merret me karakterizimin e tipit të shërbëtorit:

«...Puna qëndron pikërisht te tipi shoqëror dhe jo te vetitë e njerëzve të veçantë. Shërbëtori mund të jetë njeri shumë i ndershëm, pjestar shëmbullor i familjes së tij, qytetar shumë i mirë, po ai, pa tjetër, është i dënuar të sillet me hipokrizi, sepse tipari kryesor i profesjonit të tij është bashkimi i interesave të zotërisë, të cilit

ai «i është zotuar» t'i shërbejë me «besa-besë», me interesat e rrethit, nga i cili rekrutohen shërbëtorët».

Kjo analizë leniniste shtron para artistëve dhe shkrimtarëve realistë detyrën e rëndësishme të trajtimit historik konkret të fenomeneve shoqërore, të thellimit në proceset jetësore, që do pasqyrohen në vepra arti, të njohjes së gjithëanëshme të shoqërisë, të së kaluarës, të së tashmes dhe të së ardhmes së sajë, mbasi vetëm në këtë mënyrë mund të bëhen përgjithësime të vërteta artistike dhe të krijohen «karakteret tipike në rrethana tipike», siç thoshte Engelsi.

Në përmbledhjen: «Lenini për kulturën dhe artin» një vënd të dukshëm zënë edhe ato shkrime, në të cilat udhëheqësi i madh i proletariatit trajton çështjen e traditave dhe të novatorizmit në art. Nëpërmjet vlerësimit që ai u ka bërë përfaqësonjësve më të shquar të mendimit dhe të letërsisë klasike ruse, njeriu mëson se si dhe në bazë të ç'kriterëve shkencore duhet të nisët kur analizon, çmon apo kritikon krijimtarinë e artistëve të së kaluarës. Dihet prej të gjithëve lufta e vendosur e Leninit kundër teoricjenëve të «kulturës proletare», të cilët donin ta shkëputnin kulturën socialiste prej terrenit të sajë të shëndoshë, të krijuar gjatë qindra e qindra vjetëve prej njerëzimit dhe pretendonin të «krijonin» një kulturë të re nga hiçi i mendimeve të tyre çapraze. Kundër tyre Lenini parashtrroi tezën marksiste, sipas së cilës: «kultura socialiste nuk është diçka që s'dihet nga ka dalë; nuk është një shpikje e njerëzve që e heqin veten specialistë të kulturës proletare. Të gjitha këto janë gjëpura fund e krye. Kultura proletare duhet të jetë zhvillim i natyrshëm i të gjitha atyre diturive, që ka për-

punuar njerëzimi nën zgjedhën e shoqërisë kapitaliste, çifligare e burokrate».

Teoritë e dështuara shtatanike të «kulturës proletare» të kujtojnë sot teoritë e kutërbuara borgjeze e revizioniste mbi «artin e së ardhmes», apo mbi «artin proletar». Në këto raste demagogjija dhe hipokrizija duket sheshit: ata u vënë emra të tillë «simpatikë» përçudnimeve të muzikës dodekafonike, konkrete e elektronike, pikture rave abstrakte dhe rrymave dekadente tetrare vetëm që të tërheqin në anën e tyre proletariatin dhe ta shkëpusin atë prej artit të vërtetë realist të ditëve tona, në të cilin shprehen mendime përparimare, ideale të larta dhe ndjenja të thella njerëzore, në të cilin demaskohet natyra e egër dhe e paturpëshme e çfrytëzimit kapitalist kundër të cilit lufton proletariati.

Lenini, duke vlerësuar traditat përparimtare të së kaluarës dhe duke ndjekur me vëmendje të posaçme lulëzimin e filizave të reja të artit e të kulturës socialiste në Bashkimin Sovjetik, fliste me neveri për «modën artistike, që sundon në Perëndim». Ai, ndryshe nga ç'duan ta paraqesin revizionistët, ishte armik i vendosur i të gjitha ekstravagancave të dekadentëve e formalistëve dhe kërkonte që arti socialist të ishte një art thellësisht realist, i mbrujtur me ideale të larta, i afërt me popullin dhe i kuptueshëm prej tij.

«Pse duhet të përulemi përpara së resë, si përpara zotit dhe t'i nënshtrohemi asaj vetëm e vetëm se është «e re»? — i thoshte Lenini Klara Cetkinit. — Absurditet, absurditet kokë e këmbë! Këtu ka shumë hipokrizi dhe respekt të pandërgjegjshëm për modën artistike që sundon në Perëndim... Unë nuk jam në gjëndje që t'i

quaj çfaqie të mëdha të gjenisë artistike veprat e ekspresionizmit, të futurizmit, të kubizmit dhe të «izmave» të tjera. Unë nuk i kuptoj ato. Unë nuk ndiej asnjë gëzim prej tyre».

Arti socialist, sipas Leninit, është novator, pikërisht se është zhvillim i natyrshëm i traditave përparimtare të së kaluarës. Çdo kuptim tjetër i novatorizmit është i gabuar dhe i dëmshëm, mbasi shpije në shkëputjen e artit prej thesarit të kulturës përparimtare dhe e fut atë në qorsokaqet e formalizmit, ekstravagancat e shëmtuara të cilit nuk kanë asnjë lidhje me artin e vërtetë. Përballë këtyre përcudnimeve Lenini ka vënë artin popullor demokratik dhe ka theksuar:

«Arti duhet t'i shtrijë rrënjët e tij të thella në shtresat e dëndura të masave të gjera të punonjësve. Ai duhet të kuptohet e të pëlqehet nga këto masa. Ai duhet të bashkojë ndjenjat, mendimet dhe vullnetin e këtyre masave dhe t'i ngrejë ato».

Pikërisht për një art të tillë u ka bërë thirrje vazhdimisht partija shkrimtarëve, piktorëve, skulptorëve dhe kompozitorëve tanë dhe pikërisht një art i tillë po lulëzon në vëndin tonë, nën udhëheqien e Partisë së Punës, e cila, si në gjithë sektorët e tjerë të jetës sonë socialiste, edhe në lëmin e kulturës e të artit është mbështetur fuqimisht në mësimet jetdhënëse të Marksit, Engelsit e Leninit, duke siguruar në fushën e artit, ashtu siç thoshte Lenini, «një liri më të madhe inisjativës personale, prirjeve individuale», duke u lënë fushë të lirë «mendimit dhe fantazisë, formës dhe përmbajtjes».

(Botuar në gazetën
«Drita» 22 prill 1961)

NJE E VERTETE QE DO THENE

Kam parasysh mjaft artikuj teorikë dhe kritikë mbi gjëndjen e artit të sotëm jugosllav, mbi tendencat e theksuara dekadente të tij dhe mbi «teoritë» reaksionare, që kultivojnë në Jugosllavi estetët dhe teoricienët revizionistë. Artikujt janë të pasur me shëmbulla të shumta dhe prej tyre njeriu mund të krijojë një tablo të saktë të anarshisë dhe dekadentizmit, që sundojnë sot në jetën kulturore, letrare dhe artistike t'atij vëndi.

Por, megjithkëtë, pasi i këndon këto shkrime, mbetesh i pakënaqur. Në 'ta mungon diçka dhe ajo diçka, që mungon, është shumë e rëndësishme, themelore, që mund të shpjegonte rrënjët e vërteta të degjenerimit të artit jugosllav, që mund të zbulonte shkaqet e vërteta të përhapjes së teorive më reaksionare estetike në Jugosllavi.

Autorët e artikujve, zakonisht padisin shkrimtarët, piktorët, skulptorët, kritikët dhe estetët për «veprat» e për «teoritë» e tyre, tregojnë

lidhjet e tyre me artin e sotëm dekadent borgjez dhe me estetikën reaksionare, po nuk flasin për raportet e artit e të mendimit estetik me jetën e vëndit, me politikën e Beogradit, me ideologjinë e oportunizmit revizionist.

Kurse pikërisht nga një piknisje e tillë duhej të zinte fill analiza e veprave dhe e problemeve, mbasi vetëm në këtë mënyrë çështjet do trajtoheshin njëkohësisht në aspektin e tyre *logjik dhe historik*, siç e kërkon metodologjia marksiste. Të studjosh botkuptimin e një vëndi apo të një kohe pa patur parasysh jetën e atij vëndi e të asaj kohe, pa vënë në dukje rendin e marrëdhënieve shoqërore ndërmjet njerëzve, do të thotë të mos u hysh thellë problemeve, të jesh i përciptë. Të studjosh artin dhe pikpamjet e teoritë estetike t'atij vëndi jashtë lidhjeve të tyre me jetën, jashtë kushteve historike, në të cilat ato zhvillohen, jashtë orientimit ideologjik zyrtar dhe politikës zyrtare, do të thotë të mos nisesh andej nga duhet nisur dhe të mos arrish dot atje ku duhet arritur. Arti — dhe këtë të vërtetë e dinë të gjithë, — në të gjitha format e çfaqjes së tij, as që mund të egzistojë jashtë jetës, i çkëputur nga politika dhe nga ideologjia, që ushtrojnë mbi 'të një ndikim të vazhdueshëm, që shkrihen në 'të, që çfaqen nëpërmjet tij, bashkë me qëndrimin e artistit apo të estetit.

Kritikohen, për shëmbull, disa shkrimtarë dhe poetë jugosllavë, të cilët në veprat e tyre, trajtojnë çështjen e kotësisë së sakrificave dhe gjakderdhjes gjatë luftës antifashiste. Ata, — disa, bile, sinqerisht të dëshpëruar, — tregojnë se gjithçka shkoi kot, gjithçka humbi, gjithçka

që ndodhi: edhe heroizmi, edhe lufta, edhe viktimat, edhe shkatërrimet e luftës, — gjithçka ishte pa kuptim. Këto vepra, që nuk janë të pakta, përshkohen nga një pesimizëm i thellë, i cili kalon disa herë edhe në nihilizëm.

Artikujshkronjësit, gati të gjithë, i kritikojnë shkrimtarët për pesimizëm, për nihilizëm. Kritika është e drejtë. Po lind pyetja: si duhet t'i trajtonin këto tema autorët e veprave të kritikuara? Mos vallë duhej të dëshmonin të kundërtën?

Nëqoftëse kritikët do kishin parasysh realitetin jugosllav, tradhëtinë e udhëheqësve revizionistë, tragjedinë e mijëra komunistëve, dëshpërimin e mijëra luftëtarëve, nëqoftëse ata do t'i analizonin veprat lidhur ngushtë me jetën që i lindi, pra, nëqoftëse e trajtonin çështjen edhe në aspektin historik, atëhere nuk do të kërkonin prej shkrimtarëve që të mos flisnin për «*kotësinë e revolucionit*», po do kërkonin diçka tjetër. Do kërkonin pasqyrimin realist të luftës së popullit jugosllav dhe të tradhëtisë që i bënë krerët parullave, idealeve dhe fitoreve të revolucionit. Do kërkonin që shkrimtarët të paraqisnin në veprat e tyre perspektivën e popullit jugosllav, po aq me realizëm, sa edhe luftën, trimëritë dhe sakrificat e tij, të cilat u tradhëtuan. Se sa mund të arrihet diçka e tillë në Jugosllavi, ku mbretëron spiunazhi dhe terrori, kjo është një çështje tjetër.

Pra, edhe pse nuk na pëlqen pesimizmi e nihilizmi i veprave të tilla, zjarri i kritikës do drejtuar në radhë të parë kundër burimit të këtij pesimizmi, kundër jetës që e ngjall dhe e nxit edhe në kundërshtim me dëshirën e kre-

rëve revizionistë, pa pyetur në se u pëlqen apo nuk u pëlqen një gjë e tillë shkrimtarëve. Ndryshe biem në subjektivizëm.

Njerëzit, parullat dhe idealet e luftës antifashiste të populit jugosllav kritikohen edhe nga piknisje haptas reaksionare prej disa shkrimtarëve dhe artistëve thellësisht dekadentë. Në veprat e këtyre zakonisht lufta e popullit për liri paraqitet si një çfaqje egërsie barbare, kurse heronjt e luftës, që dhanë jetën për lumturinë e popullit, vizatohen me ngjyrat më të pështira. Ata paraqiten si njerëz karieristë, hipokritë, pa moral, pa ideale njerëzore. Ky su'm i neveritshëm, cinik dhe çnjerëzor, ky mohim i çdo gjëje të lartë e sublime, kjo tallje mefistofeliane kundër traditave më të çmuara të popullit, është një çfaqje e hapët e sulmit të «reaksionit të bardhë» kundër ideve dhe idealeve revolucionare. Që këta shkrimtarë janë të poshtër dhe që veprat e tyre janë të neveritëshme, si çdo vepër reaksionare borgjeze, është e qartë për të gjithë,

Po, veprat e artit e lozin rolin e tyre, jo kur ndodhen mbi tryezën apo në studion e artistit, po kur i serviren publikut, kur ato kthehen në objekt ndikimi mbi lexonjësit, spektatorët dhe dëgjonjësit. Gjersa është kështu vetvetiu lind pyetja: kush i boton dhe i përhap këto kutërbima? Kësaj pyetjeje nuk duhet t'i shmanget asnjë studionjës i artit, nëqoftëse ai dëshëron ta trajtojë çështjen shkencërisht. Këto vepër nuk mund të kuptohen të shkëputura nga përhapja gjithënjë e më e madhe e ideologjisë borgjeze në Jugosllavi, nga largimi gjithënjë e më i hapur i revizionistëve prej ideologjisë revolucionare, nga dëshira e tyre për të shuar në

kujtesën e njerëzve edhe kujtimin e parullave për të cilat ata luftuan e dhanë jetën, nga liria që u kanë dhënë ata gjithë njerëzve të liq, të cilët janë në gjëndje t'i ndihmojnë që të shushatin e të turbullojnë masat, që të mbjellin konfuzion dhe mjegullimë në jetën shoqërore të vëndit. Ndryshe s'ka si spjegohet botimi i vepërave të tilla dhe ekspozimi i pikturave që përshkohen nga ide të tilla. De', pra, që në Jugosllavi egzistojnë kushtet objektive, prandaj çfaqen fenomene të tilla në art.

Estetët dhe revizionistët e sotëm reklamojnë, duke marë poza prej mburravecësh, «gjeninë» e piktorëve dhe të skulptorëve abstraksionistë, duke thënë, bile, që Jugosllavia po bën çudira në lëmin e artit. Mund të ketë edhe një njerëz që i pranojnë këto «çudira», ashtu siç pati njerëz në përrallën e vëllezërve Grimm, që lëvduan veshjen e bukur të mbretit... lakuriq. Gjithë studionjësit dhe kritikët përparimtarë janë të një mendjeje, se këtu nuk kemi të bëjmë me art, po me ekstravaganca të modës perëndimore, me degjenerim të artit. Po, që një fenomen i tillë vrehet vetëm në artin reaksionar brogjez, në Jugosllavi dhe pjesërisht edhe në ndonjë vënd tjetër dhe nuk ndodh as me shkrimtarët e artistët e njohur përparimtarë, as në vëndet socialiste, nuk është një gjë e rastit dhe as që ndodh vetëm për faj të disa sharlatanëve, marrëzitë e të cilëve nuk vlejnë të analizohen seriozisht si «vepra arti». Kjo ndodh, para së gjithash, së vetë jeta në Jugosllavi orientohet nga Perëndimi, se udhëheqësit revizionistë i kanë kthyer krahët agimit. Ata duan një mijë herë më tepër një «art» të tillë, se sa një vepër të vërtetë.

të artistike që do të zgjonte ndërgjegjen e masave punonjëse, duke pasqyruar me vërtetësi hallet e vëndit. Të vërtetës ata i largohen shpejtani temjanit.

Një aspekt tjetër i jetës së sotme artistike në Jugosllavi është konfuzioni në lëmin e mendimit teorik. Ashtu siç linden «drejtimit artistike», si kërpudhat pas shiut, ashtu linden edhe pikpamjet e teoritë estetike. Si «rrymat artistike» ashtu edhe teoritë atje krijohen fët e fët, nga që autorët e tyre nuk kanë pse të vrasin mëndjen shumë, mjafton të paraqesin si të re diçka që panairi i ekstravagancave të Perëndimit e ka reklamuar disa vjet më parë. (Lexonjësi të mos çuditet. Viti për modën artistike që sundon në Perëndim, është shekull!). Vetëm realizmin dhe estetikën marksiste nuk ua ka qejfi atyre. Realizmi thonë që është vjetëruar, kurse estetikën marksiste bëjnë sikur nuk e njohin, prandaj i janë vënë punës... që ta «krijojnë», ashtu siç po «krijojnë» edhe shefat e tyre «socializmin specifik».

Të konstatosh këtë anarshi borgjezë në mendimin «estetik» të Jugosllavisë së sotme, është gjysma e punës. Gjysma tjetër e punës është të spjegosh pse ka lindur dhe ka marrë hov kjo anarshi. A nuk është kjo një pasqyrim i realitetit të sotëm jugosllav? A nuk është kjo anarshi frut i politikës prej shërbëtori të imperializmit, që ndjekin udhëheqësit e sotëm revizionistë t'atij vëndi? A nuk është kjo, më në fund, në pajtim të plotë me profkat ideologjike të përpunuara nga «kokat» e «socializmit specifik»? Të trajtosh çështjen e drejtimit reaksionar të mendimit «estetik» jugosllav dhe të anarshisë që zotëron

në këtë fushë dhe të mos e lidhësh me realitetin objektiv, me kushtet konkrete historike, me jetën e vëndit, me ideologjinë sundonjëse dhe me politikën, do të thotë t'u bijesh më qafë çirakëve e të harrosh ustanë — fajtorin kryesor.

Ky karakter i mangët i mjaftë studimeve kritike mbi artin e sotëm jugosllav dhe mbi pikpamjet reaksionare në estetikë duket se e ka burimin në propagandën revizioniste se gjoja në Jugosllavi po u ndërtoaka socializmi. Duke u nisur nga një pozitë e tillë e gënjeshtër, mjaftë artikujshkronjës, që kanë prekur me mprehtësi shumë probleme të rëndësishme dhe që janë frymëzuar në punën e tyre prej urrejtjes kundër revizionizmit, prej dashurisë ndaj artit e përparimit, kanë heshtur kur ka ardhur puna të flasim për shkaqet e vërteta të fenomeneve që kanë analizuar. Mirëpo, pa thënë haptas dhe me plot gojën të vërtetën mbi gjëndjen reale të Jugosllavisë, nuk mund të pretendohet për një analizë me të vërtetë shkencore marksiste-leniniste të problemeve të artit e të mendimit estetik n'atë vënd.

Më së fundi, do thënë haptas se ka art përparimtar dhe art reaksionar, ka estetikë materialiste përparimtare dhe estetikë idealiste-reaksionare. Revizionizmi nuk ka krijuar dhe as mund të krijojë «art» dhe «estetikë». Ai «krijon» vetëm frazeologji demagogjike për të mbuluar karakterin borgjez-reaksionar të «artit» e të «estetikës» që propagandon, ashtu siç «krijon» frazeologji për të fshehur edhe fytyrën e vërtetë prej shërbëtori të borgjezisë në të gjitha fushat e veprimtarisë. Për të mbushur boshllëkun revizionistët përvehtësojnë çdo «modë» dhe çdo «teori», mjaft-

ton që kjo të mos jetë marksiste-leniniste, shkencore e revolucionare.

E, pra, a nuk do thënë kjo e vërtetë? A nuk duhet të nisemi nga pozitat e materializmit historik kur trajtojmë probleme të artit e të estetikës së sotme?

(Botuar në gazetën
«Drita» 30 prill 1961)

LOGJIKE E ÇUDITESHME

Në numurin 4 të vitit 1963, revista «*Probleme të paqes dhe të socializmit*», që, siç dihet, ka rënë kryekëput në llumin e revizionizmit hrushovjan, në një prej korespondencave për problemet aktuale të letërsisë angleze, të hartuar prej Xhudit Todd, shkruante:

«Në çdo rast të veçantë është e vështirë të përcaktohet, në se shkrintari i ndryshon parimet e veta artistike me vetëdijë apo bije në kompromis me to, duke u përligjur para vetes, se po të mos marë përsipër një punë të caktuar (është fjala për kërkesa e porosi nga ente boto-njëse, kinostudjo e firma televizioni borgjez R.B.) këtë punë do ta bëjë ndonjë tjetër, ose justifikohet duke menduar, se shpërblimi për një punë të padenjë do t'i japë mundësinë të shkruajë diçka të mirë në të ardhmen.

Ne mund të gjykojmë për shkallën e këtyre zbrapsjeve vetëm në bazë të kushteve objektive. Ne do të parashtronim kërkesa negative, po të deklaronim, se nuk duhet të jepen tablo të

shtrëmbëruara, nuk duhet të përkrahët «lufta e ftahët», siç bëhet në vepra, si romani «Nuk është koha për të puthura.» (Ky roman drejtohet kundër Bashkimit Sovjetik, kundër çarmatimit atomik dhe ekranizmi i tij në televizion shkaktoi protesta të shumta nga ana e Bashkimit të skenaristëve të televizionit). Ne nuk mund të kërkojmë që në veprat e shkrimtarëve ne dhe miqtë tanë të idealizohen e të paraqiten me pamjen e kalorësve bujarë «të paprekshëm e të paqërtueshëm», mbasi ky do të ishte një shtrëmbërim i realitetit, vetëm në formë tjetër. Ne mund t'i lutemi e t'i kërkojmë shkrimtarit që ta përdorë aftësinë e tij profesionale për një akt të drejtpërdrejtë politik ose që të afrohet me ne në kërkesat politike për mbrojtjen e lirisë së Kubës, ose në protestat kundër apartejdit. Po ne nuk kemi të drejtë të kërkojmë që krijimtaria e tij t'i shërbejë skemës që ilustron idetë e luftës për socializëm. Ne mund t'i lutemi atij vetëm që të përpiqet të kuptojë shoqërinë që e rrethon, pastaj të përpiqet ta pasqyrojë atë me vërtetësi, mbasi atëhere, me forcën e mjeshtërisë së tij prej shkrimtari, do të shprehë të vërtetën dhe e vërteta është aleati ynë më i mirë. Duke iu lutur për një gjë të tillë, ne praktikisht i lutemi atij të ndjekë porositë e ndërgjegjes së vet prej shkrimtari». (faqe 88).

Citat i gjatë, po deshëm të mos i lemë jash-të asnjë fjalë këtij parashtrimi të qëndrimit revizionist ndaj letrarëve, letërsisë dhe politikës në fushën e krijimtarisë artistike, aq më tepër se ky parashtrim nuk shpreh vetëm pozitën ideologjike e politike të autorit po edhe qëndrimin e organit, në të cilin është botuar, pra, «ori-

entimin' zyrtar» të revizionistëve të sotëm. Veç kësaj, platformën e parashtruar në korespondencën e cituar, e kanë vënë në jetë dhe mundohen ta përhapin të gjithë revizionistët e sotëm me anë të përpjekjeve për të gjetur një të ashtuquajtur «gjuhë të përbashkët» me shkrimtarët e borgjezisë e të korentëve dekadente e formaliste, pa asnjë bazë të vërtetë e të qëndrueshme ideologjike, politike apo estetike, pa asnjë qëllim të rëndësishëm, real, qoftë edhe të përkohshëm, duke fshehur, në mos duke mohuar, pozitën ideo-estetike të marksizmit e të artit socialist, duke qelur shtegun e largimit gradual prej tyre.

Revizionistët flasin shpesh për «sinqeritet» dhe «guxim», megjithëse rrallëkush prej tyre është vërtet i sinqertë dhe i guximshëm. Në këta të rrallë mund të përfshihet, mbase, edhe autori i korespondencës që po shqyrtojmë, i cili, pa u larguar prej rregullave të mirësjelljes e prej fjalëve delikate, ka parashtruar haptaz disa nga pozitën dhe piksynimet e të gjithë revizionistëve.

Nën pretekstin e shqyrtimit të diferencuar dhe të gjykimit në bazë të kushteve objektive të çdo rasti më vete, autori i korespondencës shtron dhe zgjidh në mënyrë objektivistë, antidialektike, jo revolucionare, probleme themelore të politikës në lëmin e artit e të letërsisë. Faktet nga niset ai janë deri diku të vërteta dhe bëjnë pjesë në tabllonë e jetës në vëndet kapitaliste, ku çdo gjë borgjezia e kthen në mall për tregëti, siç e kanë provuar këtë një shekull e ca më parë Marksia dhe Engelsia në «*Manifestin e Partisë Komuniste*». Ata kanë thënë:

«Borgjezia ua hoqi aureolën e shënjtë të

gjitha llojeve të veprimtarisë që deri në atë kohë gëzonin nder dhe respekt të thellë. Mjekun, juristin, priftin, poetin dhe shkencëtarin ajo i ktheu në punëtorë të saj me mëditje»; (Vepratë zgjedhura, vëllimi i I, f. 23, botim shqip).

Kjo është një e vërtetë historike, që prej kohës, jo vetëm që nuk ka ndryshuar, po është bërë më e hapët dhe më intensive. Këtë gjë e provon edhe korespondenti i revistës «Probleme të paqes e të socializmit» kur bën fjalë për kërkesat e paturpëshme dhe kategorike të botonjësve e të punëdhënësve borgjezë të Anglisë. Po është një gjë të pranosh e të njohësh faktin, «kushtet objektive» dhe është diçka tjetër ta kuptosh drejtë këtë fakt e të nxjerrësh prej tij përfundime vërtet revolucionare. Duke njohur normat morale dhe fizionominë ekonomike, politike dhe ideologjike të klasëve sundonjëse dhe kriteret jetësore të tyre, në shoqërinë me k'asa antagonistë, është e pafalëshme për një që e heq veten marksist, të mohojë egzistencën e të kundërtës dailektike në këtë shoqëri dhe perspektivën e zhvillimit, e cila kërkon prej komunistëve e shkrimtarëve të partisë veprimtari aktive për t'i vënë minat botës së vjetër, për të rritur e kalitur radhët e luftëtarëve të botës së ardhëshme socialiste, si kudo, edhe në fushën e kulturës e të artit.

Duke u munduar të përlligjë përluljen ideologjike ndaj borgjezisë dhe kapitullimin e disa shkrimtarëve dhe artistëve para kërkesave të saj politike e shijeve të prishura estetike, autori i korespondencës dhe bashkë me 'të edhe redaktorët e revistës e lënë mënjanë perspektivën dhe heqin dorë prej piksynimeve luftarake revolu-

cionare në lëmin e kulturës e të artit, duke shëmbëllyer me ata «heronj» të lëvizjes punëtore, të cilët ishin gati të sakrifikonin parimet e marksizmit dhe qëllimet revolucionare të proletariatit nën pretekstin se prej tyre mund të trëmbej borgjezia e të largohej nga revolucioni. Dihet që Lenini i ka hedhur poshtë me përbuzje këto pretekte të ngritura në teori.

Duke folur për «kushtet objektive» dhe për vlerësim të diferencuar të çdo rasti të veçantë, korespondenti, në të vërtetë, për ligj haptaz e me paturpësi «kompromisin me parimet» dhe, në emër të «shpërblimit», të cilin mund ta marrë «dikush tjetër», kërkon të hiqet dorë prej qëndrimit kritik ndaj veprave me brendi ideologjike e politike të keqe, bile, edhe antisocialiste. Që të shprehemi haptaz, ky është një variant i psikologjisë prej Sanço Pançe, ose siç mund të thuhet ndryshe, mohim i idealeve dhe i parimeve, në interes të borgjezisë që shkrimtari të mos humbasë «kafshatën e gojës». A ka gjë më të turpëshme për një revistë, që e heq veten si organ i lëvizjes komuniste? Apo edhe ky qëndrim shërbëtori të uritur për ligjet me frazat boshe për «humanizmin» e reklamuar prej revizionistëve?

Është e natyrëshme që në shoqërinë kapitaliste të mos jenë të gjithë shkrimtarët të një platforme ideologjike e artistike e aq më pak, mund të pretendohet që të jenë të gjithë revolucionarë, po nëqoftëse ka shkrimtarë e artistë revolucionarë, ata, jo vetëm ndaj vetes së tyre, po edhe kundrejt të tjerëve do të jenë parimorë dhe do ta vlerësojnë veprimtarinë e cilitdo, jo sipas nevojës që ka njëri e tjetri për «shpërblim»

me», po sipas dobisë apo dëmit që i sjell kjo veprimtari popullit dhe veçanërisht lëvizjes revolucionare të proletariatit. Servilizmi ideologjik kundrejt borgjezisë, cilatdo qofshin motivet që e shkaktojnë, është sa i dëmshëm, aq edhe i neveritshëm, mbasi, në fund të fundit, është vepra artistike ajo që ndikon në masat e popullit dhe kur kjo vepër është e keqe dhe e dëmshme, kundër saj duhet luftuar, pavarësisht nga ato «kushte objektive» që e shtynë shkrimtarin të bëjë kompromis me parimet e të përulet përpara kërkesave të borgjezisë. Ndryshe, ashtu si autori i korespondencës, njeriu largohet prej marksizmit, prej dialektikës, prej parimeve të moralit komunist dhe bije në meskinitet të paprincip.

Pas përligjies «teorike» të servilizmit ideologjik dhe të pushimit të luftës ideologjike në fushën e kulturës e të artit, autori i korespondencës, duke menduar se ka hedhur themelin e domosdoshëm, kalon me guxim në trajtimin e një problemi tjetër të rëndësishëm, lidhur me qëndrimin që u dashka mbajtur ndaj veprave që shprehin ideale reaksionare dhe shtrëmbërojnë realitetin dhe arrin në përfundimin çuditërisht absurd, sipas të cilit, nga një anë, nuk u dashka luftuar kundër shtrëmbërimit të realitetit dhe, nga ana tjetër, nuk u dashka kërkuar që «*krijimtaria e tij t'i shërbejë skemës që ilustron idetë e luftës për socializëm*». Pra, pas braktisjes së kriterëve dialektike marksiste të vlerësimit të kombinuar të motiveve e të rezultateve të krijimtarisë dhe të parimeve më elementare të moralit komunist, kërkohet prej revizionistëve të hiqet dorë edhe prej kërkesave ideologjike dhe

politike të partisë në vlerësimin e veprimtarisë së shkrimtarëve dhe prej përpjekjeve për afrimin e tyre me idetë e «luftës për socializëm». Po ç'mund të jetë kjo, veçse një pozitë tjetër e ngjajshme në mos identike me pozitën e kritikës letrare borgjeze, e cila, gjithashtu, përpiqet t'i trëmbë shkrimtarët, duke u thënë, se komunistët duan që «krijimtaria e tyre t'i shërbejë skemës që ilustron idetë e luftës për socializëm? Vetkuptohet se në këtë rast nuk bëhet fjalë (edhe as që mund të flitet) për shkrimtarët reaksionarë (megjithëse një pozitë e tillë është edhe në dobi të tyre), po flitet, me sa duket për shkrimtarë, të cilët kanë predispozita, që të ka'ojnë në anën e klasës punëtore e të luftës së saj revolucionare. Revista, nëpërmjet shkrimit me të cilin po meremi, rekomandon si të vetmin qëndrim të drejtë, heqjen dorë prej kritikës dhe prej luftës në emër të krijimit të një «fronti unik», gjë që do të thotë të dobësohet, në mos të shuhet, ndeshja e pashmangëshme ndërmjet kulturës borgjeze dhe kulturës proletare socialiste, të pushohet çdo kritikë kundrejt veprave edhe kur ato shtrëmbërojnë realitetin dhe përkrahin «luftën e ftohët» ose mbajnë qëndrim kritik apo negativ ndaj socializmit. Kjo, siç kuptohet vetvetiu, shpije domosdo në heqjen dorë edhe prej luftës e përpjekjeve për konsolidimin e pozitave të kulturës socialiste, për zhvillimin e saj të mëtejshëm, për afrimin e shkrimtarëve përparimtarë me idetë socialiste revolucionare.

«Ne, — shkruan korespondenti, — nuk mund të kërkojmë që në veprat e shkrimtarëve ne dhe miqtë tanë të idealizohen e të paraqiten

me pamjen e kalorësve bujarë «të pafrikshëm e të paqërtueshëm», mbasi ky do të ishte një shtrëmbërim i realitetit, vetëm në formë tjetër.»

Gjer më sot dihej se të gjithë komunistët kishin për ideal socializmin dhe ishin të bindur që pozitrat revolucionare të tyre janë të drejta me që mishërojnë objektivitetin e zhvillimit historik, prandaj si socializmi, ashtu edhe lufta për realizmin e tij, janë ideali më i ndritur i gjithë njerëzimit dhe realiteti socialist, në krahasim me realitetin borgjez është parajsë, në tërë kuptimin e fjalës. Po ja që paska edhe «komunistë», që kanë hequr dorë prej këtyre idealeve dhe mundohen si e si t'i diskretitojnë ato, duke njohur e aprovuar me lehtësi kritikën shpifëse kundrejt tyre nga ana e borgjezisë dhe e shkrimtarëve të borgjezisë. Vetë shprehjet e përdorura në korespondencë: «skemë që ilustron idetë e luftës për socializëm» dhe «kalorës bujarë të pafrikshëm e të paqërtueshëm», shprehin më së miri pozitën ideologjike dhe emocionale të autorit kundrejt ideve të mëdha revolucionare, kundrejt komunistëve dhe vëndeve socialiste. Autori nuk e ka për gjë ta konsiderojë «kërkesë negative» kritikën kundër veprave që shtrëmbërojnë realitetin dhe, nga ana tjetër, të quaj «shtrëmbërim të realitetit», pasqyrimin e luftës për socializëm si një ideal të ndritur. Lind pyetja: pra, cili është ideali shoqëror i këtij njeriu? Cili është ideali estetik i tij? Ideali shoqëror, me sa duket, përfshihet në përligjen që i bën ai përluljes prej skllavi ndaj kërkesave të borgjezisë, kurse ideali estetik i tij, duke mos patur asgjë të përbashkët me idealin e artit socialist, është mishërim i shijeve dhe pikpamjeve eklek-

tike t'atyre intelektualëve të perëndimit (tani edhe të disa vëndeve të lindjes), që përulen para çdo «mrekullie» të modës artistike borgjeze. Të paktën ai nuk shpreh asnjë rezervë, nuk ve asnjë kufi, bile, realisht, as realizmin nuk e përfill, megjithëse në pikpamje politike flet, si të gjithë revizionistët, për «qëndrim realist» ndaj fenomeneve.

Po, çili është qëllimi i këtij largimi të paturpshëm e të hapur prej pozitave marksiste-leniniste? Autori i korespondencës mendon se ky largim justifikohet prej dëshirës për të krijuar një «front të përbashkët» të njerëzve të kulturës, që të mos shkaktohen disarmoni dhe grindje, që të njihet e të pranohet e drejta e borgjezisë dhe e shkrimtarëve të saj për të sharë komunistët dhe socializmin, që të mos i jepet rëndësi dëmit që sjellin veprat e këqia, kur autorët e tyre janë «të detyruar» të lëpijnë sahanët e borgjezisë, etj. Kuptohet lehtë se ç'front i përbashkët» mund të jetë ky dhe ç'mundësi praktike ka për t'u realizuar, pa mos rënë kokë e këmbë në pozitë e borgjezisë! Po për të shpëtuar prej kësaj pozite aspak të hijëshme, që shëmbëllen si tepër me pozitë e liberalëve borgjezë e që s'ka të bëjë aspak me qëndrimin revolucionar marksist, autori i korespondencës mer «guximin» e thotë:

«Ne mund t'i lutemi e t'i kërkojmë shkrimtarit që ta përdorë aftësinë e tij profesionale për një akt të drejtpërdrejtë politik ose që të afrohet me ne në kërkesat politike për mbrojtjen e lirisë së Kubës, ose në protestat kundër aparteidit.» Me një fjalë: le të jetë ci ido në veprat artistike, ne nuk e prekim se njohim të drejtën e

«shënjtë» të krijimtarisë veç do t'i luteshim të bënte ndonjë deklaratë në dobi të aksioneve tona politike. Vetëm kaq e asgjë më tepër nuk duhet të kërkojmë e s'mund të kërkojmë!

Ky qëndrim të kujton fjalët e thëna nga një sociolog borgjez për ata intelektualë të një vëndi, të cilët kanë teserën e Partisë Komuniste, e ndihmojnë atë materialisht, i sigurojnë disa vota në zgjedhjet, kurse me veprat e tyre i drejtojnë njerëzit ndaj borgjezis. Edhe në rastin tonë, për hatër të një deklaratë politike, që në vetvete është një akt pozitiv dhe s'ka pse të mohohet vëra e tij, hiqet dorë prej kritikës ndaj veprave të dëmshme, të cilat rrënjosin në masën e lexonjësve e të spektatorëve botkuptimin reaksionar borgjez. Le pastaj që nuk kërkojnë as deklaratë të tilla për të hequr dorë prej kritikës! Por, revizionistët e sotëm, jo vetëm në letërsi e në art, po edhe në politikën e madhe, nisen prej kriteresh të tilla dhe, për hir të një konçesjoni të vogël apo të një deklaratë në dobi të tyre, bëjnë tregëti me parimet e me idealet revolucionare të popujve, kështu që kemi të bëjmë edhe këtu me një princip të paprincipitë të gjithë revizionistëve, e jo me një predikim të rastit.

Më poshtë, në korespondencë, shprehet edhe një mendim tjetër, që u vë kapakun të gjithave.

«Ne, — thuhet në korespondencë, — mund t'i lutemi atij vetëm që të përpiqet të kuptojë shoqërinë që e rrethon, pastaj të përpiqet ta pasqyrojë atë me vërtetësi, mbasi atëhere me forcën e mjeshtërisë së tij prej shkrimtari do të shprehë të vërtetën dhe e vërteta është aleati

ynë më i mirë. Duke u lutur për një gjë të tillë, ne, praktikisht, i lutemi atij të ndjekë porositë e ndërgjegjes së vet prej shkrimtari»

Ç'është ndërgjegjja prej shkrimtari? Ndërgjegjja profesionale apo klasore e tij? Nëqoftëse bëhet fjalë për ndërgjegjen profesionale, atëhere ne mund t'i kujtojmë artikullshkronjësit, se ai ka një parafytyrim tepër të çuditshëm për «shkrimtarët» dhe, me sa duket, është pasonjës i atyre që f'asin për «shënjtërinë» e krijimtarisë letrare dhe nuk niset prej realitetit, i cili na provon katërcipërisht, që nuk egziston ndonjë «ndërgjegje prej shkrimtari» që t'iu atribuohet të gjithë shkrimtarëve njësoj, mbasi edhe ndërgjegjja profesionale përcaktohet prej bazës nga niset dhe piksynimeve që ka secili. Dhe, nëqoftëse flitet për ndërgjegjen klasore, që përcakton edhe ndërgjegjen profesionale, atëhere vlen të theksojmë, se jo çdo ndërgjegje të shpije në zbulimin dhe afirmimin e së vërtetës, prandaj lutja që *shkrimtari të ndjekë porositë e ndërgjegjes së vet prej shkrimtari*, s'është gjë tjetër veçse një frazë sa e bukur aq edhe boshe, që më kot mundohet të fshehë mungesën e ndërgjegjes klasore të autorit të saj dhe që, përkundrazi, hedh poshtë edhe ato ideçka për «të vërtetën» aleaten tonë më të mirë.

Pastaj, për ç'të vërtetë bëhet fjalë? Autori presupozon (dhe jo vetëm presupozon), që secili shkrimtar, duke dëgjuar «lutjen» e tij «të kuptojë shoqërinë që e rrethon» pastaj «me forcën e mjeshtërisë së tij prej shkrimtari do të shprehë të vërtetën.» Se ç'mund të jetë kjo e vërtetë, një zot e di, mbasi ka të vërtetë e të vërtetë, siç ka shkrimtarë dhe shkrimtarë, siç ka ideolo-

gji dhe ideologji. S'na duket gjë e rastit që në këtë mes nuk flitet as për ideologjinë e shkrimtarit, as për idealet e tij, as për domosdonë e udhëheqjes ideologjike të krijimtarisë letrare nga partia, as për interesat e popullit e të lëvizjes së tij revolucionare, po flitet për një shkrimtar në përgjithësi, jashtë klasëve dhe luftës së klasëve, për një të vërtetë në përgjithësi, për një «ndërgjegje prej shkrimtari» në përgjithësi.

Dhe thonë, pastaj, se përpjekjet për gjetjen e një «*gjuhe të përbashkët*», siç e kuptojnë revizionistët, nuk janë «bashkegzistencë ideologjike» dhe nuk shpiten në lëshime politike. Në këto predikime mund të ketë dhe ka diçka të vërtetë, mbasi, koha ka provuar se me gjithë mënd nuk mund të ketë bashkëegzistencë ideologjike», po ka vetëm *nënështrim ideologjik të revizionistëve para borgjezisë.*

(Botuar në gazetën «Drita»
12 prill 1964)

A KA SHKRIMTARË TË GJINISË ASNJANESË?

Në një intervistë dhënë korespondentit të gazetës «Avji», Juli Putramenti shkruan:

«Shkrimtari marksist nisët nga një ngjarje që takon në jetë. Mund ta interpretojë këtë ngjarje kështu ose në një mënyrë tjetër. Pra, nuk mund t'a injorojë. Përkundrazi, shkrimtari dogmatik nisët nga dogma. Çdo ngjarje që është në kundërshtim më dogmën e hedh poshtë...»

Pak më poshtë, i njëjti autor, në të njëjtin shkrim, thotë:

«Besoj se Kongresi XXII (e ka fjalën për Kongresin XXII të P.K. të B.S., megjithëse vetë nuk është sovjetik), ndonse jo shpejt, po, sidoqoftë, në një të ardhëme të largët, do t'i japë fund asaj që ndodh sot: që u kërkojmë shkrimtarëve t'u shërbejnë çështjeve aktuale. Sigurisht mundim dhe duhet të mendojmë poetë, shkrimtarë, etj., që shkruajnë në shtyp artikuj mbi tema aktuale. Po të shtyhet gjithë arti që t'u shërbejë disa parrullave politike të çastit, është harxhim i artit...»

Lexonjësit do të na falin që në këtë shënim nuk do t'i japim rëndësi faktit që ky «antidogmatik» e mbështet besimin e vet në vendimet e kongresit të partisë së një vëndi tjetër, jo se ky fakt nuk ka rëndësi, po, sepse në shtypin marksist-leninist është folur shpesh për majmunërinë e revizionistëve. Ne do të meremi vetëm me anën letrare të çështjes.

Me fjalët e cituara më lart, autori pretendon se:

a) *Shkrimtari marksist nuk mund t'i injorojë ngjarjet, po mund t'i interpretojë kështu ose në një mënyrë tjetër.»*

b) *Në t'ardhmen, si pasojë e ndikimit të Kongresit XXII, nuk do t'u kërkohej shkrimtarëve që t'u shërbejnë çështjeve aktuale.*

c) *Nëqoftëse arti u shërben «disa parullave politike të çastit», një gjë e tillë është «harxhim i artit.»*

Tek ne kushdo e kupton se këtu kemi të bëjmë me disa teza revizioniste në letërsi e në art, që nuk ndryshojnë prej pretendimeve të përgjithëshme revizioniste, po, megjithatë, autori i kësaj deklarate, ndonse ende mban si pazmore realizmin socialist, ka folur më haptaz se disa të tjerë dhe pikpamjet «e veta» i ka shprehur shkurt e qartë, prandaj nuk është nevoja të zgjatemi tepër.

Po fillojmë me çështjen e parë, që shtrohet në fjalët e cituara. Autori i deklaratës, duke injoruar pozitën shoqërore të artistit, kërkon ta bëjë atë skllav të fakteve dhe nuk i jep asnjë rëndësi interpretimit të këtyre fakteve. Duke folur kështu ai dhe revizionistët e tjerë, (se të gjithë revizionistët, nga më i «madhi», deri tek më

i «vogli». hiqen si «respektonjës të fakteve») mund të kujtojnë se thonë diçka të re, po, në të vërtetë, ata nuk bëjnë gjë tjetër, veçse ecin në gjurmët e oportunistëve të vjetër, që janë demaskuar me kohë prej Leninit, i cili ka theksuar, se disa njerëz, duke u hequr si njohës të fakteve, bëhen skillevër të çfaqieve të veçanta të jetës dhe harrojnë rrymën e madhe të zhvillimit historik.

Faktet kanë rëndësi për këdo dhe jo vetëm për shkrimtarin dhe artistin. Po në jetë ka shumë farë faktesh, nga më banalët deri tek më seriozët dhe më sublimët, fakte që dëshmojnë degjenerimin e botës së vjetër dhe lindjen e botës së re, fakte kryesore dhe të dorës së fundit, fakte që meritojnë vëmëndje dhe që s'meritojnë vëmëndje. Pra, edhe fakti, në të vërtetë, nuk është asnjans, gjersa ai dëshmon për një proces të caktuar shoqëror, nëqoftëse flasim për jetën shoqërore. Ta marrësh faktin në vetvete, të çkëputur nga faktet e tjera me të cilët ka lidhje dhe të pavarur prej rrethanave historike në të cilat çfaqet, nuk është punë e një njeriu të mënçur, mbasi kushdo e di që çdo fenomen i jetës shoqërore nuk mund të lindë pa një shkak shoqëror dhe nuk mund të egzistojë jashtë lidhjeve me çfaqiet e tjera të jetës shoqërore. Kështu, për shëmbull, do t'ishte e çuditëshme që dhjetë vjetë më parë një shkrimtar, e aq më tepër, një anëtar i udhëheqies së një Partie Komuniste, të bënte deklarata si ajo që cituam më lartë. Kurse sot nië gjë e tillë nuk na çudit aspak, mbasi është pasojë e drejtpërdrejt e kursit të përgjithshëm ideologjik e politik të revizionizmit të sotëm, dhe shkrimtari, që ushqehet prej atij stani, do t'ishte

çudi të fliste ndryshe. Prandaj, të ngresh kultin e «faktit» të pavarur, do të thotë të jeshë, para së gjithash, dogmatik dritëshkurtër, njeri që s'mer erë nga dialektika, megjithëse mund të bëshë dhjetra dek arata pompoze kundër dogmatizmit. Kjo e vërtetë mbi lidhjet dhe determinimin reciprok të fenomeneve shoqërore ka rëndësi për këdo që pretendon të meret me problemet e shoqërisë, duke përfshirë këtu edhe shkrimtarët e artistët. Nuk do t'ishte pa vënd që të përmëndnim këtu një letër që i pat dërguar Stalini shkrimtarit sovjetik Mihail Shollohov. Siç na thotë Hrushovi, më 16 prill të vitit 1933, Shollohovi i dërgoi një letër Stalinit, në të cilën fliste për ekstremizmin e disa kuadrove të partisë kundrejt kozakëve të stanicës Veshenskaja. Dhe Stalini, ndër të tjera, i përgjigjet:

«Unë ju falenderoj për letrat, mbasi ato zbulojnë anët e dobëta të punës sonë të partisë e të sovjetëve, zbulojnë që, disa herë, aktivistët tanë, duke dashur të frenojnë armikun, godasin pa dashur miqtë dhe kalojnë deri në sadizëm. Po kjo nuk do të thotë se unë jam në një mëndje me ju për gjithçka. Ju shihni vetëm një anë dhe nuk shihni keq. Po kjo është vetëm njëra anë e çështjes. Që të mos gabohesh në politikë (letrat Tuaja nuk janë letërsi artistike, po politikë fund e krye), duhet të hetoshë, duhet të shohësh edhe anën tjetër. Dhe ana tjetër është, se prodhonsit e nderuar të bukës të rajonit tuaj (dhe jo vetëm të rajonit tuaj) kishin shpallur «italjankën» (sabotazhin!) dhe për pak do t'i linin punëtorët dhe Ushtrinë e Kuqe pa bukë...»

Hrushovi, si admironjës i zellshëm dhe si skl'av i «fakteve» e publikoi këtë letër, — që

Stalini nuk e pat botuar, siç duket, prej respektit që kish për shkrimtarin, — duke dashur të nxjerrë ndonjë dividend prej saj, po, në të vërtetë, ai tregoi edhe një herë ç'spekullime politike është gati të bëjë, duke përdorur disa t'ashku- quajtura «fakte», pa hyrë në thelbin e çështjes. A mund të provojë Hrushovi, qoftë edhe teorisht, të kundërtën e asaj që thotë Stalini në le- tër? A do ta kishte ai, nga një anë, guximin e Stalinit, që ta shihte të vërtetën në sy, kur flitet për të metat dhe, nga ana tjetër, ta studjonte fe- nomenin, faktin, jo në mënyrë dogmatike-vulga- re, po në mënyrë dialektike? Shol'ohovi, me sa duket, përfitoi si shkrimtar prej përgjigjes së Stalinit dhe prej artikujve të tij mbi politikën e partisë në fshat dhe, në vëllimin e parë të roma- nit «Tokat e çara» i pa të *dy anët* e fenomenit e kështu krijoi një prej veprave më të shquara të letërsisë së realizmit socialist.

Veç kësaj nuk është pa rëndësi edhe çështja se ç'fakte e tërheqin këtë apo atë shkrimtar. E shohim që për së largu se kritiku revizionist po bëhet gati të shënojë në anë të kësaj fraze fja- lën dogmatizëm. Po, le ta shënojë po deshi, mba- si, pavarësisht nga deklaratat e tij, edhe sikur të nisemi thjesht prej punës profesionale të shkrim- tarit, do të vërejmë se ky nuk i mer faktet me indiferentizëm, po, duke njohur mijra prej tyre, bën seleksionimin dhe zgjedh ato që i duhen për veprën që shkruan. Sigurisht, ka artistë e shkrim- tarë që shkruajnë me teze, që janë dogmatikë dhe një gjë e tillë nuk është e re. Në Mesjetë, bije fjala, të gjithë shkrimtarët dhe artistët kish- tarë ishin dogmatikë, kurse sot, në letërsinë e në artin e vëndeve kapitaliste, sidomos të Sh.B.A.,

ka shumë «shkrimtarë» e «artistë», që ilustronë teza të botkuptimit borgjez. Edhe në vëndet socialiste ka patur dhe ka shkrimtarë me aftësi të kufizuara e që nuk e njohin jetën e popullit, që, pavarësisht nga dëshira e mirë e tyre, shkruajnë vepra anemike, që politikisht janë të mira, po artistikisht, ose janë të dobëta ose nuk vlejné fare. Po ky është një fenomen i të gjitha kohëve dhe vepra të tilla do t'egzistojnë gjersa të egzistojnë letërsia dhe arti. Të pretendosh se mund t'i jepet fund kësaj me një kongres e, aq më tepër, me një deklaratë, është demagogji.

Po e kishim fjalën tek zgjedhia e fakteve. Sot ka shkrimtarë e artistë edhe në vëndet socialiste, që pikërisht, duke pretenduar se nisen nga «faktet» diskretitojnë realitetin socialist, tërhiqen prej «parrullave të çastit» të krerëve revizionistë dhe harrojnë prirjen e zhvillimit historik, tallen me gjërat më sublime, bijen në objektivizëm dhe kështu, pavarësisht nga deklaratat që bëjnë, vihen në shërbim të borgjezisë, ndihmojnë aparatën e saj propagandistik në fushatën helmonjëse kundër socializmit. Admirojnë të tillë të «fakteve», që nuk dinë ose nuk duan të dallojnë atë që është kryesore nga ajo që është e dorës së fundit, që i çkëputin faktet arbitrarisht nga lidhjet e tyre reciproke dhe nga rrethanat historike objektive, jo vetëm nuk vlejné asnjë dysh për popujt e vëndeve socialiste, po janë edhe të dëmshëm për çështjen e tyre të madhe revolucionare.

Në deklaratën e cituar thuhet, se shkrimtari e artisti i realizmit socialist është i lirë t'i interpretojë faktet «kështu ose në një mënyrë tjetër», mjafton që ato të jenë «fakte.» Po, i nde-

ruar zotëri, a nuk e kupton që kjo nuk është vetëm demagogji, po edhe absurditet? Cili është ai shkrimtar apo artist gjatë gjithë historisë së artit e të letërsisë, që i ka interpretuar fenomenet shoqërore pavarësisht nga pozita e tij ideologjike klasore? Cili është ai shkrimtar apo artist që ka kujtuar se është «krejt i pavarur» nga shoqëria dhe nuk është gënjyer e nuk ka gënjyer? Shkrimtarë të tillë nuk ka patur kurrë dhe nuk ka. Prandaj, të pretendosh se shkrimtari dhe artisti mund t'i interpretojnë «faktet» sipas qejfit, ky është një subjektivizëm absurd. Dhe jo vetëm kaq.

Shkrimtarët dhe artistët e realizmit socialist, për të cilët flitet në deklaratë, presupozohet që pasqyrojnë me realizëm tendencën objektive të zhvillimit shoqëror revolucionar dhe janë artistë me botkuptim socialist, pra, presupozohet që secili prej tyre e sheh, e pasqyron dhe e interpreton jetën në mënyrë materialiste-dialektike, i bindur se socializmi dhe komunizmi janë e ardhmja e pashmangëshme e të gjithë njerëzimit. Po ç'do të thotë, atëhere, t'i interpretoshë faktet «kështu ose në mënyrë tjetër?» Kushdo e kupton që interpretimi i fakteve ka të bëjë drejtpërdrejt me pozitën ideologjike dhe politike të shkrimtarit e të artistit, mbasi, sipas pozitës politike (ose sipas «interpretimit», që është e njëjta gjë) i njëjti fakt mund të shërbejë, jo vetëm si subjekt i veprave të ndryshme, po edhe i veprave të kundërta. Le të kujtojmë si e panë dhe si e pasqyruan shëmbjen e feudalizmit dhe indjen e kapitalizmit shkrimtarët përparimtarë dhe romantikët reaksionarë të asaj kohe. Të njëjtën gjë mund të themi edhe për socializmin dhe për lë-

vizjen revolucionare në përgjithësi, të cilat paraqiten prej kalemxhinjve të borgjezisë si «dnu-në», si «arbitralitet», si «gjakderdhje», etj, etj. A mund të pajtohen shkrimtari dhe artisti socialist me një pozitë të tillë politike, me një «interpretim» të tillë të fakteve? Apo shkrimtar dhe artist socialist mund të jenë edhe ata që i «interpretojnë» faktet nga pozita borgjeze, edhe ata që i «interpretojnë» nga pozita revizioniste? Logjja e kërkon që as njëra, as tjetra nuk duhet të ndodhin në vëndet socialiste, me shkrimtarët dhe artistët socialistë. Kushdo që pretendon se është shkrimtar i vërtetë socialist, nuk mund të pajtohet kursesi me pretendime të tilla të ideologjisë borgjeze, po duhet të deklarojë me zë të lartë, se qëndron në pozitën e marksizëm-leninizmit, i shërben politikës së proletariatit revolucionar dhe të punojë gjer në fund, duke qëndruar në këto pozita. Përndryshe, le të ketë burrërin ta heqë maskën dhe të tregojë fytyrën e vërtetë! Të hiqesh si admironjës i «fakteve» dhe të mbash qëndrim asnjanes ndaj «interpretimit» të fakteve, do të thotë të mos jeshë marksist, po objektivist.

Vazhdojmë më poshtë: «Në t'ardhmen, si pasojë e ndikimit të Kongresit XXII, nuk do t'u kërkohet shkrimtarëve e artistëve t'u shërbejnë çështjeve aktuale.

Për ta sqaruar këtë çështje është rasti të kujtojmë, se arti i të gjitha kohëve, duke qenë i lidhur me aktualitetin, i ka shërbyer aktualitetit dhe, prandaj, të gjithë ata shkrimtarë dhe artistë të që janë orvatur të bëjnë të kundërtën, kanë dështuar dhe nuk kanë krijuar veçse vepra anemike. Po, aktualiteti nuk do marrë kallëp, mbasi

edhe ai është parë dhe shihet nga pozita politike e artistit: artisti me botkuptim borgjez dhe që niset nga pozitën e borgjezisë, me veprat e veta i shërben aktualitetit borgjez, kurse artisti me botkuptim marksist, që niset nga pozitën e proletariatit e të socializmit, i shërben aktualitetit socialist. Nga ana tjetër, shkëputja nga aktualiteti është një iluzion i keq që mund t'i sjellë dëme të mëdha artit e artistëve, mbasi ata, duke përdhur se u «çliruan» nga barra e aktualitetit, ose do të përfundojnë në një hapësirë të zbrazur, ku s'do kenë ç'të bëjnë tjetër veçse të meren me veten e tyre, ose do të «çlirohen» prej aktualitetit socialist dhe do bijen në zgjedhën e aktualitetit borgjez, dhe në këtë mënyrë, do të çelin brazda në dobi të borgjezisë.

Ndërtimi i shoqërisë socialiste, nëpërmjet transformimeve revolucionare, lindja dhe formimi i njeriut ndërtonjës të socializmit, me botkuptim, me psikologji e profil moral të ri, marrëdhëniet e reja të njerëzve ndërmjet tyre dhe raportet krejtësisht të reja të individit me shoqërinë e të shoqërisë me individin, — ja cilat janë disa nga «çështjet aktuale», që dalin prej ndërtimit socialist dhe që nuk mund të mos e preokupojnë artin dhe artistin e vëndeve socialiste. Të kërkosh e, aq më tepër, të predikosh që artistët të mos u shërbejnë këtyre «çështjeve aktuale», do të thotë të çkëputesh prej popullit, prej intereseve dhe idealeve të tij e ta ktheshë artin e letërsinë në një qëllim në vetvete, jashtë kohës dhe jashtë aktualitetit gjë që, në fund të fundit, as që mund të bëhet, gjersa artistët rrojnë në tokë e jo në stratosferë. Është e pamundur të jeshë shkrimtar i realizmit socialist dhe të mos

ngrihesh kundër këtij predikimi për çkëputjen e artit nga aktualiteti, kundër këtij udhëzimi për «harxhimin» e kot të artit.

Ç'është e vërteta, autori i deklaratës, pranon që mund të ketë edhe shkrimtarë që mund të shkruajnë *artikuj* në shtyp për problemet aktuale, po më tepër se artikuj jo, mbasi, sipas tij, «*po të shtyhet arti që t'u shërbejë disa parrullave politike të çastit, është harxhim i artit.*» Siç shihet edhe në këtë pikë deklaronjësi nuk flet si marksist, po si një liberal borgjez, që nuk di, ose bën sikur nuk di që «*parrullat politike të çastit*» mund të jenë të ndryshme e të kundërta, borgjeze dhe socialiste, revolucionare dhe reformiste. Dhe t'u shërbesh apo të mos u shërbesh parrullave politike kjo është një gjë, kurse të tregosh cilave u shërben e kundër cilave lufton kjo është një gjë tjetër. Në trajtimin e kësaj çështjeje ne nisemi prej faktit që arti kurdoherë ka qënë i lidhur me politikën, i ka shërbyer asaj, e ka ndihmuar atë dhe që pretendimi se mund të ketë artistë të çkëputur nga politika është hipokrizi.

Duke ndier dobësinë e pozitës së vet, autori i deklaratës, e redukton çështjen e lidhjeve të artit me politikën, duke folur vetëm për «*parrullat politike të çastit*» dhe, në këtë mënyrë, nga një anë, tregon se e kupton çështjen e lidhjeve të artit me politikën në mënyrë vulgare dhe, nga ana tjetër, redukton vetë artin. Mbasi, të flasësh për lidhjet e artit me politikën do të thotë, në radhë të parë, (kur është fjala për artin socialist) të flasësh për lidhjet organike ndërmjet politikës revolucionare socialiste të proletariatit dhe artit revolucionar socialist, që u shërben masave pu-

nonjëse. Prandaj, duke theksuar vetëm lidhjet e artit me «parrullat e çastit» (nënkuptohet: vendimet, rezolutat, plenumet, kongreset) do të thotë ta reduktosh, ta denigrosh dhe ta vulgarizosh problemin. Dhe, nga ana tjetër, duke pohuar që lidhjet e artit me politikën duhen kuptuar gjërë, është prap se prap e gabuar të mohosh ose të përçmoh lidhjet e tij me «parrullat e çastit», mbasi, në këtë mënyrë, injorohen disa forma të artit, që i përgjigjen aty për aty aktualitetit dhe «parrullave politike të çastit», siç janë skicat letrare e fejtonet, vjershat politike e satirike, vizatimet e karikaturat, pllakatet, etj.

Si përfundim, nga çdo anë që ta marësh, deklaratata që cituam në krye të këtij shënimi, bie erë revizionizëm dhe, si e tillë, i shërben borgjezisë e jo socializmit, është në dëm të artit e të letërsisë së vërtetë të realizmit socialist dhe predikon deçertimin e ideologjisë borgjeze në vëndet socialiste, mbasi shkrimtarë e artistë të gjinisë asnjëse as ka patur, as nuk ka.

(Botuar në revistën «Ylli»
Nr. 5, 1964)

AUTORË DHE VEPRA

«KËNGË» — POEZI TË DH. S. SHUTURIQIT

Në njerën prej vjershave të veta, Dhimitër S. Shuteriqi, duke zbuluar një prej vlerave të poezisë, shkruan:

*Gëzim i madh kur çel librin e ri,
gëzim i madh kur gjen dhe një poet,
që zemrës edhe mëndjes më s'i flet
po me ato fjal' e po me ato fjali.*

Kur lexon vëllimin «Këngë», në të cilin autori i vargjeve të cituara ka përmbledhur krijimet e veta më të mira poetike, në të vërtetë nuk zbulon ndonjë poet të ri, se vjershën e Dhimitër S. Shuteriqit e ke njohur me kohë, po, sidoqoftë, radhët e përmëndura të kujtohen dhe bëhen, si të thuash, edhe kriter vlerësimi për ato, që ke kënduar në libër. Nga kjo pikëpamje në vëllimin «Këngë» shohim, nëpërmjet krijimeve më të zgjedhura, pikënisjen,

interesimet, zhvillimin dhe rezultatet e arritura prej poetit gjatë tërë veprimtarisë së tij letrare, që është shtjelluar në etapa të ndryshme të zhvillimit shoqëror të vëndit tonë, në afro tridhjetë vjet. Megjithëse prej kësaj përmbledhje nuk mund të arrijë lexonjësi në përfundime fare të sakta për fazën e parë të krijimtarisë poetike të Shuteriqit, e cila ka patur edhe lëkundje që nuk pasqyrohen në vëllim, prapseprap, një ide e përgjithëshme mund të formohet dhe nuk është vështirë të arrihet në përfundimin. që Dhimitër S. Shuteriqi si poet, duke të kujtuar sërish se ku qe, është prirur ngaherë e më tepër ndaj jetës dhe problemeve të kohës dhe, në mënyrë të natyrëshme ka kaluar prej ndikimeve të poezisë simboliste, që vrësheshin në disa prej krijimeve të para, në pozitrat e qarta dhe luftarake-revolucionare të realizmit socialist. Poezia e tij është një shëmbull i gjallë, që dëshmon edhe një herë, se pozitrat e realizmit socialist nuk arrihen as në mënyrë mekanike, as në formë hopi, as duke u diktuar prej të tjerëve, po arrihen gradualisht dhe në mënyrë të natyrtë, së bashku me ndërgjegjen revolucionare, prej atyre artistëve, që e ndjejnë veten të lidhur me popullin dhe kuptojnë perspektivën e zhvillimit historik, prej atyre që duan të shkruajnë për popullin e që t'i këndojë populli.

Elemente revolucionare të kthjellëta, pak a shumë, i hasim te Dhimitër S. Shuteriqi aty nga viti 1937-1938, në disa poezi të cilat nuk mundën të botohen asokohe, po që janë dëshmi e procesit të vazhdueshëm të ndryshimeve

në krijimtarinë e shkrimtarit. Që atëhere e deri më sot, këto elemente revolucionare vinë duke u shtuar e duke u theksuar, gjersa pushojnë së qeni elemente dhe bëhen themeli i brendisë së vjershave të Shuteriqit. Në këtë evolucion për së mbari, ne gjejmë një prej tipareve më të shëndosha të krijimtarisë poetike të shkrimtarit.

Poetin e kanë tërhequr ngaherë temat shoqërore dhe trajtimi në plan shoqëror i motiveve intime, politike e patriotike, në të cilat ai ka shkrirë mendimin e përparuar të kohës dhe ndjenjat e njeriut të prirë drejt një të ardhmje më të mirë. I gjejmë këto tema dhe këtë frymë demokratike që në mjaft prej poezive të para me prirje realiste të Shuteriqit dhe kur, në ndonjerën prej tyre, (përshëmbëll «Vdekja e peshkatarit») ndihen nota pesimiste ose fataliste. Interesante në këtë drejtim janë prej krijimeve të herëshme të tij, vjershat: «Lumtëni», në të cilën ndihet bukuria dhe gazi i punës dhe i mundit; «Duert», ku shtjellohet në plan të gjerë shoqëror një temë e vjetër për letërsinë: krimi dhe shkaqet e vërteta të tij në botën kapitaliste; «Gjak», në të cilën poeti shpreh revoltën dhe besimin që gjaku i derdhur «shtrin përdhe, si qen të ngordhët edhe mat'fortin prej xhelatëve». Në krijimtarinë e mëpastajme të Shuteriqit, këto elemente shoqërore demokratike shtohen, zgjërohen e thellohen, krahas afrimit gjithënjë më të madh të tij me realizmin.

Në poezinë e Dhimitër S. Shuteriqit të tërheq vëmëndjen kujdesi i paprerë i shkrimtarit për formën, për vargun, për mjetet e shpre-

hjes artistike, sidomos për saktësinë e fjalës, për rithmin e vargjeve, për efektet akustike dhe për rimat, të cilat janë kurdoherë të gjetura mirë. Këto elemente të mjeshtërisë artistike përbëjnë një prej anëve më të mira të poezisë së Shuteriqit, e cila dallohet prej poezisë së gjithë poetëve tanë të sotëm dhe ruhet prej ngjasimit edhe me mjaftë poetë të së kaluarës, ndonse me disa prej këtyre të fundit ka edhe pika takimi, që mbase vijnë nga ndikimi i letërsisë së kohës në poetin e ri.

Vargu i Dhimitër S. Shuteriqit është i matur, i peshuar mirë dhe, megjithëqë poeti nuk është kurdoherë spontan, shpesh, është i shkathët, dinamik dhe arrin të na japë, nëpërmjet rithmit dhe muzikalitetit të brëndëshëm, lëvizjet në natyrë, në jetë dhe në shpirtin e poetit, siç ndodh, për shëmbull, në vjershat «Vdekja e peshkatarit», «Mëngjes votimesh», «Lavdi për ty, Parti!», «Tingëllima romantike», «Era», në poemën «Lufta», etj. Për çështje të formës e të kujdesit prej mjeshtëri të ndërgjegjshëm, poezia e Shuteriqit është shëmbull i rrallë i letërsisë sonë të sotme dhe mund të merret si model egzigjence dhe përpjekje për të arritur përsosmërinë e shprehjes. Si e tillë vjersha e tij mund të krahasohet pa frikë me vjershën e mjeshtërve tanë më të mirë të vargut.

Shqetësimet e veta për formën Shuteriqi i ka shprehur edhe në mjaftë prej krijimeve kushtuar poetëve dhe poezisë, prej të cilave njeriu mund të kuptojë shijet e pikësynimet e poetit në art dhe, duke i krahasuar pikëpamjet e këtyre vjershave me pjesën tjetër të krijim-

tarisë së tij, mund të arrijë në përfundimin, se ato janë fjalë të menduara e të peshuara dhe shprehin, — aq sa mund të shprehin, — individualitetin dhe natyrën e tij si poet.

«Nuk i due vargjet të lehta si pendë» — thotë poeti në vjershën «Partisë». Dhe, vërtet, është zor të gjesh vargje të lehta në krijimtarinë e tij. Ai ka luftuar ngaherë, i shtyrë edhe prej natyrës së vet si poet, që në çdo varg të ketë mendim, që çdo vjershë, — edhe kur nuk shpreh një emocion të çastit, gjë që rrallë e takojmë te Shuteriqi, — të shprehi, jo aq dhëmbjen a gëzimin e poetit, sa gjykimin e tij për jetën, për njerëzit dhe për objektin konkret të perceptimit poetik. Në këtë veçori të vjershës së Shuteriqit ne zbulojmë një vlerë tjetër të tij si poet: zotësinë për të gjetur vetveten në art, zotësi, që, për fat të keq, nganjëherë nuk e kanë disa poetë të tjerë me talent, se nuk është punë e lehtë të gjesh vëndin tënd në orkestrën e madhe të poezisë. Në të cilën «kush asht i hollli fyell dhe kush daullja e randë, kush violina e kjartë, kush kontrabasi që çap-çap shkon pas». Te lexonjësi i poezisë nganjëherë lind e formohet, — në një masë ose në një tjetër, — po ajo gjëndje shpirtërore në të cilën është ndodhur poeti kur ka shkruar. Kur lexon vjershat e Shuteriqit të mbetet pengdiçka, të duket se, bashkë me poetin, nëpërmjet të poezisë nuk ke arritur atje ku do dëshiroje. Hera-herës të krijohet një gjëndje shpirtërore gëzimi a trishtimi të lehtë, kurse, ndonjëherë, mbetesh i ftohtë ndaj vjershave që të kujtojnë statujat klasike në mermer. Kjo vjen, sipas meje, prej karakterit të poezisë së

Shuteriqit dhe prej njëfarë pasqyrimi jo aq të drejtpërdrejtë të jetës së gjallë.

Në vjershat e vëllimit që po shqyrtojmë, të bie në sy edhe një veçori tjetër e ppezisë së Shuteriqit, si poezi ndjenjash të lehta e të holla malli e trishtimi dhe mendojmë që, më tepër se kudo, Shuteriqi shkëlqen si poet pikërisht në krijimet e kësaj kategorie. Ç'vezullim e ç'drithma shpirti janë shkrirë në «*Tingëllimat romantike*» që të kujtojnë tregimin «*Flutarakja*», për frymën dhe predispozitën shpirtërore të poetit! Me gjithëçka: me fjalët, mendimet, me figurat stilistike dhe me muzikalitetin e vargut është dhënë harmonishëm dhëmbja dhe dashuria, mallëngjimi dhe malli, drita dhe dliresia e moshës së rinisë. Një drithmë poetike ka krijuar vjershën «*Një trandafil picërrak*» malli i sinqertë për vëndlindjen është burimi i poemës «*Mall i Elbasanit*», ashtu si poemën «*Kujtime*» e kanë sajuar mbresat nga lufta dhe dhëmbja për ata që s'janë më. Edhe poema për Vangjush Mion e këtij karakteri është. Të bukura e të përshkuara prej ndjenjash të holla, që shkrihen me mendime të larta, janë edhe vjershat «*Syt e tu*» dhe «*Drejt dashurisë*».

Dhimitër S. Shuteriqi çquhet nga një herë, në këtë vëllim, edhe si poeti i ditës. Është vërtet interesante të mendosh, si ka arritur ai të shkruajë një vjershë aq të bukur, që të rrëmben në rithmin e vargut e të mendimit për një ngjarje gati të zakonitë për ne, — për zgjedhjet në gjykatat popullore. «*Mëngjes votimesh*» është një prej poezive të rralla të këtij lloji në letërsinë tonë të sotme, që vërtet të

emocionon dhe që nuk harrohet bashkë me numurin e gazetës, ku është botuar, ashtu siç mund të mos mbeten në mend edhe vjershat e Shuteriqit si: «Orkestër e dashur bje te dera», «Përrallë», «Nëna kolkoziane», etj. Si poet politik e qytetar, Shuteriqi shquan në mjaft prej krijimeve të veta, ndër të cilat mund të përmëndim vjershën energjike «Lavdi për ty, Parti!», «Një poeti neutral», «Për ditën e re», poemat «Lufta» dhe «Enverit». Në krijime si këto, vargu zakonisht i qetë dhe pakëz i ngurtë i Shuteriqit gjallërohet, bëhet më dinamik dhe sikur të shtyn t'i dalësh përpara. Edhe horizonti i mendimit sikur zgjerohet dhe përqafton një botë më të gjerë, se bota e zakonëshme, që ka interesuar poetin në raste të tjera. Ndër poemat më e parrealizuara është «O Ptoleme!». Kjo vepër që me sa duket, duhej të kish qënë një *klithmë poetike*, është tepër e rëndë, e ngatërruar, më tepër e menduar se e ndjerë, sa që zor ta marësh si të bukur. Ajo sikur e prish rrjedhën e natyrtë të krijimtarisë së Shuteriqit drejt një poezije të kuptueshme të realizimit socialist, mbasi, po të flasim për vlerën dhe për natyrën estetike të kësaj poeme, do ta kemi vështirë ta përfshijmë atë, krahas krijimeve më të mira, — edhe të mëparëshme, të këtij autori. Poema «Enverit», është përgjithësisht e frymëzuar dhe e arrirë, megjithë ndonjë pasazh të pasaktë, në të cilin autori duhej të kishte vënë dorë në këtë botim të ri të vepërës.

Ndër krijimet e gjata, që zëmë në gojë, më interesantja është poema «Lufta», e cila, si lufta, është e gjerë, plot mbresa të forta, men-

dime të ashpra, ndjenja të tronditura. Kjo është një vepër në të cilën lufta shihet në aspektet më të ndryshme, po kurdoherë prej një pozite të shëndoshë humanitare e revolucionare. Është me rëndësi të shënojmë këtu, që në letërsinë tonë përparimtare, megjithëse është letërsi e një populli të vogël, që ka vuajtur shumë prej luftave e pushtimeve, nuk ka patur asnjëherë nota pacifiste dhe asnjë prej shkrimtarëve tanë të njohur nuk e ka çfrytëzuar temën e luftës e të paqës për t'u kallur datën lexonjësve dhe për të mbjellur panik. Përkundrazi, lufta, ashtu si në poemën e Shuteriqit, është parë si një e keqe, kundër së cilës duhet luftuar me vendosmëri, duke i drejtuar goditjet, jo vetëm kundër fenomenit në vetvete, po dhe kundër burimit të tij: imperializmit.

Në një pjesë të krijimeve të fundit, sidomos në poemat «*Vangjush Mios*» dhe «*Kujtime*», Dhimitër S. Shuteriqi duket se është orientuar të gjejë kufirin ekstrem ndërmjet poezisë dhe prozës. Dhe, në tërësi, po të mos përmendim ndonjë pasazh prozaik të vjershës «*Kujtime*», duke na kujtuar shumë gjëra prozën, ai ka qëndruar vendosmërisht në terrenin e poezisë. Nuk e di në shpreh një pikëpamje plotësisht të drejtë, po mendoj, se një provë e tillë, — në letërsinë tonë të sotme e gjejmë edhe te ndonjë tjetër, — duhet patur parasysh në zhvillimin e mëtejshëm të poezisë, mbasi ajo përmban në vetvete disa mundësi më tepër për pasqyrimin e gjerë të jetës dhe për të dhënë, nëpërmjet vargjeve, skena masive dhe episode, që deri më sot kanë qënë monopol i prozës. Në fund të fundit, limiti më ekstrem i poezisë

është proza dhe, me sa duket, shumë poetë të sotëm janë përpjekur ta çfrutojnë në dobi të poezisë hapësirën deri më sot të zbrazët, që egjistonte ndërmjet kuptimit klasik mbi poezinë dhe prozës. E pse të mos provojmë me guxim?

Një vlerë tjetër e poezisë së Shuteriqit është *fjalori poetik*. Me këtë nuk kemi parasysh aq gjuhën e pasur, të punuar e korrekte, sa fjalorin në funksion të idesë emociononjëse të vjershave. Dhimitër S. Shuteriqi është mjeshër në përdorimin dhe në *çfrytëzimin* e gjuhës, jo vetëm në poezi, po edhe në prozë. Fjala në poezitë e vëllimit «*Këngë*» është në vëndin e vet, e përdorur me veçantësi dhe me kulturë. Në mjaft prej vjershave, — edhe në ato, që mund të kenë pjesë të tepërta si «*Malli i E'basanit*», — është vështirë të gjesh fjalë të përdorura pa vënd dhe po aq e zorëshme është të gjesh edhe fjalë të tepërta. Bile, nganjëherë, — veçanërisht në krijimet e shkurtëra, — Shuteriqi duket se i qëndron pranë parimit të De Radës për të mos thënë gjithëçka, po vetëm atë që është krejtësisht e domosdoshme. Mundësitë e mëdha të gjuhës, poeti i ka çfrytëzuar me mjeshtëri edhe për *pasurimin e vjershave* me elementë të shumta vjershërimi si ritmi, rimat e zgjedhura, ritmet dhe rimat e brëndëshme, krijimi i efekteve akustike, etj. E vetmja vrejthe që mund të bëjmë për punë të gjuhës është se ajo, si edhe natyra e vetë poezisë së këtij autori, është ca e ftohët dhe larg gjuhës së zakonit të njerëzve të thjeshtë, larg zhvillimit të pandërprerë të gjuhës. Pa dashur të kërkojmë të pamundurën, (që poeti të heqi

dorë prej profilit të vet), ne do të dëshëronim që ai, krahas pasurimit të poezisë me hollësi të mara drejtpërdrejt nga jeta, duke mos hequr dorë prej qëntimit të fjalëve, të luftojë vazhdimisht për ta gja'lëruar më shumë poezinë dhe për ta afruar më tepër atë me masën e gjerë të lexonjësve.

Kështu mendojmë se poeti do t'i përgjigjet më së miri idealit të shprehur në vjershën «Për ditën e re», në të cilën shkruan, duke iu drejtuar njerëzve të artit:

*Gumo në dallgët njerëzore,
sulmo n'aradhet punëtore,
lulzo në kopështet rinore, —
me ngjyr' agimi shkruaj.*

*Dhe të gëzosh apo të vuash,
dhe të urresh apo të duash,
ti gjoksin shkëmb ta ruash, —
me ngjyr' agimi shkruaj.*

(Botuar në gazetën «Drita»
1 prill 1962)

NJE VEPËR PIETIKE ME RËNDËSI

(Shënim kritik për vëllimin «Shekulli im»
të I. Kadaresë)

Dhjetë vjet më parë njerëzve u tërhoqi vëmëndjen një vëlim i vogël dhe i thjeshtë me titullin «Frymëzime djaloshare». Pothuajse të gjithë e pranuan që po lindëte një poet i ri i talentuar me mendime të freskëta, me ndjenja të pastra, me ideale të bukura e fisnike. Më vonë emërin e këtij djaloshi e pamë shpesh në organet e ndryshme të shtypit dhe në kapakët e vëllimit «Ëndërimë» dhe të poemës «Princesha Argjiro». Ai po çfaqej gjithënjë e më tepër si poet, po imponohej gjithënjë e më shumë si talent. Dhe nuk është as e rastit, as e tepërt që ai, në moshë ende të re, zuri një vënd të rëndësishëm dhe krejt të vetin në poezinë tonë të re, në historinë e letërsisë sonë të realizmit socialist.

Ky poet është Ismail Kadarea, që kohët •

fundit na gëzoi edhe me një përmbledhje të re e të rëndësishme poetike, me vëllimin «*Shekulli im*». Në poezitë e këtij vëllimi nuk gjejmë më djaloshin e talentuar, po pakëz naiv të «Fry-
 mëzimeve djaloshare» dhe as të riun kryesisht romantik e ca të mbyllur në vetvete të «Ëndë-
 rimeve», po takojmë një poet pothuajse të ri, me një horizont shumë më të gjerë ndjenjash e mendimesh, me një fizionomi individuale më të përcaktuar, me një «peshë specifike» më të madhe. Temat e tij tani nuk janë më, as konstatimet e thjeshta nga jeta shkollore, si në vëllimin e parë, as meditimet dhe filozofimet romantike të vëllimit të dytë. Ai ka dalë jashtë kufive të vetvetes, është përzier me botën e madhe dhe, deri në një farë mase e kuptimi, është shkrirë me të, me ato «një milionë diej», që shkëlqejnë në tokën tonë amtare, me miliona e miliona njerëz të kohës sonë. Ai është bërë më universal, si në kuptimin e temave të trajtuara prej tij, ashtu edhe në kuptimin e vlerës që ka poezia e tij.

Ne e vëjmë me kënaqësi këtë përparim të poetit, jo vetëm se gëzohemi për sukseset e tij krijonjëse, po edhe se këto suksese të tij janë frut i sukseseve të mëdha të vëndit tonë në rrugën e ndërtimit socialist, frut i revolucionit kultural, që po zhvillohet tek ne, frut i vetë sukseseve që kanë arritur letërsia dhe artet tona të realizmit socialist. Pa luftën për ndërtimin e socializmit në Shqipëri, pa kujdesin e madh të Partisë sonë të mrekullueshme për krijimin dhe edukimin e kadrove të reja, pa përvojën kolektive të dhjetra shkrimtarëve e artistëve të realizmit socialist, poezia e Ismail

Kadaresë dhe sukseset e tij të padiskutueshme krijonjëse, nuk mund të kuptohen.

Po, Ismail Kadarea, megjithëkëto, vlen të përmendet e të nderohet si poet jo se veshë uniformën e të tjerëve, po se solli diçka të vetën, diçka *krejt të vetën* dhe, bile, shumë të rëndësishme në poezinë tonë të realizmit socialist, e pasuroi dhe e zhvilloi atë. Dhe nuk mund të ndodhte ndryshe. Ai lindi si poet, jo në kushtet e shtypjes e të varfërisë, as në rrethanat e luftës së armatosur kundër push-tonjësve të huaj e klasëve sundonjëse të vëndit, po në valën e punës për ndërtimin e socializmit, në ambientin e shkollës sonë popullore e të aksioneve të rinisë, në bankat e universitetit tonë të posaçelur. Prandaj poezia e tij s'kish si të mos kishte diçka të re, në krahasim me krijimtarinë e poetëve tanë të vjetër dhe të poetëve të parë të realizmit socialist, përderisa ai është një talent i lindur. Ai e sheh botën me syrin e rinisë sonë të gëzuar, që nuk ka njëhur shtypjen dhe urinë, po është rritur me pekulë nga Atdheu ynë socialist, që nuk është shtypur shpirtërisht prej bestytive, dogmave fetare, paragjykimeve patriarkale e mikroborgjeze, që nuk ka shijuar çorbën e filozofive reaksionare idealiste, po që ka dëgjuar t'i flitet që në shkollën fillore për Marks-in e për Lenin-in, për socializmin dhe për politikën e Partisë sonë. Dhe nuk është vetëm Ismail Kadarea i tillë. Sot ne mund të përmëdim me kënaqësi emërat e disa poetëve e prozatorëve të rinj të talentuar, që po sjellin, — dhe s'ka si të mos sjellin, — diçka të tyren, të rëndësishme e të re në letërsinë tonë të realizmit socialist. Në

radhën e këtyre të rinjve Ismail Kadarea është më i talentuari. Ai është, si të thuash, krenaria e brezit të ri të poetëve e të prozatorëve tanë, dhe me shokë të rrallë në tërë letërsinë tonë. Ne flasim për kushtet e reja, flasim për njerëzit e rinj, që lindin prej këtyre kushteve, prandaj është plotësisht e natyrshme të flasim edhe për poetë e artistë të rinj, jo vetëm në moshë, po edhe në prirjet e tyre. Si në çdo sektor të jetës edhe në art kushtet e reja sjellin kurdoherë diçka të re.

Ç'gjë të re ka sjellë Ismail Kadarea në poezinë tonë? Ku qëndron individualiteti i tij poetik?

Në vëllimin «Shekul'i im» të tërheq vëmendjen një gjerësi e habitëshme temash, motivesh dhe interesimesh të poetit, një gjerësi, që nuk e teprojmë po të themi, se nuk e gjejmë tek asnjë prej poetëve tanë të sotëm. Lavdia kombëtare e pasqyruar nëpërmjet figurës së Skënderbeut,, të mbretit Genc e të mjaftë pasazheve të frymëzuara në vjersha e poema, hovi revolucionar i ndërtimit socialist, dashuria e çiltër për Partinë, gatishmëria për të dhënë edhe jetën për mbrojtjen e Atdheut. fizionomia e brezit tonë të ri, romantizmi i së ardhmes, lufta për paqën, solidariteti ndërkombëtar, lufta për lirinë e popujve të shtypur, besimi në triumfin e idealeve të mëdha të njerëzimit. urrejtja për armiqtë, neveria për tradhëtarët, dashuria për vajzën — dhe të gjitha këto të konceptuara e të transmetuara në mënyrë poetike, të paraqitura me mjeshtëri e me frymëzim. megjithëse ka aty-këtu dhe pasaktësi, figura të paqarta, ndonjë mendim me të cilin nuk mund

të pajtohemi dhe ndonjë ekstravagancë në formë paradoksi.

Në poezinë tonë të re, sidomos në poezinë lirike, Ismail Kadareja ka sjellë si diçka të vetën dhe të brezit të tij frymën e luftës së rreptë e të papajtueshme kundër zakoneve, psikologjisë, mentalitetit dhe paragjytimeve patriarkale e mikroborgjeze. Ky është një kontribut i çmuar dhe tepër me rëndësi për rrethanat e sotme të zhvillimit të revolucionit socialist në Shqipëri.

A ju kujtohet në poemën «*Ëndër industriale*» figura impresionjese e plakut, që zbret prej malësie për të vënë në vënd «nderin e shtëpisë» me armë? Ai i urrente oxhaqet e uzinës gjigante, që i rrëmbeu vajzën, po uzina triumfoi mbi 'të, mbi mentalitetin e tij të ndryshkur. Sa e fuqishme është figura, aq i drejtë është dhe mendimi i shprehur me anë të saj.

E përdorëm këtë shëmbull për të treguar ku e ka bazën hovi i tij luftarak kundër shpirtit e psikologjisë meskine mikroborgjeze e patriarkale. Kundër këtij mentaliteti e kësaj psikologjie, ai lufton me efekt në shumë prej lirikave që përfshihen në vëllimin «Shekulli im», si në lirikat me tema shoqërore, në disa prej atyre me tema letrare, por veçanërisht në lirikat e dashurisë. Të gjitha këto poezi përbëjnë një unitet të plotë ideje. Poeti është i vendosur dhe konsekuent në pikëpamjet e tij. Mendimet e tij për jetën, për dashurinë, për problemet e kohës, pajtohen plotësisht me mendimet e tij për poezinë.

Në «*Poezia e deklasuar*», ai krahas të tjerave shkruan, duke iu drejtuar poetëve meskinë e të demoduar:

*Ju shoh tek trëmbeni si laraska prej sirenave
Se si tmeroheni prej formave që vijnë,
Luleshqerakë të mjerë!*

*Poet është ai që me dorën e fortë,
Ashtu siç këput një trëndafil në lëndinë,
Mund të zbërthejë pranë trandafilit
Edhe një minë!*

S'ka nevojë për koment! Një koncept i tillë për poezinë është plotësisht luftarak dhe revolucionar, është, në mund të themi, koncept majakovskjan.

Në vjershat për dashurinë, ai ngrihet kundër gjithë meskiniteteve dhe paragjyqimeve, që kemi trashëguar nga e kaluara: kundër pabarezisë së plotë dhe efektive të vajzës me djalin, kundër premtimeve dhe lotëve hipokrite, kundër psherëtimave sentimentale, kundër idealit të një jete të vogël mikroborgjeze familjare. Pikënisja e tij është e drejtë, e shëndoshë dhe në pajtim të plotë me moralin komunist. Po kjo nuk mjafton.

Ç'i vë përballë poeti meskinitetit mikroborgjez në raportet dashurore e familjare? Në poezinë e Ismail Kadaresë, për fat të keq, këtu kanë depërtuar idetë e dashurisë së lirë. Të flakim tej çdo normë, të mos pranojmë «skllavërimin» familjar, të dashurojmë, gjithënjë të dashurojmë — kështu tingëllojnë disa vjersha të Ismail Kadaresë kushtuar dashurisë. Po, a mund të jetë e tillë dashuria? Dashuria nuk mund të jetë e tillë! Ajo është diçka tjetër,

krejt e ndryshme me atë që u ka servitur poeti lexonjësve të vet me emërin «dashuri».

Duke u ndodhur ngushtë, përballë meskinitetit mikroborgjez, me që nuk ka dhënë zgjidhje të drejtë, Ismail Kadarea ve këtë vizion të pakapshëm romantik të dashurisë:

*«Dashurive të mëdha u merr era flokët
ndanë binarëve,
ngulçimet e tyre u ngjajnë sirenave,
sirenave të hapësirta (!) të ndarjeve.*

Këto janë vetëm fjalë dhe asgjë më tepër. Nuk janë në gjëndje këto për të përballuar meskinitetin mikroborgjez, as ato ndikime të ndonjë poeti të huaj të modës, që e kanë shtyrë disa herë Ismail Kadarenë edhe në qëndrime cinike, në egocentrizëm në një pjesë të vjershave të pjesës «Pizhamet dhe aeroportet» e në ndonjë pjesë të poemës «Rrugëve të Moskës». Ne na vjen keq që Ismail Kadarea ta përdorë talentin e vet për «frymëzime» të tilla dhe çuditëmi si ka pranuar Ndërmarrja Shtetërore e Botimeve t'u japë lexonjësve, krahas krijimeve shumë të bukura e të shëndosha të Ismail Kadaresë, edhe vjersha të tilla që, në fund të fundit, edhe pse luftojnë kundër meskinitetit, nuk dalin jashtë kufive të tij.

Një tjetër temë e preferuar e Ismail Kadaresë është edhe «portretizimi» i shekullit të njëzetë. Në vjersha të ndryshme, po sidomos në poemën «Shekulli XX» dhe pjesërisht në

«Shënime për brezin tim», ai është orvatur të na japë, dhe disa herë na ka dhënë, mendime interesante dhe karakterizime poetike të bukura për shekullin tonë. Në përgjithësi aty ndihet fryma luftarake e Partisë sonë, besimi në forcat e socializmit e të paqës. Idea kryesore është shprehur në mënyrë të plotë në vargun: «Era e Lindjes sundon mbi erën e Perëndimit». Me të drejtë kur flitet për shekullin tonë, vargu, përgjithësisht i qetë i Ismail Kadaresë, bëhet nervoz, po ky nervozitet nuk është gjithënjë i përligjur. Në mjaftë raste, ai mbështetet në një konceptim jo të drejtë të gjëndjes së sotme të botës, kur kjo paraqitet si një kaos me «grindje shtetesh», e mbuluar me «antena televizorësh, e pushtuar prej ankthit e rrëmujës. Po kështu, poeti, i mahnitur prej antenave të televizorëve, harron kontrastet e thella të shekullit tonë, në të cilin ka njerëz që rrojnë akoma në fise primitive, skllevër që vuajnë për bukën e gojës, fëmijë që vdesin nga malarja, gra që shesin veten për të jetuar, familje që jetojnë nëpër shpella e karakatina... Pra, ajo që na pëlqen më tepër, jeta moderne, është kulmi i arritur prej kohës sonë, po nuk është karakteristikë e përgjithëshme e saj. Edhe në vënde ku televizioni është bërë i modës gjen miliona e miliona njerëz që vuajnë nga uria e që nuk gjejnë punë, pikërisht se jeta është e modernizuar. Mund të shihet shekulli i njëzetë nga lart si një «peizash gjeneral», po nuk duhen parë vetëm majat e tij.

Nervozizmi për të cilin folëm më lart cfaqet sidomos në poemën «Paqën do ta imponojmë». Vetë ideja për të krijuar një vepër në ba-

za kllapie të papërligjur, nuk është një ide e shëndoshë, për të mos thënë që shpreh një gjëndje të sëmurë. Në poemë ka fragmente, sidomos kur flitet për Shqipërinë, që janë të mrekullueshme, po ato mbeten copa të bukura të një vepre jo aq për t'u lëvduar.

Në vëllimin «*Shekulli im*» janë të bukura pothuajse të gjitha krijimet poetike me tema shqiptare: «*Malli i Shqipërisë*», «*Varrimi i Skënderbeut*», «*Statuja pa krahë*», po mbi të gjitha shkëlqen si diçka e rrallë për poezinë tonë poema «*Ëndër industriale*», në të cilën përshkruhet me realizëm një vizion i bukur i të ardhmes sonë: qyteti i ri industrial, ku do të ngrihen në qiell oxhaqë të mëdhenj, prej nga nuk do të bjerë kurrë flamuri ynë fitimtar. Atje do të ketë edhe ndonjë gagarel, edhe ndonjë grua me «buzëqeshje kaproni», edhe ndonjë lavirë, po këta krimba do mbyten, siç thotë poeti «prej moralit proletar» të qytetit të ardhëshëm. Në «*Shënime për brezin tim*», (me gjithëse nocioni «*brezi im*», ashtu si nocioni «*shekulli im*» nuk është shumë i qartë e i përcaktuar, mbasi herë kemi parasysh brezin e ri të vëndit tonë e herë brezin e ri në përgjithësi), ka gjithashtu pjesë të mrekullueshme kush-tuar Atdheut dhe punës sonë ndërtimtare.

Karakteristikat poetike të krijimtarisë së Ismail Kadaresë nuk janë më pak interesante dhe të rëndësishme, se temat e trajtuara prej tij. Edhe këtu ai sjell diçka të re.

Para së gjithash poezia e Ismail Kadaresë është realiste, kryesisht realiste. Ky realizëm, kaq i vështirë për t'u arritur, sidomos në poezinë lirike, e ka bazën në vetë konceptimin realist të botës prej

poetit. Ai i sheh gjërat ashtu siç janë, pa i veshur me vello sentimentale e romantike, pa përdorur truke e makiazh të stërholluar në paraqitjen e tyre. Ai i gjen frymëzimet drejtpërdrejt në jetë dhe nuk spekullon, as me fantazi, as me përdorim ndërmjetësish midis tij dhe jetës. Ai e ka çveshur poezinë e tij prej gjithë stolive të kota dhe e ka çliruar prej shumë konvencioneve të vjetëruara. Të gjitha këto, krahas përdorimit të figurave e të hollësive artistike të vërteta, e vënë poezinë e Ismail Kadaresë në krye të përpjekjeve të sotme për një poezi *realiste*.

Veç kësaj, poezia e Ismail Kadaresë është krejt e natyrëshme, e qartë, e kthjellët dhe e pastër. Ajo i ngjan shumë një bisedimi të përzëmërt të poetit me lexonjësit dhe të lë përshtypjen se poeti nuk është përpjekur kurrë të krijojë figura, — megjithëse ajo është plot figura të bukura. Kjo vjen nga që Ismail Kadarea nuk i gëzohet figurës së gjetur, siç i gëzohet ndonjë poet tjetër, i cili duket sikur do t'u tregojë lexonjësve sa i zoti është.

Më së fundi, — e ndoshta kjo duhej thënë në fillim, — ajo është poezi e frymëzuar. Në çdo poezi të vëllimit «*Shekulli im*», ne ndjejmë të rrahurat e zëmrës së një djaloshi, që e sheh botën me sytë e vet, të një poeti të talentuar, të *etur* për përparim. Duke çfletuar vepren e tij ne zëmërohemi, kur ai flet me zëmërim, prekemi, kur ai flet me dhëmshuri, gëzohemi dhe rrëmbehemi prej entuziazmit, hovit dhe optimizmit të tij djaloshar. Ka raste që edhe s'jemi në një mëndje me poetin (për raset që përmëndëm, për ndonjë figurë ekstrava-

gante, etj.), po, shumë rrallë rrudhim buzët siç
i rrudhim shpesh, duke lexuar vjersha që i ka-
në të gjitha, por u mungon frymëzimi.

Mund të zgjateshim akoma dhe kishim për-
se të flisnim, por ato që shënuam janë më krye-
soret.

HAP I HEDHUR ME SIGURI

(Shënim kritik për vëllimin «Hapat e mija në asfalt» të Dritero Agollit)

Dritero Agolli i vëllimit «Hapat e mija në asfalt» është një poet me frymëzim. Pothuajse në të gjitha vjershat e tij ndihet pulsi i kohës dhe rreh zemra e Atdheut tonë socialist, i cili po hedh një hap shumë të madh përpara, prej prapambetjes dhe varfërisë së trashëguar, drejt përparimit dhe begatisë, për të cilat luftoi me heroizëm dhe punon me vetmohim populli ynë. Realiteti ynë socialist, ashtu si për gjithë letërsinë tonë të sotme, është burimi kryesor i krijimtarisë poetike të Dritero Agollit. Po, sikur në vëllimin e poetit të mos zbulonim diçka të veçantë, origjinale, që e dallon atë prej poetëve të tjerë, nuk do t'ia vlente as të bënim analiza kritike.

Zakonisht, kur flitet për origjinalitet të poetëve përmenden temat dhe subjektet e reja

që kanë trajtuar ata dhe manifestimet e jashtme të krijimtarisë poetike, mbasi këto janë gjëra që të bien në sy më parë se vlerat e tjera që mund të ketë poeti dhe që, nganjëherë, janë më të rëndësishme, se vlerat që duken aty për aty.

A ka tema të reja në vëllimin «*Hapat e mi-ja në asfalt*»? Po, ka një temë të re shumë të rëndësishme, që në një formë tjetër është trajtuar edhe prej Ismail Kadaresë në shumë prej krijimeve të përfshira në vëllimin «*Shekulli im*». Kjo temë është lufta kundër mentalitetit, psiko'logjisë dhe zakoneve mikroborgjeze dhe proklamimi i botëkuptimit, shpirtit dhe normave morale të njeriut të ri, ndërtonjësit vepronjës të shoqërisë socialiste. Kjo temë është një prej elementëve të rëndësishme që dallon Ismail Kadarenë me Dritero Agollin prej poetëve të tjerë, që i shquan ata edhe ndërmjet tyre, mbasi, ndërsa Ismail Kadareja proklamon, Dritero Agolli vërteton nëpërmjet subjektsh konkrete luftën e së resë me të vjetrën në kushtet e ndërtimit socialist të vëndit. Pra, Dritero Agolli trajton në krijimet e veta poetike një temë të re për poezinë tonë të sotme dhe e trajton atë në mënyrë të re, ndryshe prej të tjerëve.

Kjo nuk është një temë e trilluar, po e marrë nga jeta, ashtu siç është marrë nga jeta edhe fryma që përshkon poezinë e vëllimit dhe zgjidhja që parashtron poeti në krijimet e veta me këtë temë. Ky është një sukses i vërtetë krijonjës për dy arsye: së pari, gjithçka (dhe, kur themi gjithçka, kemi parasysh temat, subjektet, frymën optimiste dhe hollësitë artistike), është marrë drejtpërdrejt nga jeta, *nuk është*

interpretim i jetës, as arësyetim për jetën, po është pasqyrimi i realitetit, në kuptimin e saktë dhe më të mirë të kësaj fjale. Një qëndrim i tillë, — pa qënë ky i vetmi qëndrim i drejtë dhe i mundshëm, — ndihmon në thellimin e karakterit realist të poezisë dhe e afron atë më shumë me procesin e gjallë jetësor të kohës sonë. Së dyti, në krijimet e Dritero Agollit, zbërthimi i momenteve poetike kontradiktore, nuk bëhet as nëpërmjet psherëtimave sentimentale, siç ka ndodhur, për shëmbull, në disa drama me tema shoqërore, as nëpërmjet rrugëdaljeve të trilluara prej fantazisë, po ashtu siç ndodh në jetë, nëpërmjet ndikimit gjithënjë e më të fuqishëm të realitetit socialist mbi mentalitetin, psikologjinë dhe zakonet prapanike e filistine.

Le të kujtojmë vjershat «*Kurbatka*», «*Karmeni*», «*Balladë optimiste*» dhe nga «*Fletorka e shënimeve*». Në këto katër vjersha, si edhe në disa të tjera, autori, në emër të jetës së madhe, të përparimit e të perspektivës niset kundër shpirtvogëlsisë, meskinitetit dhe mëndjengush-tësisë mikroborgjeze. Jeta jonë është një 'um i vrullshëm për poetin, një lum që flak kalbësi-rat dhe njerëzit i pastron prej mykut, i çliron prej myshqeve, që mund t'u ngjiten pas trupit, ose që mund t'u ngatërrohen nëpër këmbë. Estrada i rrëmben kurbatkës djalin' i cili nis një jetë të re si muzikant; vajza e vogël, që prindërit e pengonin, do të luajë Karmenin në teatrin e Operas; djali, që 'idhte fijet e tensionit të lartë, shpëtoi edhe vajzën që familja e mbante të mbyllur si plaçkë të vyer, kurse vetmohimi i ndërtonjësve të hidrocentralit e shtyn poetin ta shohë jetën e vogël nga lart, ashtu siç sheh djalo-

shi grindjet e plakave nga maja e shtyllës së tensionit të lartë.

Ka diçka prekëse kur ndahet fëmija prej prindërve, po ka diçka të papajtueshme me jetën tonë kur prindërit, nuk duan të përqafojnë idealet e mëdha të bijve të tyre, kur nuk i kuptojnë kërkesat e tyre të reja për një jetë të madhe, për t'u çliruar prej prangave të interesave të ngushta e prej egoizmit të rrënjosur gjatë shekujve të luftës për egzistencë, sidomos kur prindërit përpiqen të ndalojnë hovin e të rinjve. Kurbatkës i vjen keq të heqë dorë prej bredhjeve «*me shtëpi në krahë*» dhe nuk i vjen mirë që estrada i mori të birin, kurse prindërit e «Karmenit» dhe të vajzës në «Balladën optimiste» nuk mundën e nuk duan t'i kuptojnë të rinjtë, përparimin. Një shkrimtari sentimental, lotët e pleqve do t'i bënin përshtypje më të madhe se shkëputja e të rinjve prej jetesës së vogël dhe futja e tyre në valën e jetës socialiste, kurse një shkrimtar realist, ashtu si Dritero Agolli, do t'i bënte përshtypje e kundërta. Ndërsa i pari vihet në pozita të kundërta me prirjet e zhvillimit të jetës, i dyti nuk idealizon të vjetrën, po i këndon të sotmes dhe të nesërmes së Atdheut, i bindur se zakonet patriarkale dhe shpirtvogëlsia mikroborgjeze nuk mund të pajtohen me socia izmin. Ne gëzohemi për djemtë e vajzat, që ngrihen në lartësitë morale të njeriut të ri dhe na vjen keq për ata, që duke mos kuptuar kërkesat e bukura dhe idealet e mëdha të rinisë, mbeten të vetmuar, të mbyllur në guaskën e konservatorizmit. Jeta ecën drejt së ardhmes së ndritur. Ja pse trajtimi i kësaj teme është sukses krijonjës.

Një temë tjetër e dashur për poetin e ri, është edhe perspektiva e ndritur e njeriut në kushtet e ndërtimit të socializmit, perspektivë kjo që të mbush me gëzim dhe entuziazëm. Atmosera entuziazte dhe e gëzuar e ecjes së vëndit tonë përpara pasqyrohet në fatin e njerëzve tanë, në sigurinë e tyre në jetë, në guximin e tyre për të ëndëruar e për të shpresuar, se në Atdheun tonë do të gjejnë gjithçka që dëshirojnë, gjithka të mirë, që krijohet me punë e me përpjekje. Të rinjtë që vihen në udhën e jetës dhe që vështrojnë përpara në horizontin pakufi që çelet para tyre ëndërrat, dëshirat dhe guximi i tyre janë një prej burimeve kryesore të poezisë së Dritero Agollit. Kjo, mbase, nuk është krejt e re, se për rininë dhe për ëndërat e idealet e saj është shkruar edhe prej poetëve të tjerë, po, megjithëkëtë, në vjershat e këtij poeti vërejmë diçka të veçantë, interesante dhe të freskët në trajtimin e kësaj teme. Para së gjithash, në vjershat e Dritero Agollit, nuk gjejmë një rini në përgjithësi, një rini, që mund të parafytyrosh në shumë faza të zhvillimit tonë shoqëror, po rininë e ditëve tona, brezin e ri të Shqipërisë, që sapo ka dalë nga hallet e vështirësitë e mëdha të hapave të para të ndërtimit të bazave të socializmit. Krijimi i portretit moral dhe njerëzor të brezit që rritet në ditët tona është një meritë tjetër krijonjëse e poetit, i cili, duke na dhënë këtë portret, rrëfen se është i lidhur ngushtë me procesin e zhvillimit të jetës dhe ka ditur të marrë prej saj një moment të caktuar historik dhe ta reflektojë këtë në krijime poetike me vlerë. Le të përmendim vjershën «*Ëndërra*», heroinë e së cilës është një malësore e re

që është hedhur në krahët e jetës së madhe, duke zbritur nga fshati në qytet. Brezi i ri i ditëve tona është fatlum. Ai po gëzon frutet e djersës e të mundit të prindërve, po vjel pemët e rritura me gjakun e dëshmorëve.

Po a është rinia e sotme vetëm vjelëse e fitoreve dhe sukseseve të arritura prej të tjerëve? Do t'ishte gabim të mendohej kështu, ndonse mund të gjesh edhe gagarelë, që kërcejnë fokstrot në pistën e shtruar me serën, që nxjerrin etrit e tyre. Po, për fat të mirë, këta janë të pakët dhe përbëjnë vetëm një fshikëz boshe në trupin e shëndoshë të rinisë sonë, në jetën e së cilës edhe sot ka shumë vënd për heroizëm. Në poemën «*Dhjetë sy*» poeti u këndon *pesë kufitarëve të përjetshëm*, që ngrinë në borë, po nuk hoqën dorë prej kryerjes së detyrës luftarake, që u ishte besuar. A nuk është heroizëm ky? A nuk janë të rinjtë tanë të sotëm heronjtë e poemës?

Tjetër temë e rëndësishme është edhe dashuria për njerëzit e punës, sidomos për punëtorët, një dashuri revolucionare kjo, që s'ka asgjë të përbashkët me frymën filistine të simpatisë mikroborgjeze. Ndërsa më parë dashuria për njerëzit e punës çfaqej shpesh si simpati që zbriste prej «*lartësive*», sot, si në vjershat e Dritero Agollit, njerëzit e punës hymnizohen si një shëmbull i lartë dhe si heronj të vërtetë të kohës sonë, që vështrojnë nga lart tymin e kafeneve, ku lëvrijnë kokat e të ngathtëve e të njerëzve, që janë të tepërtë në këtë botë. Në vjersha si «*Nga fletorka e shënimeve*», «*Varqu*», «*Malësorti*», dhe «*Këmishët*» jepet qartë ideali i poetit dhe shprehet bukur poezia heroike e pu-

nës, e përpjekjes dhe e mundit për lumturinë e të gjithë popullit.

Lirika intime, vjershat e dashurisë dhe peisazhet zënë, gjithashtu, një vënd të mirë në vëllim dhe ka ndërmjet tyre vjersha të bukura si «Vjeshta», «Ne të dy me Shkumbinin», «U rrit fqinja ime», «Kjo grua» «Malli», dhe poema «Mendime në vjeshtë», ndërsa prej lirikës politike, mund të përmëndim vjershën «Kongo, Kongo» e ndonjë tjetër. Interesante dhe trajtuar bukur, ndonëse e zgjatur dhe fluide, është edhe poema «Hapat e mija në asfalt», që të tërheq vëmëndjen për shpirtin revolucionar dhe për frymën optimiste që e përshkon.

Në trajtimin e këtyre temave të tërheqin vëmëndjen disa veçori karakteristike poetike të Dritero Agollit dhe disa vlera të poezisë së tij.

Kur lexon vëllimin «Hapat e mija në asfalt» ke përshtypjen se poeti nuk e vret mëndjen, për të gjetur figura stilistike dhe për të përdorur fja të zgjedhura. Kjo nuk është vetëm një përshtypje, që i krijohet në mënyrë të pavetëdijshme lexonjësit, po është një veçori e stilit të autorit, i cili, ashtu siç ka afruar poezinë me rrjedhën e jetës, ashtu e ka afruar atë edhe me gjuhën e thjeshtë të përditëshme, sa që vjershat e tij shpesh ngjajnë, (ose janë), me një bisedim ndërmjet poetit e lexonjësit, apo poetit dhe heroit të poezisë. Kjo prirje është shumë e mirë dhe pajtohet plotësisht me mendimet që poeti ka shprehur për poezinë në disa prej vjershave të vëllimit. Veç duhet thënë që kjo prirje e shëndoshë realiste nuk i përlligj pasaktësitë gjuhësore dhe varfërinë, që vërejmë disa herë në

vjershat e Dritero Agollit, pasaktësi dhe varfëri, që të lënë mbresa të pakëndëshme gjatë leximit.

Dritero Agolli, frymëzimet e mara nga jeta na i transmeton, jo nëpërmjet formash të përgjithësuara, po me anë trajtash tepër konkrete, sa që, nganjëherë, të duket sikur poeti, nuk del jashtë kufijve të rrethanës, së cilës i kushtohet poezia. Merita e poetit, në këtë rast, është se ai ka mundur të zbulojë në jetë e transplantojë në poezi elemente dhe momente të atilla të realitetit, të cilat kanë në vetvete forcë përgjithësonjëse dhe emociononjëse. Kështu, për shëmbull, për shumë nga vjershat që kemi përmëndur, poeti është frymëzuar nga raste krejt konkrete dhe nuk është munduar t'u vijë rrotull këtyre rasteve me spjegime të tepërta, me komente e as është përpjekur të nxjerrë prej tyre përfundime të përgjithëshme, prandaj vjershat e tij kanë nëntekst të pasur. Ato i thonë lexonjësit aq sa duhet thënë për momentin poetik që trajtohet në vjershë. Të tjerat, lexonjësi i kupton vetë dhe, pikërisht pse ka diçka për t'u marrë me mend, pikërisht pse ka diçka për t'u lexuar ndërmjet vargjeve të pëlqen poezia. Nënteksti është një nga shprehjet e forcës së poezisë.

Kjo mënyrë trajtimi të temave, është një veçori tjetër krijonjëse e Dritero Agollit, që e bën atë të dallohet prej poetëve të tjerë, ndonëse në disa raste, si në vjershat «*Burrave të ardhshëm të shteteve*» dhe «*Ariani*», ai mbetet brënda kufijve të konstatimit, prandaj lexonjësi orvatet kot të zbulojë diçka dhe, duke mos zbuluar asgjë, mbetet me përshtypjen se këto

vjersha janë frut i një frymëzimi të paarrirë dhe i tërheqies së poetit ndaj konstatimit apo ndaj figurës, po jo ndaj idesë dhe brendisë poetike të vjershës.

Në vëllimin e Dritero Agollit, të tërheqin vëmendjen edhe merita të tjera ideoestetike, si qartësia dhe siguria në shprehjen, e mendimeve, krijimi i atmosferës shqiptare të ditëve tona, vështrimi i botës nga prizmi i klasës punëtore, zotësia për të zbuluar momentet poetike të realitetit tonë të sotëm, etj. Në krahasim me përmbledhjen «*Në rrugë dola*», vë limi «*Hapat e mija në asfalt*» është sukses i dukshëm i poetit dhe një prej vëllimeve të mira të poezisë sonë të re. Ky vëllim e vë Dritero Agollin në radhën e poetëve tanë më të frymëzuar e më interesant, i cili, sikur të kish qenë më i kujdesëshëm për vargun e për gjuhën, do ta kishte rritur edhe më tepër vlerën e përmbledhjes poetike që analizuam.

(Botuar në gazetën
«*Zëri i Rinisë*», 1962)

KATER VELLIME POETIKE

(«Dhe thonë se paqë ka në botë» —
«Shtigje poetike» — «Lirikat e majit» —
«Çështje personale»).

1.

Shumë lexonjës do të jenë ndodhur para një surprize, kur kanë parë mbi kapakun e librit «...dhe thonë se paqë ka në botë» emrin e Agim Gjakovës, të cilin më parë mund që edhe të mos e kishin vënë re në faqet e revistës «NËNDORI», ku poeti i ri ka botuar vetëm një tregim. Përshtypja e parë bëhet më e theksuar pasi ke kënduar vëllimin dhe arrin në përfundimin se nuk ke të bësh me një fillestar, po me një poet thuajse të formuar mirë, me pretendime ideo-artistike, me frymëzim e me një brendi gati të panjhur e me motive pothuajse të patrajtuar më parë prej poezisë sonë të re. Dhe një përshtypje e tillë ka arësytet e veta. Autori i

vëllimit është një i ri kosovar, i cili duke ardhur në Shqipëri, ka sjellë me vete mbresat, përshtypjet dhe mendimet për jetën e atjeshme të shprehura në vargjet e vjershave të veta.

Në vëllimin «...dhe thonë se paqë ka në botë» autori ka përmbledhur krijimet e veta më të mira, gjithësej njëzetegjashtë vjersha, duke përfshirë në këtë numër edhe poemat «Përshëndetje Gjakovës», «...dhe thonë se paqë ka në botë» dhe vjershën e gjatë satirike «Kanga e dërrit». Prej këtyre krijimeve poetike vetëm ndonjëri merit me aspekte të shkëputura prej jetës së sotme në Kosovë dhe prej problemeve që shtron atje realiteti i sotëm, i karakterizuar prej shtypjes kombëtare e shoqërore. Prandaj nuk është gjë e rastit që brendia e vjershave të Agim Gjakovës na tërheq vëmendjen menjëherë, si brendi e re për poezinë tonë. Po, nga ana tjetër, në poezitë e vëllimit, krahas pasqyrimin të një realiteti të ri, ne shohim edhe aftësinë e autorit që të zbulojë në këtë realitet anët e tij më esenciale, të prekë pikërisht ato momente të çfaqjeve të gjalla të këtij realiteti që ngjallin emocione dhe që karakterizojnë jetën nëpërmjet manifestimeve të saj të drejpërdrejta. Dhe, së fundi, ky realitet i ri dhe kjo brendi emocionale kanë gjetur, në të shumtën e herës, edhe shprehjen e duhur artistike, që e bind dhe e siguron lexonjësin, se ka të bëjë me një poet, që e zotëron mirë mjeshtërinë e vjershëtorit.

Elementet kryesore emocionale të vjershave të Agim Gjakovës, i gjejmë në pasqyrimin e tragjedisë e të vuajtjeve të popullsisë shqiptare të Kosovës, në dhëmbjen e thellë njerëzore të

poetit, kur përshkruan këto vuajtje, në ndjenjën e zemërimit e të revoltës, që përshkon të gjithë librin dhe në urrejtjen e thellë, që u transmetohet lexonjësve prej çdo vjershe ndaj shkaktarëve të këtyre vuajtjeve e dhëmbjeve. Është për t'u nënvizuar se poeti i ri, megjithëse pasqyron një realitet shumë të hidhur, nuk ka manifestuar asnjë rast dëshpërimi e pesimizmi dhe, ndonse e përmbajtur, poezia e tij përshkohet fund e krye prej frymës së thellë luftarake revolucionare. Nga ana tjetër, vjershat e Agim Gjakovës, duke qenë thel'ësisht politike, i janë shmangur çdo «britme» të jashtme dhe çdo ngushtësie, duke qenë në të njëjtën kohë edhe vjersha me brendi të thellë shoqërore. Në këtë drejtim poezia e tij ka qëndruar larg edhe çdo çfaqjeje të shovinizmit, i cili është shpesh shoqëronjës i ndjenjave patriotike dhe i idealeve shoqërore të pakicave të shtypura kombëtare.

Vjershat e Agim Gjakovës janë dinamike, me figura poetike të forta dhe, shpesh krijojnë tablo të vizatuara në mënyrë të theksuar me laps karboni. Qoftë figurat poetike, që formohen prej tërësisë së vjershave, qoftë edhe figurat stilistike kanë karakter unik dhe të lënë përshlypjen se ke të bësh me një poet i cili, në mos e ka gjetur plotësisht, e ka zgjedhur rrugën e vet. Profili i tij poetik është i afërt dhe i ngjashëm me profilin poetik të Ismail Kadare-së dhe të Fatos Arapit në poezinë tonë të re. Tek Agim Gjakova nuk është vështirë, gjithë shtu, të zbulosh edhe ndikimin e poezisë së Migjenit, i cili, siç duket, është një prej poetëve më të dashur të tij.

Vëllimi «...dhe thonë se paqë ka në botë»

të bën të shpresosh që Agim Gjakova, duke iu shmangur edhe ndonjë të metë, si zgjatjet dhe deskripcioni, që vrehen rrallë-tek dhe ndonjë ndikimi të lehtë të simbolizmit, mund të ecë me siguri në rrugën e nisur dhe të vihet në radhën e poetëve tanë të mirë.

2

Edhe Fatos Arapi del për herë të parë me një libër vjershash. Vëlimi «*Shtigje poetike*», që sapo është vënë në shitje, pasqyron frutin e punës së tij krijonjëse gjatë pesë-gjashtë vjetëve të fundit dhe rrëfen se ai që tani mund të renditet në radhën e poetëve tanë më interesantë.

Fatos Arapi nuk është i panjohur për lexonjësit tanë, mbasi një pjesë e mirë e poezive të përfshihra në vëllimin «*Shtigje poetike*» është botuar më parë në gazetat e në revistat tona. Po, sidoqoftë, kur i lexon të gjitha vjershat së bashku, njeriu mund të përcaktojë më mirë përshtypjet që i kanë lënë ato, kur i ka kënduar veç e veç.

Në disa prej vjershave të veta, Fatos Arapi ka folur për poezinë, për poetët dhe ka shprehur, si të thuash, kredon e vetë poetike. Sipas tij, poezia, duhet të jetë e guximshme, e gjallë, militante dhe, para së gjithash, ajo nuk duhet të pajtohet me pshërëtimat sentimentale dhe me falsitetin. Mua më duket, se poeti, në krijimet e veta më të mira, i ka qëndruar besnik kësaj kredoje.

Një nga meritat kryesore të poezisë së Fa-

tos Arapit, që është edhe një nga veçoritë e saj kryesore, është se ajo, duke qënë një poezi moderne, ka karakter të theksuar kombëtar. E theksojmë këtë veçori, mbasi ka njerëz që mendojnë se kombëtare mund të jetë vetëm poezia tradicionale dhe disa të tjerë, përkundrazi, kujtojnë se poezia e sotme mund edhe të mos ketë karakter kombëtar, po duhet të jetë një poezi pan-njerëzore. Shëmbulli i vëllimit «Shtigje poetike» më ngjan se është një prej rasteve që i hedh poshtë të dyja këto pretendime *ex cathedra*. Poezia e sotme nuk mund të mos ketë karakter kombëtar, nëqoftëse është vërtet manifestimi i shpirtit të një populli të caktuar dhe, për të patur karakter kombëtar, nuk do të thotë të mbetesh prapa apo që të gjykohen fenomenet letrare nga pozita të prapambetura.

Në vjershat e Fatos Arapit gjithçka që është njerëzore është shqiptare. Në Shqipëri ai ka zbuluar edhe mendimet e ndritura, edhe ndjenjat e pastërta, edhe heroizmin, edhe luftën e ashpër e të vështirë, edhe prirjen e përjetëshme të njerëzimit drejt përparimit e përsosmërisë. Asnjë element i brendisë emocionale të vjershave të tij nuk është ireal dhe asnjë prej frymëzimeve të vëllimit, nuk mund të thuash se e ka burimin, jo në jetën tonë, po diku gjektë. Nga ana tjetër, temperamentit i poetit, natyra e tablove poetike të tij, ngjyra dhe dritat që përshkojnë vjershat, shpirti që zbulohet para nesh, bile, edhe vetë toni i fjalëve dhe i frazave poetike të vjershave, janë të gjitha shqiptare, duke mos përgjasuar aspak me poezinë tonë tradicionale apo me shkollën e sotme tradicionale e të vjershërimit, e cila gjithashtu ka karakter kombëtar dhe mund të jetë

po aq moderne, sa edhe forma e lirë e vjershërimit.

Vëllimi «Shtigje poetike» është, gjithashtu, një vëllim aktual, me tema aktuale, me mendime të kohës, me reflekse realiste të atij revolucionit të madh që është kryer e po kryhet në jetën, në psikologjinë dhe në botëkuptimin tonë. Të shpesh-ta janë rastet, kur poeti i ri e sheh të sotmen si një hap në procesin e përjetshëm të zhvillimit, si një hap të madh përpara dhe poezinë e këtij realiteti e zbulon në ndryshimin e madh që ka kjo e sotme në krahasim me të kaluarën, pa harruar që e ardhmja do të jetë akoma më e bukur më e pasur e më poetike. Në vjershat e vëllimit kujtimet e hidhura e të dhimbëshme, parafytyrimet heroike dhe poezia e kapërcimit të vështirësive gërshetohet shpesh me imazhet e ndritura të së ardhmes fytyrëqeshur e të gëzuar, të cilat poeti i sheh edhe sot në fytyrat e rinisë. Në pasqyrimin dhe afirmimin e realitetit të sotëm, poezia e Fatos Arapit të bën përshtypje edhe për gjallërinë e mendimit dhe për gjerësinë e krijimit të figurave poetike. Në vjershat e tij ndihet një zëmër që rreh dhe një mendje që punon. Dhe, mbase, në këtë gjerësi pasqyrimi dhe në këtë gjallëri mendimi, që janë dy elemente të rëndësishme të guximit krijonjës, fshihet edhe realizmi i poezisë së Fatos Arapit, i shkrirë për bukuri me notat dhe përfytyrimet e dukëshme romantike.

Duke qënë një poezi, që afirmon jetën tonë dhe vrullin e saj revolucionar, ajo është poezi thellësisht militante e mbrujtur me frymë revolucionare, me dashuri për jetën e për njerëzit, me optimizëm dhe me besim për të ardhmen e ndritur të njerëzimit e të popullit tonë.

Poezia e Fatos Arapit, pra, edhe vëllimi i tij «Shtigje poetike» mund që nuk kuptohet e nuk pranohet prej të gjithëve. Disa mund që nuk e pranojnë krejt e disa gjejnë në 'të gjëra të diskutueshme, po besoj se të gjithë e pranojnë se kemi të bëjmë me një poet të vërtetë, i cili po thotë fjalën e vet në poezinë tonë të sotme dhe që mund të eci i sigurt në rrugën e vet, duke luftuar gjithënjë të flasë, siç thotë vetë, «*shkurt dhe qartë*», duke iu shmangur hermetizmit në krijimin e ndonjë figure stilistike, duke u kujdesur më tepër për ndërtimin harmonik të veprave, duke mos përsëritur motive të njëjta dhe duke i vënë veshin akoma më shumë tingullit muzikor të vargjeve.

3.

E pastër, e thjeshtë dhe intime është poezia e Koçi Petritit, i cili sapo botoi vëllimin e tij të parë me vjersha — «*Lirikat e majit*». Autori i këtij libri i përket brezit më të ri të poetëve tanë, atyre që s'kanë më tepër se katër-pesë vjet, që kanë nisur të botojnë krijimet e tyre të para. Dhe moshja e tij e re, më ngjan se shprehet në mënyrë prekëse në të gjitha vjershat e vëllimit, të cilat janë të singerta, si shprehje të drejtpërdrejta të shpirtit, të mendimeve e të ndjenjave të kthjellta. Në poezinë e Koçi Petritit nuk gjen pothuajse asgjë të panatyrëshme, që të mos pajtohej me moshën e poetit. Për atë janë të huaja pozat, spekulimet filozofike dhe orvajtjet për të shkruar ndryshe nga ç'mund të shkruajë një i ri.

Prandaj edhe vjershat e tij i shëmbëlajnë fytyrës së pastër, të kthjellët e të qeshur të rinisë, që e vështron botën me optimizëm, me gazin e zbulimit të bukurive e të vlerave të saj pozitive.

Vjershat e Koçi Petritit janë lirike. Ato, para së gjithash, zbulojnë e pasqyrojnë ndjenjat që i zgjohen poetit prej elementeve sublime të jetës dhe, kryesisht, përfshijnë një rreth të caktuar aspektesh të preferuara edhe për të rinjtë tanë të tjerë: dashuria e parë dhe poezia e dashurisë, shokëria e miqësia, kujtimet e fëmijërisë, — të më shumë e trajtuar prej mjaft poetëve të rinj, — bukuria e natyrës e ndonjë tjetër çfaqje poetike e jetës. Pra, brendia emocionale e poezisë së Koçi Petritit nuk ka ndonjë pretendim të madh shoqëror. Ajo është larg temave të mëdha dhe përpjekjeve për të zbuluar e për të përgjithësuar anët e çfaqjet kryesore të jetës sonë, po kjo nuk do të thotë se një poezi e tillë nuk ka të drejtë të egzistojë dhe nuk ruan në vetvete vlera ideoartistike. Dhe, nga kjo pikpamje, vlera e vjershave të vël'imit «*Lirikat e majit*» është, se ato priren të zbulojnë ose, në rastet më të mira, zbulojnë bukurinë e aspekteve më të zakonata të jetës së përditëshme njerëzore, të nxjerrin në pah poezinë e çasteve që mbushin jetën tonë, sidomos jetën e rinisë. Dhe është për t'u shënuar që poezia në vjershat e Koçi Petritit, nuk sillet nga jashtë me anë të shpërthimeve apo dënësjeve romantike, me anë të psherëtimave sentimentale ose edhe me anë të spekulimeve gjoja filozofike, po përmbahet në vetë argumentin e krijimeve të tij, sa që të ngjan se poeti i ri nuk bën gjë tjetër veçse rikrijon me indiferencë një çast të jetës së vet. Këtu e ka burimin thjeshtësia dhe pastërtia e

krijimeve të Koçi Petritit dhe, disa herë, këtu fshihet edhe lehtësia e vjershave të tij.

Një element artistik që harmonizohet bukur me thjeshtësinë dhe lehtësinë e vjershave të poetit të ri është edhe humori, një humor, gjithashtu i lehtë, i natyrshëm dhe i pastër, që herë përmbahet në figurat sti istike e herë përshkon, gati i padukshëm, gjithë vjershën. Dhe është për t'u shënuar, që një humor të tillë rrallë e tek mund ta gjesh në vjershat lirike të poetëve që sapo kanë nisur të shkruajnë.

Për këto arsye vëllimi «*Lirikat e majit*» mendoj se është tufa e parë me lule që ka mbledhur fushave e fshatrave Koçi Petriti dhe na i ka sjellë që të kënaqemi me 'to. Ai ka ditur të mbledhë, ka ditur të zgjedhë, prandaj tufa e tij me lule fushe nuk ngjan me buqetat e tjera që na ka takuar të shikojmë. Po, sidoqoftë, ky është vetëm fillimi. Poeti i ri që «*ka parë pak në jetë*» dhe që «*mustaqes brisk i vuri tashti shpejt*», pasi ka çelur shtegun e komunikimit me njerëzit nëpërmjet poezisë, do të dijë e do të mundet, besojmë, të shkojë më tej, duke u pasuruar gjithënjë e më tepër pa hequr dorë prej freskisë e natyrësisë së vjershave të tij të para.

4.

Vëllimi «*Çështje personale*» me vjershat satirike të Dionis Bubanit është një tjetër përmbledhje e këtij autori, i cili tani njihet si një prej humoristëve tanë më të përmëndur. Dhe,

ndonse në dukje më modest, ky vëllim përmban diçka të re dhe interesante në krahasim me krijimet e para t' autorit e të humorit tonë, në përgjithësi. Temat dhe subjektet e një pjese të mirë të vjershave të vëllimit janë të frymëzuara drejtpërdrejt nga jeta, ndaj edhe janë të freskëta, të natyrëshme dhe nuk të kujtojnë më atë rrethin e mbyllur të çështjeve që trajtoheshin dikur në shkrimet humoristike e satirike. Ne kemi nevojë për një humor të gjallë, të freskët, që të mos mbështetet vetëm në efektet komike të fjalëve e të kombinimit të tyre, po që të zbulojë elementet komikë të jetës dhe t' i reflektojë ato nëpërmjet pasqyrit të atyre mijëra e mijëra çfaqjeve të përditëshme e të ndryshme. Dhe vëllimet e fundit me shkrime humoristike e satirike, duke përfshirë edhe krijimet më të mira të Dionis Bubanit, na bëjnë të mendojmë, se humoristët tanë, pasi kapërcyen fazën fillestare të veprimtarisë së tyre, tani po hyjnë në jetë, përzihen me elementet komike të saj, duke zbuluar anë dhe aspekte të reja që të bëjnë të zëmërohesh e të qeshësh. Kulaku, drejtori burokrat, servili dhe gagareli nuk janë gjithçka mund të tallet dhe as mund të të tallen sipas skemave e shablloneve të krijuara. Pra, frymëzimi i drejtpërdrejtë nga jeta, rastet e freskëta dhe trajtimi i disa problemeve morale e shoqërore të kohës më duket se janë një prej anëve pozitive kryesore të vjershave të reja të Bubanit, megjithëse në vëllim ende ndihet jehona edhe e mënyrës së dikurshme të të shkruarit, sidomos në disa vjersha me tema e frymë intelektuale. Autori më ngjan se ka patur sukses sidomos në trajtimin e temave morale dhe të edu-

katës. Konkretësia e subjektit, që nuk është nga-hera e domosdoshme, në rastin tonë ka shërbyer e shërben si një mjet i mirë për të patur humor me gjallëri e me efekt. Kjo ka sjellë me vete shmangien prej shabllo-ve, prej përsëritjeve dhe prej monotonisë dhe, veç këtyre, humorit i ka dhënë më tepër karakter shoqëror, si humor kundër zakoneve, psiko'ogjisë dhe mentaliteteve të mykura, si humor që afirmon të renë dhe të mirën, duke fshikur të vjetrën e të keqen. Në vjershat më të mira të vëllimit ndihet atmosfera e kohës sonë, jo vetëm në mendimet e përgjithëshme, po edhe në aspektet e në hollësitë konkrete që jepen nëpër vjersha. Të keqen që goditet ne e ndjejmë që çfaqet sot, tek ne dhe jo diku e dikur, në një kohë e në një vënd të pacaktuar. Ky element pozitiv i humorit tonë, që kërkon hetime të vëmëndëshme ndaj proceseve të jetës dhe guxim krijonjës, është ende në embrion, po tani, më ngjan, se vlen më tepër nga rutina dhe shabllonet, prandaj edhe do nxitur e përkrahur.

Duke qënë më të përcaktuara humori dhe satira e Dionis Būbanit, në rastet më të mira, kanë edhe më shumë gjallëri dhe forcë. Kur lexon disa prej vjershave të vëllimit e ndjen që poeti e urren sinqerisht fenomenin apo tipin që fshikullon dhe lexonjësi, disa herë, këto fenomene e këta tipa, edhe i konkretizon sipas eksperiencës dhe vrojtimeve të veta.

Pra, karakteri konkret, frymëzimi nga jeta dhe dinamizmi mendoj se janë disa nga anët më pozitive të një pjese të mirë të vjershave që përshihen në vëllimin «Çështje personale» të Dionis Būbanit dhe, nga ana tjetër, mungesa e tyre dhe trajtimi intelektual e pa gjallëri jetësore i disa

problemeve, sidomos artistike e politike, të kujtojnë edhe në këtë vëllim të mirë jehonën e humorit pa humor, të humorit që konsiderohet i tillë vetëm se botohet në rubrika e organe satirike.

*(Botuar në revistën
«Nëndori» Nr. 4, 1963)*

**«ME VALET E JETES» -
ROMAN I VEDAT KOKONËS**

Vedat Kokona është njëri prej shkrimtarëve tanë të vjetër, që është përpjekur me sukses të kapërcejë të kaluarën e vet letrare e të përqafojë metodën krijonjëse të realizmit socialist. Me dramën «*Hijet e natës*» dhe, kohët e fundit, me librin e parë të romanit «*Me valët e jetës*», mund të themi me plot gojën, se shkrimtari ka arritur sukses të dukëshme krijonjëse në kuadrin e veprimtarisë së vet letrare, sa që asnjë krahasim nuk mund të bëjë njeriu midis veprave të tij të parçlirimit dhe krijimeve të përmëndura më lart. Kjo tregon se Vedat Kokona e sheh botën tani me një sy tjetër dhe, prandaj, kërkon edhe mjete e mënyra të reja shprehje të afta që të pasqyrojnë realisht dhe me thellësi proceset jetësore dhe shpirtin njerëzor. Veç kësaj, në këtë kapërcim të së kaluarës letrare jo realiste, ne vërejmë edhe forcën tërheqëse të letërsisë sonë të realizmit socialist, të cilën e përqafojnë çdo shkrimtar, që do të ecë me ritmin e kohës dhe që e ve talentin në shërbim të popullit e të socializmit.

Ngjarjet që shtjellohen në librin e parë të romanit përfshijnë një periudhë kohe pak a shumë të gjatë, që nis aty nga viti 1920 dhe mbaron më 1939. Vëndi ku zhvillohen këto ngjarje është ambienti shqiptar i kohës së Zogut në qytetet e Gjirokastrës, të Tiranës e të Korçës. Njëpërmjet përshkrimit të atmosferës së jetës në këto qytete, autori i romanit është përpjekur dhe, deri diku ia ka arritur, të na japë një tablo të gjërë të Shqipërisë së atëherëshme, si vënd i prapambetur, me jetë të amulluar dhe me kontraste të çuditëshme prej një qyteti në tjetrin. Ai ka mundur të na japë një panoramë të përgjithëshme të Gjirokastrës, të Korçës e të Tiranës, duke zbuluar ato anë karakteristike për secilin prej këtyre qyteteve dhe, prandaj, romani ka tërhequr vëmëndjen e shumë lexonjësve, të cilëve, njëpërmjet fletëve të veprës, u përtërihen kujtimet e jetës së dikurëshme dhe u vinë ndërmënd qytetet e tyre, ashtu siç ishin para tridhjet-dyzet vjetësh. Gjirokastra me zakonet patriarkale, Tirana e zhytur në atmosferë prapanike orientale dhe Korça e qeshur si borë, që përpiqet të imitojë çdo gjë të huaj për t'u hequr e qytetëruar. Në këtë drejtim romani i Vedat Kokonës, pavarësisht prej qëndrimit të autorit ndaj ambienteve që përshkruan, ka vlerën njohëse dhe pasuron paraftyrimin e lexonjësve me elemente të reja për atë kohë, megjithëse mund të prisnim prej tij që, krahas *riprodhimit* besnik të hollësirave e të fenomeneve të sipërfaqëshme, të deperton-te më tepër në thellësi të jetës dhe të zbulonte rrymat e padukëshme të zhvillimit të saj, ato rryma, që kishin nisur të çfaqeshin e që më vonë u bënë prirja kryesore më e përparuar e

shoqërisë sonë. Gjithashtu edhe qëndrimi i shkrimtarit ndaj fenomeneve shoqërore që përshkruan mund të kishte qënë më i përcaktuar dhe më luftarak. Janë të bukura përshkrimet e zakoneve patriarkale të Gjirokastrës, po a jën vlen në kohën tonë të kujtohen ato me nostalgji? Edhe vetë Ismail Kamberi një qëndrim tjetër do të kish mbajtur, po t'i qëndrohej besnik tipit të tij dhe kërkesave për një jetë shoqërore më të qytetëruar. Kurse në roman, përveç Tiranës, e cila në pjesën e parë është përshkruar si një vrimë e keqe Anadolli dhe në pjesën e dytë si një grumbull kafenesh, parazitësh e njerëzish të tepërt, lexonjësi nuk gjen asgjë të vjetër e të keqe n'ambientet e përshkruara prej shkrimtarit. Ose, më mirë të themi, shkrimtari nuk i ka dhënë lexonjësit asgjë të tillë nëpërmjet përshkrimeve panoramike të përgjithëshme. Amullia është dhënë disa herë në formën e harmonisë e të paqës klasike, për shkak të pasovrimit të saj të jashtëm, të cekët e të njëanshëm.

Disa herë Vedat Kokona e ka kapërcyer këtë të metë themelore të veprës me anë të përshkrimit të rasteve konkrete nga jeta, megjithëse edhe këto nuk lidhen drejtpërdrejt me subjektin e romanit dhe me heroin kryesor të tij. Në të tilla raste ai ka arritur të krijojë disa figura episodike interesante dhe të paraqesë aspekte karakterizonjëse për përfaqësonjësit e rendit zyrtar dhe të klasave sundonjëse, siq janë kapiteni i gjindarmërisë *Kapllan Ademi*, *Nuri beu*, *Elma* dhe episodet që lidhen me 'ta. Sikur gjithë jetën e asaj kohe ta kishte parë prej pozitash të tilla kritike, pa hequr dorë prej temës dhe prej natyrës së heroit kryesor, shkrimtari

do na kishte dhënë një tablo më të gjerë, më të thellë dhe do të kish mbajtur vetvetiu një qëndrim më të përcaktuar kritik ndaj ambienteve të përshkruara. Demaskimi i klasave sundonjëse nëpërmjet figurave dhe mjeteve artistike të letërsisë do të qe më i plotë dhe rastet e përshkruara nuk do mereshin vetëm si episode të çkëputura, po si frymë e përgjithëshme e veprës.

Për të kapërcyer ngushtësinë e temës e të subjektit shkrimtari ka përdorur edhe një mënyrë tjetër: pasqyrimin e lëvizjes komuniste dhe antifashiste. Kjo nuk është gjë pa rëndësi, se përcakton në pjesën e dytë të veprës pozitën politike dhe ideologjike të autorit, po, për fat të keq, nuk mund të pajtohem me mënyrën e pasqyrimin të kësaj lëvizje në roman, meqënëse këtu autorit i mungon thellësia dhe gjithanëshmëria në paraqitjen e jetës. Ndërsa kur flasim për pjesën e parë të romanit, na duket si dobësi kryesore karakteri i *papërcaktuar mirë* i qëndrimit të autorit, kur vjen puna për pjesën e dytë, vretjtjen kryesore e kemi për vlerën artistike, për mungesën e brendisë emocionale të përshkrimeve dhe për karakterin e çkëputur të ngjarjeve prej temës dhe subjektit të veprës. Sigurisht, ndonjë prej këtyre dobësive mund të ndreqet në vëllimin e dytë të romanit. (fjala vjen, moslidhja e episodeve të luftës revolucionare me subjektin e romanit), po dobësitë e tjera, (karakterin kronikal-publicistik dhe mungesa e brendisë emocionale). do të mbeten.

Pra, është e qartë se kur flasim për pasqyrimin e gjerë e të thellë të jetës, nuk nisemi nga kërkesat e përgjithëshme ndaj letërsisë, po prej

pretendimeve që ka vëllimi i parë i romanit dhe prej vetë përpjekjeve jo ngaherë me sukses të autorit për një pasqyrim të tillë të realitetit të asaj kohe. Gjithashtu nuk harrojmë as temën e romanit, as karakterin e heroit kryesor, i cili është njeri i veçuar dhe i shkëputur prej rrjedhës së madhe të jetës, ndonëse disa anotacione të autorit, (takimi i tij me profesor Larinasin, miqësia me Reshat Delvinën, etj.), mekanikisht e afrojnë Ismail Kamberin me rrymat përparimtare të asaj kohe, bile, edhe me lëvizjen komuniste, po prej këtij afrimi e prej këtyre marrëdhënieve asnjë mbresë nuk mbetet në shpirtin e heroit, asnjë ndryshim nuk ndodh në karakterin e tij. Ai nuk lëviz, as përpara, as prapa dhe kjo ndodh se autori lidhjet e Ismailit me heronjtë e jetës sonë të atëherëshme i ka dhënë si episode pa rëndësi dhe pa lidhje organike me tërësinë e romanit. Siç shihet, nuk është fjala këtu për të na krijuar një Ismail Kamber tjetër, as për të hequr dorë prej piksynimeve tematike të shkrimtarit, po për t'u thelluar në ato që ai vetë na ka dhënë. Këtu, mbase, do që me vënd të shënonim që edhe sikur më pak vënd të zinte përshkrimi i lëvizjes komuniste në Korçë, nuk do të humbiste gjë romani, nëqoftëse shkrimtari do të kish mundur të zbulonte në jetë të lidhjet e vërteta të Ismail Kamberit me ambientet e ndryshme të kohës, duke i qëndruar besnik karakterit të tij dhe duke qenë vetë më i përcaktuar ndaj heroit kryesor.

Këto dobësi kanë shkaktuar që lexonjësi të mos kuptojë dot cila është tema e veprës. Ndërsa në pjesën e parë autori merit kryesisht me prejardhjen e me jetëshkrimin e Ismail Kambe-

rit, në pjesën e dytë, pasi e braktis një herë këtë qëllim, dukeënë jashtë veprës periudhën e studimeve të larta të heroit, ai heq dorë përfundimisht prej jetëshkrimit të heroit dhe jepet më tepër pas paraqitjes kronikale-politike të lëvizjes komuniste në Korçë, (ndërsa heroi kryesor është në Tiranë), dhe përshkrimit të gjëndjes së vëndit në pragun e pushtimit fashist.

Në roman kemi një hero: Ismail Kamberin. Heroi tjetër është, deri diku, *koha*, që siç thamë, nuk na jepet me thellësinë e me gjerësinë e nevojshme realiste. Gjithë të tjerët, kush më shumë e kush më pak, janë personazhe episodike me dy funksione: të tërheqin Ismail Kamberin në jetë, (Selimi, Frosina, Teli, Sofia), ose të vënë në pah më mirë portretin e tij, (Esmaja, Elma, Nuri beu, etj.) dhe prej këtyre personazheve episodikë ka disa të realizuar me të vërtetë mirë, si Ollga, Frosina, Esmaja dhe disa të tjerë të përcaktuar bukur nëpërmjet ndonjë rrethane: Elma, Nuriu, Teli.

Është meritë e autorit, që, në kundërshtim me dëshirën e tij, na ka dhënë me protagonistin Ismail Kamberi një *intelektual tipik mikrobor-gjez*, te i cili, më tepër se çdo gjë, ka rëndësi të kënaqurit e vetvetes dhe konsiderata për vetveten. Kur ishte në liceun e Korçës, atij i pëlqente të shihej në pasqyrë e të kënaqej me vetveten, me një ndjenjë të pafshehur narcisiste. Pasi mbaron liceun, pa lëkundje, fejohej me Esmanë, që të ketë mundësi të vejë për studime në Pariz. Në Pariz dashuron Kotildën. Pasi kthehet nga Parizi martohet me Esmanë dhe sillet gjithë ditën nga një kafënë te tjetra, duke veçjetuar. Në këtë kohë dashuron Sofikën. Kur

Shqipëria është me litar në grykë ai, duke i shtrënguar dorën së shoqes, derdh lotë për dashurinë. Këto janë momentet kryesore të jetës së tij.

T'i shqyrtojmë një nga një:

Kur fejohet me Esmanë, ai vepron si egoist. Për hir të studimeve ai pranon të fejohet me një të panjohur, me të cilën nuk do të lidhet kurrë shpirtërisht. Si kthehet nga Parizi, ai vendos të martohet, megjithëse e di që nuk do ta dojë kurrë nusen. Pse u fejua? Ta zëmë se ai është viktimë e regjimit, që nuk i dha bursë dhe, nga etja e madhe për dituri, u shtrëngua të shitej me para, ndonse edhe këtu ka një dozë të theksuar egoizmi. Pse u martua atëhere? A nuk do të kish qënë më mirë ta prishte krushqinë dhe, në këtë mënyrë, të çlironte veten, të ngrihej kundër zakoneve patriarkale dhe të shpëtonte Esmanë? Kaq gjë duhej ta bënte një njeri me kulturë. Po Ismail Kamberi vepron ndryshe, jo vetëm si njeri pa vullnet, po edhe shumë individualist.

Në Pariz ai kishte K'otildën për grua. A e donte? Nëqoftëse e donte, atëhere është më egoist nga ç'duket dhe më i pavullnet nga ç'kujtojmë, mbasi ai edhe atë e ka mashtruar dhe e ka braktisur, ashtu siç mashtron dhe braktis Esmanë, kur dashuron Sofikën e bukur e të re.

I tillë na paraqitet Ismail Kamberi në jetën personale. Në jetën shoqërore dhe politike, ai është me të vërtetë një *i dehur me afion*, që s'di nga vjen e s'mer vesh ku po shkon, jo se nuk mundet ta dijë, po se nuk e vret mëndjen për një gjë të tillë. Në pjesën e dytë të romanit, ai rrëshqet sipër valëve të jetës pa u lagur

fare. Në këtë mes, autori nuk ka arritur të na e japë plotësisht njeriun e shkëputur nga jeta dhe, në vënd të tij, na ka dhënë një tip, që nuk çan kokën për asgjë të rëndësishme. Siç shihet, ky është një tip gati i ri për etërsinë tonë. Merita e autorit është se e ka marrë atë prej jetës dhe, pavarësisht nga të metat, e ka realizuar në përgjithësi mirë.

Po a mjafton që tipi të jetë real? Krahas kësaj, prej një shkrimtari të realizmit socialist, kërkohet që ky tip real të vlerësohet, duke u nisur nga pozitat ideo-politike dhe morale të masave punonjëse dhe të pararojës së tyre revolucionare. Ndryshe, nuk mund të flitet me plot gojë për vepër të realizmit socialist.

Vedat Kokona nuk mban një qëndrim të prerë kritik ndaj heroit të veprës, shumë vepri-me të të cilit, siç e pamë, nuk pajtohen me pik-pamjet tona për jetën dhe me normat e moralit tonë. Duke kaluar lehtë disa çaste përcaktonte, siç është fejesa dhe martesja e Ismail Kamberit, duke mos nënvizuar as karakterin negativ, as tragjedinë e shkëputjes prej masave, duke miratuar llastimet e tij, duke e përkëdhelur disa herë dhe duke mos i shkuar deri në fund analizës së Ismail Kamberit si *tip shoqëror*; autori i romanit nuk na jep qartë qëndrimin e vet ndaj këtij intelektua i mikroborgjez dhe ndaj ambientit që e rrethon atë. Në pjesën e dytë të veprës, shkrimtari nuk ka mundur të krijojë asnjë lidhje organike ndërmjet ngjarjeve historike që përshkruan dhe heroit, që ka zgjedhur.

Dy fjalë për kompozicionin dhe për stilin e veprës.

Prej hyrjes së romanit mbetesh me përshtypjen se, pas një degresioni qoftë edhe të gjatë, do kthehesh rishtas te fillimi, për të vazhduar më tej. Po nuk ndodh kështu. Menjëherë vepra mer karakter kronikal biografik dhe, ndër-sa heroi u afrohet brigjeve të Shqipërisë, ne njihemi me parardhësit e me prindërit e tij dhe ndjekim fëmijërinë e Ismail Kamberit, nëpërmjet një përshkrimi të shpejtë e gati të nxituar të episodeve. Ky nxitim i autorit gjatë leximit na duket i arësyeshem dhe ne nxitojmë bashkë me 'të që të dalim prej degresionit dhe të ndjekim fatin e mëtejshëm të Ismail Kamberit. Mirëpo autori nuk heq dorë prej jetëshkrimit të heroit. Atëhere lexonjësi bindet se përshtypja e parë ka qënë e gabuar dhe vihet të ndjekë fëmijërinë dhe adoleshencën e heroit. Shkon deri në një vënd dhe ngel. Në vepër krijohet një hon që, ndoshta, do qe zënë nga një prej pjesëve të romanit. Shkrimtari ka lënë jashtë vepërës periudhën e studimeve të larta të Ismail Kamberit, që për formimin e botkuptimit dhe karakterit të tij do të kishte rëndësi të dorës së parë. Këtu lexonjësi heq dorë edhe prej mendimit, se autori ka dashur të kallëzojë si formohet karakteri i një njeriu nën ndikimin e ambientit e të rrethanave. Dhe, me të vërtetë, shkrimtari, në pjesën e dytë, heq dorë prej qëllimit që ka pasë në pjesën e parë.

Me të nisur pjesa e dytë na del përpara një e papritur tjetër. Pasi ka braktisur rrjedhën e natyrëshme të kallëzimit, autori kalon në një plan tjetër kompozicional dhe kështu vazhdon deri në kapitullin e gjashtë. Edhe në kapitullin e katërbëdhjetë ndodh e njëjta gjë. Në roman

pra, mungojnë lidhjet organike ndërmjet ngjarjeve, episodeve dhe personazheve. Ato shkrimtari i ka zëvendësuar me lidhje të jashtëme, të rastit, duke dëmtuar thurjen artistike të subjektivit.

Megjithëse gjuha, përgjithësisht, është e pasur dhe korekte, stili i romanit ka lëkundje dhe disnivele. Këto vrehen në ndryshimin ndërmjet pjesës së parë dhe pjesës së dytë të romanit. Ndërsa në pjesën e parë shkrimtari *rrëfen*, në pjesën e dytë dhe në ndonjë kapitull të pjesës së parë, *përshkruan drejtpërdrejt aksionin*.

Natyra e stilit të Vedat Kokonës është e qetë dhe kjo ka anën e vet të mirë dhe të keqe. Ana e mirë e saj është se autori nuk përpiqet, siç ndodh nganjëherë në letërsinë tonë, të flasë me enfazë e me një ngrohtësi të stisur për gjëra që mund të flitet thjesht e me natyrësi. Nga kjo pikpamje në të reflektohet qëndrimi përgjithësisht realist i shkrimtarit ndaj jetës. Ana e keqe është se, disa herë, sidomos në pjesën e dytë të romanit, vërehet një qëndrim jo emocional ndaj gjërave që përshkruan dhe shpesh hasen në faqet e veprës së Vedat Kokonës edhe fraza stereotipe, përsëritje mënyrash të thëni, ndonjë përshkrim manierist, etj.

Romani «*Me valët e jetës*» me gjithë këto të meta, paraqet mjaft vlera për të cilat folëm më lart. Nëse theksuam të metat, nuk kemi aspak ndërmend të mohojmë shkëlqimin e aftësisë krijonjëse të autorit në dhjetra faqe të romanit. Për shëmbull, të bie në sy që, përveç Tilit, Larinasit e ndonjë tjetri, Vedat Kokona ka dhënë në romanin e vet disa personazhe episodikë shu-

më të goditur, si Esmaja, Frosina e Ollga, sidomos Esmaja, ajo grua e bukur, e urtë, e ndrojtur, me kërkesat e veta modeste e me idealet e gruas *tipike* të popullit tonë në atë kohë. Ideali ynë për gruan është shumë i ndryshëm nga ky personazh dhe i afërt me idealin e shkrimtarit, i cili ka zbuluar nëpërmjet Sofikës zgjimin e vajzës shqiptare, të vajzës me ideale shoqërore, aktive në jetë. Po, megjithëkëtë, Esmanë ne e duam dhe e mëshirojmë. E duam, se ajo është e mirkë, e pastër në shpirt dhe, me naivitetin e një gruaje të pakulturë, na tërheq e na bën për vete. Ne e duam atë dhe për dashurinë dhe nderimin që ka për të shoqin, Ismail Kamberin, mbasi në këtë dashuri e nderim zbulojmë ato tipare të larta morale të gruas sonë, që janë burim i gjithë ndryshimeve të mëdha në profilin e saj, se Esmaja, ndonse më e pasur nga burri, e çmon shumë kulturën dhe pozitën shoqërore të tij, sa që i duket vetja shumë e vogël në krahasim me 'të. Ne e mëshirojmë atë, mbase nëqoftëse është grua *pa ideale të mëdha* dhe pa kulturë, kjo nuk ka ndodhur për faj të saj, por për faj të atyre zakoneve të mykura patriarkale, që u bënë burim edhe i fatkeqësisë së saj të dytë: martesës me Ismail Kamberin. Kur e krahasojmë me heroin e romanit, ajo na duket edhe më afër dhe na shtyn të mendojmë, që është më vështirë të jesh njeri i mirë, se sa njeri «*me kulturë*».

E një temperamentit me Esmanë është edhe Ollga, gruaja që mban mbi shpatulla barrën e shtëpisë dhe jeton si e ve me burrin gjallë. Ajo na kujton qindra e qindra gra të mrekullueshme të vëndit tonë, që kanë shkuar buzëplasar dhe

kanë hequr të zezën e ullirit, që të mbajnë shtëpinë, të rrisin fëmijët dhe të ruajnë «nderin» e burrave kurbetllinj.

Skenat, në të cilat veprojnë këta personazhe, janë pjesët më të bukura të romanit, ndërmjet të cilave dallon përshkrimi i natës së parë të martesës, si një nga copat më të mira të gjithë prozës sonë. Dhe, prandaj, duke u mbështetur në anët më pozitive të romanit, ne shpresojmë që Vedat Kokona do të krijojë në t'ardhmen vepra më me vlerë, ku të ndihet i fortë pulsi i jetës sonë dhe të pasqyrojë me realizëm e me frymë revolucionare të shkuarën e të sotmen e popullit.

*(Botuar në revistën «Nëndori»,
Nr. 5, 1962)*

«QYTETI I FUNDIT»

Petro Marko, një nga prozatorët tanë më interesantë e më të rëndësishëm, pas «*Hasta la Vistës!*», që u prit aq mirë prej lexonjësve, na dha edhe një vepër tjetër të bukur: romanin «*Qyteti i fundit*». Kjo vepër na tërhoqi vëmendjen si për temën, ashtu edhe për trajtën e përshatëshme që ka zgjedhur autori për të gërshtuar prirjet e theksuara realiste me notat romantike- lirike, analizat psikologjike me skenat narrative, botën tonë që lind me botën e rënuar fashiste, idealet e larta dhe perspektivat tona me të kaluarën e mallkuar të robërve italianë dhe të ardhmen e tyre të pasigurt.

Baza e subjektit të veprës është e thjeshtë: po riatdhesohen robërit e luftës, të cilët patën ardhë më 1939 në Shqipëri si pushtonjës e po kthehen tani në Itali të mundur, të çgënjyer, të rënë shpirtërisht e të dëshpëruar, për të djeshmen, të sotmen e, sidomos, të ardhmen e tyre. Ky subjekt është aq i thjeshtë në pikëpamje artistike, sa ç'është edhe i thellë, i gjerë, ga-

ti, i paformë. Në këtë veçori formale të subjektit zbulohet një nga meritat kryesore të prozatorit, i cili, pa u ngushtuar, ka arritur të gjeje elemente të atilla kompozicionale, nëpërmjet injave, personazheve dhe episodeve të ndryshme, që i kanë lënë dorë të lirë të vërtitet pa ekstravaganca e mjete primitive ndërtimi, në të gjithë hapësirën e pakufi të temës së rëndësishme që ka trajtuar: të pasqyrojë tragjedinë para heroizmit, poshtërsinë përballë dashurisë, humanizmin pranë kriminalitetit, viktimat bashkë me xhelatët e tyre, njeriun e ri që ngjitet dhe të vjetrin, që ka marrë tatëpjetën, optimizmin dhe pesimizmin të lidhur me dy kohë, me dy sisteme shoqërore, me dy vënde, me rrugë krejt të kundërta të ndjekura në jetë prej heronjve të librit.

Me pak fjalë, në «Qyteti i fundit» janë vënë krashi njera-tjetrës dy botë nëpërmjet aspekteve më të ndryshme e më të rëndësishme të çfaqjes së tyre. Autori pohon dhe mohon. Ai i drejtohet botës së vjetër dhe kapitalizmit të sotëm me fjalët e njeriut të ri — qytetarit të ndërgjegjshëm të një vëndi socialist — dhe nëpërmjet radhëve të romanit, duke ndjekur udhët e ndryshme dhe fatet e personazheve, zbulojmë karakterin çnjerëzor dhe të poshtër të jetës borgjeze, të moralit borgjez, të dashurisë borgjeze, të sentimenteve fetare hipokrite të borgjezëve, të çfrytëzimit të plotë e të gjithanshëm borgjez. Të gjitha këto Petro Marko na i ka dhënë me anë të portretit kolektiv të robërve italianë dhe të peripecive të tyre në jetë, veçanërisht gjatë vjetëve të fundit të luftës së dytë botërore.

Kur themi «portreti kolektiv i robërve ita-

lianë», kemi parasysh se romani nuk ka një hero kryesor në kuptimin e saktë të fjalës. As toger Leka, as Ana Maria Monti, as Karlo Peroni, nuk mund të meren si të tillë, derisa tema e romanit, biles, subjekti i tij, nuk mbështetet në rrugën a fatin e ndonjerit prej tyre. Një gjë e tillë nuk është e metë, po veçori e romanit, i cili qoftë për këtë veçori, qoftë për gërshetimin me shkathtësi të episodeve e të motiveve të ndryshme, mund të krahasohet me një mozaik plot ngyra e figura, të cilat, në tërësinë e tyre, janë harmonike.

Edhe portreti kolektiv i italianëve nuk sundohet prej ndonjë ngjyre të vetme. Nëpër 'të gjejmë të harmonizuara ngjyra nga më të ndryshmet, të cilat, — të gjitha së bashku, — na japin, më tepër se një galeri tipash, historinë e një populli, që fashizmi e hodhi në humnerën e varfërisë, të mjerimit, të luftës e të rënimit. Realizmi i autorit gjendet pikërisht në paraqitjen me sens artistik e me mprehtësi politike të kësaj mase heterogjene njerëzish. Lexon për fatin e tyre dhe pushtohesh herë mbas here, nga ndjenja urrejtje, dhëmbshurije, dashurije, krenarije, neverije, mëshire... S'mund të mos i urresh *Karlo Peronin* e fashistët e tjerë, që na dogjën e na vranë, s'mund të mos ndjesh dashuri për *Çekantonin* e çiltër dhe është e pamundur të mos të dhimbet *Ana Maria Monti*. Dhe, kur mendon për luftën tonë, për fitoren e saj dhe, njëkohësisht për humanizmin që karakterizon popullin e partizanët tanë, provon njeriu një ndjenjë krenarije të ligjëshme. Po, më në fund, pasi niset vapori dhe mbaron romani, të mbetet në shpirt një ndjenjë e çuditëshme mëshire e

trishtimi, kur mendon se ata njerëz, — në mos të gjithë, shumica, — janë viktimat e fashizmit dhe nuk do ta përshkojnë aq lehtë jetën, sa ç'përshkojnë udhën e kthimit në atdhe, ku edhe sot sundon po ai kapitalizëm, po ai burim shtypje, varfërimi, kriminaliteti e degjenerimi. Gëzohesh kur kujton se edhe ndërmjet tyre ka Çekantona e pjesëtarë të brigadës antifashiste «Antonio Gramshi»!...

Në përshkrimin e robërve italianë të luftës autori mund t'i ishte shmangur ndonjë episodi me natyrë eventureske, që mer proporcione gati të pabesueshme, si historia e këngëtores dhe punëtorit të «Skalës» së Milanos, apo edhe ndonjë skene vulgare dhe kjo shmangie do ta forconte bazën realiste dhe qëndrueshmërinë kompozicionale të veprës. Po kështu mund të mos ishin çyrtëzuar deri në tepri hieja e *Malombrës* orguzi (ose të ishte plotësuar ajo) dhe motivi i këngëtorit, këngët e të cilit do të shërbenin më mirë, si intermezo të vërteta lirike në roman. Përgjithësisht romani në këtë vështrim, zhvillohet në një vijë horizontale dhe kapitujt e rinj, nuk sjellin kurdoherë diçka të re.

Përballë italianëve është vënë portreti kolektiv i partizanëve me toger Lekën në krye, të cilët sapo kanë dalë nga lufta dhe vështrojnë drejt të ardhmes me besim. Edhe në këtë rast shkrimtari nuk i ka kursyer ngjyrat në përshkrimin e heronjve, megjithëse në paraqitjen e portretit të përbashkët të partizanëve larmia nuk është aq e madhe dhe e menduar sa në paraqitjen e italianëve edhe për arsye, se ky kolektiv nuk është aq heterogjen sa i pari. Prapëprap të tërheqin vëmëndjen *Bejkua* i thjeshtë,

pakëz naiv, pa kulturë, po me dëshirë të madhe për të mësuar. Ai personifikon tipin e fshatarit tonë atdhedashës, i cili ka luftuar për liri dhe, pasi e ka fituar atë, nuk ka ideal tjetër veç që të kthehet prapë në fshat e të punojë i qetë. Kështu mendonin shumë njerëz më 1945! Sot revolucionimi socialist i vëndit u ka çelur atyre perspektiva të reja, i ka ngritur lart, i ka pasuruar shpirtërisht. Merita e autorit është që tipin e Bejkos na e ka dhënë me realizëm, pa e zbuluar, po me dashuri. Pas tij vinë toger Leka, që ze më tepër vënd se të tjerët, Mara dhe Bedrija. Tipar i përbashkët i tyre është humanizmi. Të gjithë kujdesen për italianët dhe pikëllohen për fatin e tyre, megjithëse secili ka ndjerë mbi shpatullat e veta peshën e rëndë të pushtimit fashist dhe, në mos drejtpërdrejt, tërthorazi janë shtypur e shfrytëzuar prej kësaj turme italianësh që janë mbledhur në «qytetin e fundit» për t'u kthyer andej nga kanë ardhë. Ndonjë prej partizanëve nuk e kupton deri në fund ç'kuptim ka ky humanizëm apo pse u dashka kujdesur aq shumë për gratë e paturpëshme publike, po sjelljet e tyre ndaj armiqve të humbur diktohen prej vetë realitetit tonë të ri, prej parimeve të larta të moralit tonë komunist, që kultivoi në njerëzit e thieshtë Partia qysh gjatë vjetëve të luftës kundër fashizmit. Edhe këtë aspekt Petro Markua e ka përshkruar me realizëm

Krahas tragjedisë së italianëve të mashtruar prej fashizmit, shkrimtari ka paraqitur deri diku edhe heroizmin e popullit tonë, vuajtjet dhe trimëritë, urrejtjen ndaj fashizmit dhe dhëmbshurinë ndaj njerëzve të mashtruar apo

të detyruar prej tij. Ashtu si Ipaemëri ka shumë e shumë ushtarë italianë, të cilët ja detyrojnë jetën fshatarëve tanë, që i mbajtën me bukë, i fshehnë në shtëpitë e tyre, dhe i mbrojtën prej xhelatëve hitlerianë. Ky shëmbull i lartë i ndjenjave humanitare të popullit tonë është përshkruar mirë në veprën e re të Petro Markos. Do t'ishte e dëshirueshme, që krahas anës tragjike, të ishte nënvizuar më tepër ana heroike e luftës sonë çlirimtare, sidomos kundër pushtojësve italianë. Në këtë mënyrë edhe e vërteta historike do ishte dhënë më e plotë, edhe efektet e kontrasteve, që përshkojnë romanin, do ishin më të theksuara.

Në pasqyrimin e luftës sonë antifashiste autori ka përdorur me efekt parafytyrimet dhe përshkrimet poetike, ndër të cilat të bën si mos për vete figura e bukur dhe e pastër e Malisë, në krijimin e së cilës Petro Markua duket se është nisur nga një këngë popullore e kohës së luftës. Krejt natyrshëm fundi tragjik i Malisë është përdorur njëkohësisht si akuzë e tmerrshme kundër fashizmit dhe si simbol i dashurisë së pastër, i shpirtit të kulluar dhe i vetmohimit. E vënë përballë Ana Maria Montit, ajo shkëlqen si një yll i vërtetë, që duhej të kish patur më tepër reperkursione të forta në shpirtin e toger Lekës.

Një nga elementët kryesorë, në mos kryesor, që shërben si bosht kompozicional për romanin, është lidhja e toger Lekës me Ana Maria Montin dhe marrëdhëniet e kësaj me Karlo Peronin. Ky bosht nuk ka vetëm karakter formal, po është njëkohësisht një nga elementët më të rëndësishëm të brendisë së veprës. Nga një anë

kemi kriminelin, të pashpirtin e të degjeneruarin Karlo Peronin, tipin e saktë të fashistit, që ka punuar të nëndëdhjetenëndat në Shqipëri dhe ka marë më qafë, bashkë me shumë të tjerë, edhe të mirën e të mjerën Ana Maria Monti. Nga ana tjetër kemi togër Lekën, oficerin e D.M.P., i cili kujdeset aq për italianët po që ka aq urrejtje të thellë e plotësisht të natyrshme kundër kriminelëve të luftës. Në mes tyre qëndron Ana Maria Monti, viktima e Karlo Peronit, vajza më e bukur me të kaluar të neveritëshme e rrënqethëse, gruaja me të ardhme të pasigurtë. Me vuajtjet, poshtërimet, dëshpërimet dhe pasigurinë ajo personifikon fatin e mijra vajzave italiane dje dhe sot. Në shpirtin e kësaj gruaje zien një urrejtje e pakufi kundër fashizmit dhe fashistit Karlo Peronit, po këtë urrejtje nuk e lë të shpërthejë pllaka e rëndë e shpirtit skllavëror dhe, veçanërisht frika për të ardhmen, e cila i fanitetit me ngjyra më të errëta dhe me monstrooze se e kaluara. Ana Marijen e sundon ankthi, ankthi i rinisë së përnduar e të poshtëruar, ankthi i takimit me Karlo Peronin, që ajo e kujtonte të vranë, ankthi i kthimit në Itali, në djepin e në varrin e saj.

A mund të ketë shpëtim? — duket sikur pyet autori. Nëqoftëse ai nuk i ka dhënë një zgjidhje të këndëshme kësaj pyetje nuk është faji i tij. Faji është i vetë historisë së Ana Maria Montit, i realitetit italian, që e lindi, e përdhanoi dhe, më në fund, e vrau këtë vajzë të bukur.

Togër Leka bëri gjithçka për të. Me luftën e vet dhe të popullit ai dha një kontribut të çmuar edhe për çlirimin e Ana Maria Montit

prej fashizmit. Në çastet e fundit ai e shpëtoi atë edhe prej kthetrave të Karlo Peronit. Ç'mbe-
tej, për të bërë më? Çdo gjë që mund të bëhej,
do t'i jepte kësaj linje një zgjidhje sentimentale,
prandaj mendojmë se autori ka vepruar drejt.

Në qoftëse ka gjë, që nuk shkon në marrëdhëniet e Ana Marisë me Lekën, ky është ankthi dhe notat, pothuajse tragjike, që përshkojnë në qëndrimin, takimet dhe fjalët e këmbyera ndërmjet tyre. Kuptohet që në sjelljet e fjalët e Ana Marisë të kumbojnë nota ankthi e të ndihet një atmosferë skandaloze, po në shpirtin e Lekës nuk gjejmë asnjë motiv që mund t'i për-
ligjë ato. Ç'është gjith ai ankth në takime? Ç'janë ato biseda me vetveten? Ç'janë ato parafytyrime tragjike si në kllapi? Këto nuk i shkojnë tipit të Lekës të krijuar prej Petro Markos.

Lidhur me këtë vlen të shënojmë se shkrimtari në krahasim me «Hasta la vista»!, në romanin e tij të ri e ka përpunuar, e ka krehur, e ka stabilizuar dhe e ka çliruar stilin nga shumë elemente gjysëm romantike, gjysëm sentimentale. Ai ka përdorur një stil kryesisht realist, plot figura poetike e fantazi, pa zbukurime të tepërta, pa mendime të gjata e fraza të ngatërruara sintaksore, pa mani gjuhësore, ndonse akoma tingëllojnë false pasthirmat e tepërta, prej të cilave nuk ka mundur të heqë dorë plotësisht. Krahas kësaj, prirja e autorit për një gjuhë sa më të thjeshtë ka shpënë deri në heqjen dorë prej bukurisë dhe muzikalitetit të frazës, si një element i domosdoshëm i krijimtarisë letrare. Është e vërtetë që sot ka shkrimtarë në botë, të cilët nuk e vrasin mëndjen për

hijeshinë e frazës, apo që i shmangen enkas kësaj, por letërsia mbetet kurdoherë arti i fjalës dhe muzikaliteti i gjuhës, pa zbukurimet e tepëruara anakronike, vetëm e shton vlerën e vepërës dhe rrit forcën emocionjese të saj.

Në pajtim me elementët dhe ambientin e përshkruar autori nuk është kufizuar as në përdorimin e fjalëve banale. E gjejmë një gjë të tirdhë edhe në romanin e tij të mëparshëm. Sigurisht s'kemi të bëjmë këtu me një problem të rëndësishëm dhe as që duam t'u hyjmë në pjesë moralizonjësve, po do t'ishte e dëshirueshme, që shkrimtari të mos e kishte mani përdorimin e fjalëve vullgare e banale. Biles, nga pikëpamja artistike, sa më rrallë të përdoren, aq më efekt bëjnë edhe ato, si gjithë fjalët e tjera.

Sidoqoftë, kryesorja është se Petro Markua na dha edhe një roman me vlerë. Ai na shtyn të dëshirojmë e të presim vepra të reja të rëndësishme të shkruara me frymëzim e mjeshtëri.

*(Botuar në gazetën «Drita»
15 janar 1961*

LUFTA PËR LIRI — E VETMJA BRUGE

(Shënime mbi romanin «Për Mëmëdhenë»
të Thoma Kacorit)

1

Pas vëllimit «Jetë me brenga» dhe tregimit të gjatë «Ditë që s'harrohen», romani «PËR MËMËDHENË» është vepra e tretë në prozë e Thoma Kacorit, i cili, ndonse nisi të botojë vetëm para pesë-gjashtë vjetëve, tani është bërë autor i njohur prej lexonjësve tanë. Në të tre librat e tij si sfond ka shërbyer jeta e fshatrave të Korçës e veçanërisht të Kolonjës në etapa të ndryshme të historisë sonë kombëtare. Ndërsa në dy librat e para shkrimtarin e kanë interesuar problemet shoqërore dhe pasqyrimi i vuajtjeve dhe brengave të fshatarit të varfër, në roman ar është tërhequr prej fazës së fundit të luftës për liri dhe independencë kombëtare në kohën kur vepronin *çetat e lirisë* — forca e armatosur e lëvizjes së zgjimit kombëtar.

Romani është pjesa e parë e një vepre më të gjerë, (ndofta e një trilogjije) dhe shënon një nismë të mirë për letërsinë tonë, si përpjekje që të pasqyroj gjerësisht një etapë të rëndësishme të historisë sonë kombëtare: fundin e robërisë pesëshekullore dhe fillimin e jetës së lirë, e cila nuk ishte e qetë dhe paqësore, po e mbushur me çqetësime, me intriga të huajsh, me përlëshje kundër pushtonjësish dhe tradhëtarësh. Ajo ishte një kohë kur jetohej *me pushkë në dorë*, që të luftohej për jetën dhe për vëndin. Në këtë kuptim, si pasqyrë e gjerë e ngjarjeve historike të asaj periudhe, romanin i Thoma Kacorit, megjithëse nuk ka në qëndër të vetë ndonjë personalitet historik, është *roman historik*, dhe si i tillë do çmuar e shqyrtuar.

Në plan të përgjithëshëm autori ka arritur të na japë, nëpërmjet ngjarjeve që shtjellon në vepër, gjithë kompleksitetin e situatës dhe karakterin kritik të saj për të ardhmen e Shqipërisë, sidomos të krahinës së Korçës. Ai ka përshkruar me vërtetësi dhe drejt gjëndjen e popullit, sidomos të fshatarësisë dhe luftën e komitëve, duke u lënë vënd, aty-këtu, edhe problemeve shoqërore. Ashtu si në realitet, në roman thuren ndërmjet tyre tre momentet e njëkohëshme të luftës çlirimtare në pragun e in-dipendencës: *lufta kundër pushtimit turk, të cilit po i vinte fundi, por që mbahej akoma më këmbë; lufta kundër propagandës së megalidhesë dhe intrigave e banditizmit të shovenistëve grekë, që synonin t'u zinin vëndin pushtonjësve turq dhe, së fundi, lufta kundër feodalizmit jo aq në plan shoqëror, sa në plan patriotik.*

Si element organizonjës në roman shërben

fati i familjes së madhe të Resul Çelimarës, kështu që lexonjësi interesohet njëkohësisht edhe për luftën në tërësi, duke ndjekur betejat e komitëve, edhe peripecitë e pjestarëve të kësaj familje. Me anë të këtij kombinimi, shkrimtari ka nënvizuar një të vërtetë të madhe të çdo kohe: *fati i individit është i lidhur dhe varet prej fatit të vëndit* dhe se, rruga e çdo njeriu të ndershëm nuk mund të jetë kurse e ndryshme, aq më pak e kundërt, nga rruga e popullit të tij. Ndërmjet figurës së Resul Çelimarës dhe historisë së shtëpisë së tij është treguar në roman edhe zgjimi i ndërgjegjes kombëtare të masave të gjera të fshatarësisë sonë, e cila që një nga shtyllat kryesore të luftës për liri.

Një anë tjetër e lëvizjes kombëtare, që ka tërhequr vëmendjen e shkrimtarit dhe që është pasqyruar mirë në roman është kalimi prej simpatisë së pandërgjegjeshme ndaj komitëve, në pozitë të tyre luftarake. Gjatë tërë romanit figura e Resul Çelimarës vjen duke u rritur e duke u bërë gjithënjë e më e madhërishme. Lufta popullore, fatkeqësitë e njëpasnjëshme dhe brengat që shkaktojnë ato, shërbejnë bukur si një sfond epik-dramatik për të nxjerrë më në pah ndjenjat e thella atdhetare të këtij personaliteti popullor, forcën e karakterit të tij burror, ndjenjat e pastra dhe mëndjekthjellësinë e tij.

Me pasqyrimin e luftës çlirimtare autori i romanit na ka dhënë disa tablo me forcë epike, që të emocionojnë dhe të mbeten në mendje. E tillë është, për shëmbull, beteja në kishën e Milecit. Megjithëse autori nuk e ka motivuar dot plotësisht domosdonë e saj, sidoqoftë ajo

ëshë skenë prekëse dhe e madhërishme, në të cilën gërshetohen elementet e marrëdhënieve intime ndërmjet komitëve, dhëmbja për humbjen e shokëve, qëndrimi vërtet heroik e i palëkundur i tyre, dramaticiteti i episodit dhe shpirti patriotik. Në roman, kjo betejë është një prej pasazheve, ku shkëlqen dashuria e shkrimtarit për heronjt e tij dhe stima që ka për ta. Interesante janë edhe përshkrime të tjera të jetës në luftë si, bie fjala, çasti pas betejës, në kapitullin e parë të pjesës së dytë, qëndrimi në roje i Tafilit me Selmanin, (kapitulli i gjashtë; pjesa e dytë), aksioni i Qafës së Qarrit, (në kapitullin e dymbëdhjetë), plagosja e Resul Çelimarës, në kapitullin e katërbëdhjetë, etj. Në këto copa të veprës shkrimtari ka shkrirë me sukses elementet e përgjithëshme të temës, (lufta për liri), me elementët individuale, (fati i heronjve). Lexonjësi interesohet më tepër për një personazh të përshkruar mirë, ashtu siç interesohet në jetë më tepër për një të njohur.

Po disa herë, në një pjesë të mirë të romanit, autori nuk na e ka pasqyruar luftën (në plan të përgjithëshëm) në mënyrë emocionale. Përshkrimet e tij shpesh janë të thata dhe ngjajnë më një kronikë historike. Në këtë dobesi të veprës janë reflektuar disa të meta themelore të vetë konceptimit të subjektit, të cilat ligështojnë forcën emociononjëse të tij

Siç e thamë, shkrimtari është nisur të pasqyrojë, nëpërmjet fatit të familjes së Resul Çelimarës dhe nëpërmjet luftës së çetave të lirisë, fatin e vëndit n'atë kohë. Duke patur si piksynim të reflektojë, jo vetëm episodë të kësaj lufte, po të

krijojë edhe një tablo të përgjithëshme të saj, ai ka çfrytëzuar deri në tepri lidhjet e jashtme të subjektit dhe përshkrimin kronikal të ngjarjeve. Është e vërtetë që lidhjet e jashtëme kanë siguruar gjerësinë e pasqyrimin të luftës, po ato kanë dëmtuar depërtimin në thellësi të fenomeneve jetësore dhe kanë cënuar vlerën emociononjëse të veprës. Si pasojë e këtij parashtrimi të subjektit shumë episode, — duke përfshirë këtu edhe episode interesante e të rëndësishme, — nuk kanë dalë si *domosdo* e shtjellimit të ngjarjeve dhe si përfundim i ndeshjes së të kundërtave, po si gjëra të rastit, që edhe mund të mos ndodhnin ashtu. Le të kujtojmë varjen e Nuçi Martinës dhe atentatin e Resul Çelimarës kundër *kajmekamit*. Megjithëse fakti në vetvete ka elemente tragjike, (vdekja e Nuçi Martinës), dhe elemente heroike, (atentati i Resul Çelimarës), ai nuk na lë mbresa emocionale, mbasi është diçka e rastit, (Resuli rastësisht ndodhet në Ersekë), është i papërgatitur dhe i shpejtë, (ai nuk dimë të ketë arritur deri në atë shkallë ndërgjegjeje), është kaluar lehtë, (se vendimi i Resulit është përshkruar fare përcipitas).

Dobësi të tilla vrehen sidomos në përshkrimin e aksioneve të çetës dhe të komitëve të veçuar, gjë që vjen edhe prej mungesës së antagonistëve të caktuar, individualë, të cilët do të shërbenin si elemente për thurjen emociononjëse të subjektit. Veprimet e çetës, (me përjashtim të betejës së Qarit, që ka shkaqet dhe pasojat e veta, e të ndonji rasti tjetër nga fundi i romanit), janë dhënë me një gjuhë jo emociononjëse dhe me hollësi të tepërta e të thata, në mëny-

rë kronologjike. Romani ka shumë personazhe episodikë, të cilëve u përmendet vetëm emëri dhe nuk i thonë asgjë lexonjësit, ashtu siç nuk i thotë gjë edhe kronika e ngjarjeve. E njëjta gjë mund të thuhet edhe për personazhe të dorës së parë, si *Themistokli Gërmenji*, ose për personazhe historike, si *Mihal Gramenua*. Këta njihen prej lexonjësit, po autori i veprës letrare nuk duhet të niset prej një pozite të tillë, po prej të kundërtës: jo t'ua paraqesi lexonjësvë të panjohurën si të njohur, po të njohurën si të panjohur, ndryshe ai i heq vetes mundësinë e paraqitjes së thellë e të gjithanëshme të personalitetit të heronjve dhe bie në kronikë.

Ja dy shembëlla:

«...pleqtë zunë të vdesin njëri pas tjetrit: Seftë vdiq xha *Thimi i Markollarëve*, që ankohej se mbeti pa *Xhëkon* e tij. Vdiq edhe plaka e xha Ndonit. Edhe plaka e xha *Ndrios*.

— More ç'është kështu sivjet, po na vdesin plakat dhe pleqtë! — ja bënin burrat.

Por më vonë ra një bark që vdiqën nja katër fëmijë.

— I shkoi sot *djali të gjorës Marigo!* — i thoshin njëra tjetrës gratë.

— Sonte vdiq edhe çupa e Ci'es!

— Është keq dhe po heq shpirt edhe *djali i Ristos!...*» (f. 255).

Ose:

«Fshatarët zunë t'i pyesnin:

— E, mo Dhimo, si është fshati?

— Në vënd është, s'ka luajtur! — u përgjigjej Dhimoja, që ishte shakaxhi i madh.

— Folë ti, *Josif*, se ky kështu e ka patur gjithënjë.

— Si shkretirë është! — u përgjigjej Josifi.
— As mace, as kone nuk ka mbetur! — u
tha Kosta. — Po asqeri ka ikur!» (f. 256).

Të gjitha emrat që përmenden në dy copat
e cituara nuk i thonë asgjë lexonjësit, veçse
rëndojnë romanin dhe ulin vlerën emocio-
njëse të tij.

Një rast tjetër:

«...Kur erdhi *Fani Qafzezi* dhe u tha komi-
tëve me tertip për asqerin e avxhi taborit, ay
(Tafil Çelimara) e mblodhi veten dhe u nis për-
para me komitët me pushkë në dorë dhe me zja-
rrin në gji për hakmarrje.

Në përleshjen që u bë mbi Shënkollin e Vo-
dicës, ay u tregua trim dhe për një qime nuk
u vra nga asqeri i turkut. Po kur u nisën komi-
titët për te kaliv' e Nashos, Tafilit iu qepën
përsëri mendimet e para», (f. 193).

Këtij stili kronikal i shtohen edhe karakte-
rizimet e përgjithëshme, që pengojnë përshkri-
min realist të episodeve e të situatave.

«Në Vodicë i pritën e i gostitën si kudo
gjekët».

«Komitët i ndiqnin mësimet me zell të
madh se ishin të etur për të nxënë».

Subjekti i romanit dhe thelbi i tij emocio-
nonjës, që çfaqet në fatin e familjes së Resul
Çeimarës e në lidhjen e këtij me fatin e vën-
dit, përmban në vetvete shumë elemente, të ci-
lat autori nuk ka mundur t'i çfrytëzojë sa duhet
mbasi është dhënë ca si tepër pas krijimit të
tabllës së përgjithëshme. Ai është shtrirë tepër
në gjërësi, duke rënë në deskriptivitet.

Sidoqoftë, në këtë kuptim, vepra e Thoma

Kacorit ka vlerë të madhe njohëse dhe shërben, jo vetëm për të transmetuar te lexonjësit rrethanat e kohës, luftën dhe përpjekjet e popullit, po edhe si nismë e mbarë për prozën e gjatë me tema historike. Duke pasqyruar me vërtetësi realitetin e atyre vjetëve shkrimtari na ka dhënë një vepër që tingëllon aktuale edhe sot, po të kemi parasysh propagandën dhe pretendimet absurde të shovinistëve grekë për krahinat tona të jugës.

2

Krahas pasqyrimit të përgjithshëm të luftës, familja e Çelimarëve zë vëndin kryesor në vepër. Ndërsa lufta e çetës së komitëve nuk është e lidhur ngushtë e në mënyrë organike me fatin e kësaj familjeje, kjo është e lidhur me luftën çlirimtare dhe fati i saj nuk mund të kuptohet i çkëputur prej luftës. Kjo do të thotë, që në përshkrimin e luftës autori na ka dhënë edhe shumë gjëra që nuk lidhen me Çelimarët, kurse për Çelimarët ai gjithçka e ka dhënë, duke patur si sfond të përgjithshëm luftën. Bile, do guxonim të thoshim që, po t'i kishte qëndruar më besnik kësaj së dytës, autori do ta kishte shpëtuar veprën prej shumë të metave që ka dhe, para së gjithash, do kish patur mundësi të thelohej më tepër, duke paraqitur *njerëzit në luftë dhe jo luftën në vetvete*, siç ka bërë me Çelimarët.

Familja e Resul Çelimarës është një familje e madhe patriarkale, në të cilën spikasin tipa si nëno Zadeja, Resul Çelimara, Tafil Çelimara

dhe gatuhën fate të ndryshme si ai i Vese'it, i Ikes dhe i Hodos.

Përshkrimi i rrethanave historike dhe i ngjarjeve e përlligjin plotësisht egzistencën e kësaj familje, që tamam së është e madhe, arrin t'u bëjë ballë gjithë stuhive që i bien mbi kokë. Rregullat dhe zakonet patriarkale, që sundojnë në atë shtëpi, vihen në shërbim të mbajtjes më këmbë të saj dhe ndikojnë, jo vetëm për administrimin dhe mbarëvajtjen e ekonomisë *gjysëm natyrale*, po përcaktojnë edhe fatin e secilit prej pjestarve të familjes. N'atë kohë krijimi ose ruajtja e familjes së madhe me shumë kurorë që ende një ideal shoqëror dhe prishja ose cenimi i saj ishte i pamoral. Thoma Kacori në romanin e vet na e ka dhënë drejt këtë të vërtetë historike.

Një gjë e tillë nuk ka rëndësi, vetëm se na jep të vërtetën historike për zhvillimin e shoqërisë shqiptare të asaj kohe, po edhe se është pikërisht morali dhe rregulli patriarkal që ndikojnë edhe në shtjellimin e linjës kryesore të subjektit.

Në këtë qëndrim të shkrimtarit duhen dalluar gjithashtu dy anë: vërtetësia historike dhe pasojat artistike të saj. Për vërtetësinë historike fo'ëm më sipër dhe e quajtmë si vlerë të romanit. Po, duke e parë familjen patriarkale qoftë edhe si *ideal shoqëror*, a do të thotë të mos zbulohen disa kontradikta të brëndëshme, që janë në vetë natyrën e familjes patriarkale? Shkrimtari, si çdo gjë edhe familjen e ka paraqitur në plan patriotik dhe, mbase, mund të thotë ndokush: pse kërkohet prej tij diçka që ai s'ka dashur ta pasqyrojë në veprën e vet? Pse kërkohet

hen analiza shoqërore në një vepër me frymë patriotike?

Së pari do thënë, që edhe fryma patriotike, sado e fortë dhe e dobishme që të jetë, nuk duhet të kthehet në një pengesë për pasqyrimin e gjithanshëm realist të jetës. Kjo është një pozitë e përgjithëshme. Përsa i takon vetë romanit të Thoma Kacorit, elementet patriotike dhe patriarkaliteti i familjes së Çelimarëve, në disa raste, kanë dëmtuar krijimin e tipave dhe thellimin e ndonjë momenti mjaft interesant.

Lind pyetja: pse familja e Çelimarëve u bashkua me luftën e çetave? Cilat ishin motivet që i dhanë zjarr zgjimit të ndërgjegjes së tyre atdhetare? Për Resul Çelimarën, — megjithëse të kaluara cekët, — këto motive janë: simpatia për komitët, që e shpëtuan prej hajdutëve dhe pasoja e kësaj simpatie: vrasja e kajmekanit, që aty për aty, kthehet prej pasojës në motiv lufte të mëtejshme. Po të tjerët? Ata shkojnë si hallka të një zinxhiri pas Resultit dhe një gjë e tillë, mund të kuptohet si çfaqje konkrete e autoritetit të vëllait më të madh dhe si pasojë e veprimeve të tij. Mirëpo, as njera, as tjera nuk mund të shërbenin si themel për *veprime të ndërgjegjëshme* luftarake dhe, aq më pak, mund të shërbejnë si mjet për ndryshime të mëdha e të menjëherëshme, siç ndodhin te vëllezërit Çelimara. Ky problem i rëndësishëm krijonjës nuk e ka çqetësuar autorin e romanit, i cili në rrethanat e përshkruara, që të nxirrte në pah më së miri tiparet e përbashkëta dhe veçoritë individuale të heronjve, do t'ishte dashur ose të thellohej më tepër në forcën tërheqëse të zakoneve patriarkale që mund të kishin hedhur

rrënjë të thella te vëllezërit, ose, përkundrazi, të zbulonte kundërthëniet e brëndëshme, që mund të lindin në të tilla raste. Në këtë pikpamje është interesante figura e Tafil Çelimarës, birit të Resulit, i cili, ndonse nuk është motivuar sa duhet në fillim, nis e na tërheq vëmëndjen me dashurinë për të bijën e Caco beut dhe me qëndrimin jo aq të ngurtë ndaj botës së ndjenjave. Ky është një element i ri që lind në familjen patriarkale dhe përfaqëson të ardhmen e zhvillimit shoqëror. Deri ku do të arrijë me këtë hero, është herët të thuhet që tani.

Përveq Resul Çelimarës, për të ci'in folëm disa herë gjer tani, nëno Zadeja është një prej figurave të skalitura me mjeshtëri prej autorit. Duke e përshkruar me dashuri dhe duke vënë në plan të parë karakterin e saj të fortë, autoritetin dhe zgjuarësinë e nuhatjen, shkrimtari ka zbuluar tek ajo edhe ashpërsinë e një zonje shtëpie me kyçe në brez dhe me hije të rëndë. Edhe vetë Resuli, kur është çështja për ndonjë punë me rëndësi, nuk bën dot pa pyetur plakën. Nga fundi i jetës së saj, kjo figurë impresiononjëse mer forcë dhe proporcione tragjike. Shpërngulja nga shtëpia, pas atentatit kundër kajmekamit, merakun për Resulin, për Hodon e për Tafilin, që janë bashkuar me çetën, djegia e shtëpisë dhe, më në fund, çdukja e Veselit, — djalit të saj të metë, — i bien mbi kokë si goditje të rënda e të njëpasnjëshme, që ajo nuk mund t'i durojë. Vdekja e saj është përshkruar me forcë dhe janë zbuluar disa anë të rëndësishme të shpirtit të një gruaje tipike shqiptare, e cila ka qënë në shtëpi edhe burrë, edhe grua.

Ana tragjike e luftës është dhënë edhe në-

përmjet të fatit të Veselit, të Ikes dhe të Hodos — tri figura që, në momentet kryesore, janë përkthyer me ngjyra të theksuara humaniste.

Shkakut i «rëmbimit» të Veselit prej turqve i ngjan çibukut të Taras Bulbës. Ndërsa Tarasi sakrifkohet për çibukun e humbur, Veseli shkon për dhjamë qeni, që të marrë papuçet e nëno Zadesë. Është e kotë të kërkojmë edhe për episode të tilla motive të thella shoqërore. Pse t'i kërkojmë njerëzit në letërsi, ndryshe nga ç'janë në jetë? Gjëra të tilla ndodhin, ndaj s'ka pse të mos çfrytëzohen rralë e tek. Ashtu si nëno Zadesë, edhe neve na vjen keq për Veselin, pikërisht se nuk ishte njeri normal dhe ndodh kështu se shkrimtari nuk e ka karikaturizuar, po e ka paraqitur me dashuri e me njerëzi këtë figurë fakeqe. S'ka pse të tallemi me fatkeqësinë e njerëzve!

Edhe Hodua të tërheq vëmëndjen pas plagosjes. Ndryshe prej Resultit ai është dhënë në plan më njerëzor. Është luftëtar, po vuan prej plagëve, rënkon dhe, prej dhëmbjeve të forta, i mërzhitet edhe jeta. Këtu nuk humbet elementi heroik dhe patriotik, po, përkundrazi, pasurohet me vërtetësi jete dhe me ndjenja njerëzore, ndaj është edhe më i besueshëm.

Në përgjithësi jeta e familjes: shpërndarja, vuajtjet, brengat dhe fatkeqësitë janë pasqyruar me vërtetësi — edhe pse nuk janë refektuar sa duhet në fytyrat e tre burrave luftëtarë, — prandaj sakrificat e saj na i japin më me forcë dhe më në mënyrë më bindëse heroizmin e popullit në luftë kundër pushtonjësve, se sa përshkrimi i veprimeve të çetës. Kjo ndodh se elementet emocionale dhe thurja dramatike e ngjarjeve u

kanë dhënë pjesëve të romanit, ku përshkruhen peripecitë e Çelimarëve, forcë më të madhe ndikimi te lexonjësit, se sa përshkrimi deri diku deskriptiv i ngjarjeve luftarake. Ato janë më njerëzore dhe kjo është një prej vlerave kryesore të veprës.

*(Botuar në revistën «Nëndori»
Nr. 5, 1962)*

NJEREZ, JINI VIGJILENTË!

(*Shënim për romanin «Kali i mbretit dhe kalorës të rinj» të Qamil Buxhelit.*)

1

«Kali i mbretit dhe kalorës të rinj» është romani i parë i Qamil Buxhelit dhe i pari krijim i rëndësishëm i tij, që sheh dritën e botimit.

Tema e romanit është historikisht reale, e afërt për ne dhe e freskët në kujtesat tona. Ajo është një prej temave më të rëndësishme të jetës sonë si popull dhe është aq e gjerë, e pasur dhe madhështore, sa që nuk do mjaftonin as përpjekjet e përbashkëta e të gjithë shkrimtarëve tanë për ta eksploruar.

Veprat letrare, që i kushtohen revolucionit popullor ngjallin interes te lexonjësit e çdo kategorie, sepse, një pjesë shohin në 'to luftën dhe përpjekjet e tyre, një pjesë zbulojnë më mirë e

më thellë kohën në të cilën kanë jetuar, kurse pjesa tjetër, të rinjtë, njihen me një epokë të lavdishme të popullit dhe provojnë emocionet që lindin prej pasqyritit artistik të saj.

Lufta Nacional-Çlirimtare nuk është hera e parë që pasqyrohet në vepra të letërsisë sonë. Bile, vlen të shënojmë që edhe romanet e para («Çlirimtarët» të Dh. S. Shuteriqit dhe «Përmbysja» e F. Gjatës), këtë temë trajtuan. Megjithatë për luftën revolucionare mbetet shumë e shumë për të shkruar, pa lindur rreziku i përsëritjes, nëqoftëse autorë të ndryshëm do trajtojnë anë të ndryshme të kësaj lufte, duke e vështruar atë në aspekte dhe nga pozicione të ndryshme, nga piksynime të ndryshme artistike. Një nga vlerat e romanit të Qamil Buxhelit është pikërisht zbulimi i disa anëve të reja të luftës Nacional-Çlirimtare dhe trajtimi i kësaj teme në plan e në mënyrë tjetër, në krahasim me autorët e mëparëshëm. Shkrimtarin, për shëmbull, nuk e ka interesuar qëndrimi i shtresave shoqërore të vëndit ndaj luftës, siç ndodh në romanin e Dh. S. Shuteriqit; nuk e ka tërhequr parashtrimi i thjeshtë i aksioneve luftarake, si në romanin e Fatmir Gjatës; ai nuk është marrë me luftën ilegale të rinisë, siç ka bërë Ali Abdihojha në romanin «Vjeshtë me stuhi». Qamil Buxhelin e ka tërhequr më tepër përpjekja e armiqëve për të depërtuar në radhët tona dhe lufta kundër këtyre armiqëve të kamufluar në terrenin e luftës kundër armiqve të hapët për çlirimin e vëndit dhe për fillimin e transformimit socialist të tij. Kjo është në krahasim me veprat e tjera, ana e re e subjektit të romanit. «Kali i mbretit dhe kalorës të rinj». Në shtjelli-

min e këtij subjekti, ne vëmë re edhe prirjen e autorit që të na japë sa më shumë hollësi realiste nga koha e luftës, nëpërmjet episodesh të ndryshme, që duken të parëndësishme për tërësinë e veprës, po që krijojnë bukur atmosferën e atyre vjetëve. Hollësi të tilla gjejmë edhe në pasqyrimin e jetës së vëndit fill pas çlirimit.

Ana e dytë e rëndësishme e subjektit të veprës së Qamil Buxhelit është momenti historik që ai ka zgjedhur si sfond për ngjarjet e romanit. Kalimi prej luftës Nacional-Çlirimtare në periudhën e ndërtimit të shtetit të ri demokratik popullor është një moment që të jep mundësi të mëdha për të bërë përgjithësime artistike, duke paraqitur heronjtë e veprës në dy situata aq të ndryshme prej njera-tjetrës. Gjithashtu ky moment vë pranë njeri-tjetrit *idealin, jetësimin e këtij ideali* dhe lindjen e *idealeve të reja* prej realitetit të ri. Nuk dua të them që në romanin e Qamil Buxhelit kjo realizohet plotësisht dhe pa dobësi, po dua të vë në pah meritën e autorit për zgjedhjen e këtij momenti dhe për orvatjen e tij serioze që të pasqyrojë në roman këtë dialektikë të jetës, e cila duhej të kish qënë më tepër burim edhe për ndryshime në psikologjinë, botkuptimin dhe karakterin e heronjve.

Tjetër vlerë interesante e subjektit të romanit «*Kali i mbretit dhe kalorës të rinj*» është edhe *gërshetimi i pasqyrimin realist me aventurën*, (le ta marim këtë fjalë në kuptimin e saktë të saj dhe jo në kuptimin e keq që ka fituar ajo prej përdorimit të përditëshëm.) Kjo veçori e veprës së Qamil Buxhelit, nuk më duket të jetë e metë, apo dobësi, po më ngjan të

jetë më tepër meritë, ose, më mirë të themi, shprehje e pashmangëshme e vetë karakterit të subjektit, i cili, siç thamë, krahas pasqyrimit të luftës çlirimtare dhe të përpjekjeve për ngritjen e shtetit të ri, pasqyron edhe veprimtarinë e armiqve në radhët tona dhe luftën kundër këtyre armiqve të kamufluar. A nuk janë elementet *aventureske*, (prap në kuptimin e saktë të fjalës), veçori objektive të spiunazhit e të veprimtarisë diversioniste? A mund të meret me mënd një veprimtari e kësaj natyre, pa elemente *aventureske*, që rrjedhin prej karakterit të fshehtë, prej kombinimit dhe ndrimit të varianteve të ndryshme, prej veçantive që kanë lidhjet ndërmjet njerëzve në punë të tilla dhe prej frikës mos zbulohen? Pra, gjersa në jetë e kemi një element të tillë objektiv, pse të mos njohim të drejtat e qënies së tij edhe në letërsi?

Në romanin e Qamil Buxhelit, duke u nisur prej vetë përpjekjes së shkrimtarit që të gërshetojë pasqyrimin realist të jetës me *aventurën*, çështja shtrohet ndryshe: deri në ç'shikallë ka arritur autori t'i shkrijë këto dy elemente të veprës së vet? Një bazë të tillë kanë vrejtjet që mund të bëjmë.

Para së gjithash vlen të shënojmë se, megjithëqë në mënyrë ca të lehtë e të sipërfaqëshme, realiteti i luftës dhe i fillimit të jetës së lirë është dhënë me vërtetësi, duke zbu'uar para lexonjësve vështirësitë, sakrificat dhe pengesat e shumta me të cilat përpiqen në çdo hap të jetës së tyre heronjtë e romanit. Shkrimtari ka vepruar drejtë, sa herë që, nëpërmjet personazhesh të ndryshëm dhe me anë të qëndrimeve të tyre, ka synuar të pasqyrojë këto vështirësi, penge-

sa e sakrifica. (Personazhe të tillë si *Mërkuri, Vitoria, Maria, drejtoresha e shtëpisë së fëmijëve* dhe, deri në një farë mase, edhe *Latifi*, janë mishërim i çfaqjeve të botës së vjetër dhe përfaqësonjës të luftës aktive ose të heshtur kundër botës së re, njerëzve të saj, moralit dhe idealeve të saj). Gjithashtu ka vepruar drejt shkrimtari edhe kur është përpjekur të na japë sa më tepër hollësi prej asaj kohe, duke krijuar kështu një atmosferë bindëse dhe të vërtetë. Po, mungesa e analizave shoqërore, ose, më sakt, pamjaftueshmëria e këtyre analizave, rendja pas ngjarjeve dhe kujdesi i pamjaftueshëm për të dhënë me thellësi momentin dhe procesin e transformimit shpirtëror të heronjve e kanë dëmtuar vlerën realiste të romanit, ashtu siç e ka cënuar atë edhe dhënia e ambienteve pak të papërcaktuar, pa individualitet.

Edhe në figurën e Mërkurit, peripecitë e të cilit i japin romanit elementet aventureske, autori është përpjekur të jetë realist. Le të kujtojmë arrestimin, torturat, kthesën dhe motivet e kësaj kthese, iluzionin e tij, se mund të shpëtonte prej kthetrave të spiunazhit, kalimin e tij përfundimisht në pozitat e armiqëve, pas vrasjes së të jatit etj. Të gjitha këto tregojnë se autori nuk ka mbetur brënda kufijve të ngushtë të aventurës, po e ka treguar heroin edhe në plan *psikologjik* dhe *shoqëror*, prandaj figura e Mërkurit ka elemente dhe ngjyra realiste. Sidomos momenti i lëkundjeve të tija në burg, pas propozimit të prefektit për tradhëti, arësyetimet dhe mendimi i gabuar, se po të shpëtonte prej burgut, mund të shpëtonte edhe prej detyrimeve ndaj Gestapos, janë dhënë me vërtetësi, e në

mënyrë bindëse. Disa çaste të mëvonëshme në figurën e Mërkurit, (motivët, që ai nuk denoncohet para shokëve, kalimi përfundimisht në anën e armiqëve, arrestimi dhe «aratisja» e dytë nga burgu, shumica e veprimeve të tij pas çlirimit), janë dhënë në plan thjesht aventuresk dhe më të shumtën e herës nuk janë mbështetur në themele të shëndosha e bindëse. Që të spjegohemi: ato janë të mundëshme, pra, artistikisht të vërteta, po ndihet nevoja e thellimit në 'to: Për shëmbull, vrasja e babait prej partizanëve, që shënon kthesën përfundimtare, është një çast tepër i rëndësishëm, që vetëm sa është regjistruar në roman.

Ndërsa elementët rea'istë kanë depërtuar në linjën aventureske të romanit, elementet aventureske nuk kanë depërtuar në linjën realiste, sidomos në dy pjesët e para të veprës. Kjo nuk është një dobësi thjeshtë formale, po është e lidhur drejtpërdrejtë me brendinë. Në dy pjesët e para autorit i ka shpëtuar nga dora një gërshetim më interesant i subjektit. Ndërsa Mërkurin e ka paraqitur me gjerësi, duke na e dhënë edhe si armik, po edhe si njeri, që objektivisht, është i detyruar të punojë për ne, duke luftuar kundër armiqve tanë, (ndryshe s'kish si të bënte), partizanët, sidomos Besniku, janë paraqitur vetëm në një plan: në luftën me armë; Besniku krijon disa dyshime, po nuk vete më tej se kaq. Po kështu partizanët, ndryshe prej Mërkurit, janë paraqitur të çkëputur prej luftës i'egale në qytet, prandaj nuk studjojnë me hollësi ngjarjet e atjeshme, arrestimin e shokëve ilegalë në kohën e mungesës së Mërkurit, etj. Në plan të përgjithshëm lufta është pasqyruar

me gjerësi, kurse po ta shohim lidhur me subjektin e veprës, ajo sikur është kufizuar dhe ngushtuar ca. Kjo e metë korigjohet në dy pjesët e fundit të romanit, kur vëmëndjen e shkrimtarit, krahas pasqyrimin të jetës, të fatit të heronjve, të veprimtarisë armiqësore, etj. e tërheq edhe veprimtaria e organeve të sigurimit. Veçse, pjesa e fundit, sidomos përpjekja e Mërkurit që të arratiset dhe arrestimi i tij, sikur është marë shumë pranë objektivit dhe momentet kanë dalë tepër të mëdha, në krahasim me momentet ekuivalente të pjesëve të tjera. Në këtë rast autori është marë thjeshtësisht me linjën e ngushtë aventureske dhe e ka lënë mënjanë karakterin e gjerë të romanit.

Një element tjetër që të bie në sy te romani i Qamil Buxhelit është humori. Autori, që edhe në disa tregime të shkurtëra e fejtone, ka provuar se ka prirje si humorist, e ka përdorur me efekt të qeshurën, shakanë dhe talljen në shumë raste. Po të përjashtonim ndonjë episod tepër grotesk, humori i ka dhënë gjallëri romanit, e ka bërë tërheqës, të këndëshëm e të lehtë në të lexuar. Në këtë rast vlen të flasim për humorin, si mjet për dhënien e atmosferës së kohës, dhe si element i gjëndjes së mirë shpirtërore, i zbulimit të të metave në njerëzit e rinj. Kështu, për shëmbull, në paraqitjen e partizanëve të rinj para Besnikut dhe në sjelljet e tyre ka diçka qesharake, si dhe në qëndrimin e Besnikut ndaj tyre. Po kështu mund të zëmë në gojë figurën e xha Shametit, kryetarin e Komitetit Ekzekutiv, që flë mbi tryezën e punës, ngjarjen e Linditës me karrocierin, grindjen e fëmijëve me shoferin, spikerin e Radio Tiranës,

që në vënd të Shopenit vë një vallë popullore, etj.

Humori në roman sikur pajtohet edhe me stilin përgjithësisht të lehtë dhe jo analitik të shkrimtarit, i cili gjithçka mundohet ta japë me anë pohimesh të thjeshta, pa hyrë në analiza të hollësishme dhe në arësytetime të gjata. Kjo është një veçori stili, një mënyrë të shkruari, po disa herë ajo bëhet mbartëse e çektësisë dhe e kalimit të shpejtë ose të panënvizuar të situatave dhe të momenteve nganjëherë edhe të rëndësishme. Pa hequr dorë edhe prej këtij stili, Qamil Buxheli mund të kujdeset për gjetjen e hollësive ekspresive, të afta për të dhënë gjëndje të ndryshme shpirtërore, ose për të karakterizuar momente, pa qënë nevoja që të hyjë në analiza e në arësytetime.

Romani «Kali i mbretit dhe kalorësit të rinj», veç të tjerave, dëshmon që autori i tij është mjeshtër në thurjen e linjave dhe interlinjave dhe në kombinimin e situatave, në gërshetimin e rrugëve që ndjekin heronjtë dhe në pasqyrimin e kontradiktave, qofshin këto kontradikta themelore, qofshin edhe kundërshtime të dorës së dytë. Në roman, krahas luftës në terrenet e ndryshme dhe intrigës kryesore, që përshkon romanin, të tërheq vëmëndjen edhe thurja e intrigës së dytë, që përfaqësohet prej raporteve që kanë me Linditën tre heronjtë kryesorë të romanit: Besniku, Agimi dhe Mërkuri. Kjo intrigë është thurrur në mënyrë interesante dhe llogjike, por nuk ka freskinë jetësore ndaj duket edhe e trilluar. Kjo vjen para së gjithash, ngaqë qëndrimi i Besnikut dhe Agimit, pasi zbulohet mosmarëveshja, kur e shohin se kanë da-

shur të njëjtën vajzë, është kaluar shpejt e në mënyrë të përciptë. Edhe qëndrimi i Linditës, e cila më parë e ka dashur Agimin, nuk është motivuar sa duhet. Autori i romanit në këtë rast do kish qënë mirë t'i jepte më tepër rëndësi zbulimit të botës së brëndëshme të heronjve. Edhe përdhunimi i Linditës prej Mërkurit nuk është fort bindës, ndonse i ngjashëm. Autori, siç duket, ka dashur ta nxijë ca më tepër portretin e Mërkurit dhe të lehtësojë Linditën, duke e dehur, po rruga e nisur prej tij më parë: heqia dorë nga ajo edhe e Agimit edhe e Besnikut do kishin shpënë në atë përfundim në mënyrë të natyrëshme; aq më tepër se Lindita nuk kish ndonjë mendim të keq për Mërkurin. Edhe përdhunimi do që paraqitur më realisht, po të mos ish kryer duke qënë Lindita pa vetëdije.

Qëndrimi ideal i Agimit dhe i Besnikut në këtë rast, po të kemi parasysh temperamentin tonë mesdhetar, nivelin e zhvilimit të tyre e shoqërisë sonë dhe, sidomos karakterin e Besnikut, zorr të meret si i vërtetë, ndonse i drejtë. Ky qëndrim më tepër se pasqyrë e kohës që përshkruhet në roman, është një ideal i autorit, një vëgim i së ardhmes.

2

Në roman veprojnë katër heronj kryesorë: Besniku, Agimi, Lindita, Mërkuri dhe mjaft personazhe episodikë, ndër të cilët dallohen xha Shameti, doktor Hamiti dhe doktor Gjerasi, shefi gestapos, Merjemja, Latifi dhe ndonjë tjetër.

Qamil Buxheli personazhet i përcakton nëpërmjet situatave dhe rrethanave në të cilat ata veprojnë. Vetëm më të rrallë ai kërkon ndihmën e karakterizimeve të përgjithëshme dhe qëndrimit të autorit. Edhe kjo është një veçori e stilit të tij dhe ka të bëjë me natyrën e përgjithëshme të veprës, si roman situatash.

Një karakteristikë e paraqitjes së personazheve prej këtij autori është, se ai, pothuajse se çdo personazh të rëndësishëm të veprës, e ka në funksjon të një ideje dhe e përdor si mjet artistik për pasqyrimin e një skaji të caktuar të jetës njerëzore dhe të atij realiteti, që ka zgjedhur për veprën e vet. Heronjtë e tij nuk ndryshojnë aq prej temperamentit apo prej karakterit të tyre, — megjithëse ndryshime të tilla kanë, — sa ndryshojnë prej fatit dhe rrugës që përshkojnë në jetë e që, në një masë të kondiserueshme, nuk varet prej veçorive individuale të secilit. Kështu ndodh, për shëmbull, me fatin e Besnikut, të Agimit, të Merjemes, të Linditës, dhe deri diku, edhe të Mërkurit. Ana pozitive e këtij qëndrimi ndaj heronjve është, se autori nxjerr në plan të parë ndikimin e jetës tek njerëzit dhe ndikimin e kushteve konkrete në sjelljet dhe në veprimet e tyre. Pra, shkrimtari qëndron deri këtu në pozita realiste. Ana negative e këtij qëndrimi është reflektuar, siç e kemi shënuar edhe më parë, në kujdesin e paktë që ka treguar autori për zbrëthimin e botës së brëndëshme të heronjve me mënyrën e vet të shkruarit dhe në dobësinë që vrehet në përcaktimin psikologjik e shoqëror të tipave. Nuk duam të themi se romani nuk ka tipa, po që karakteristikat e këtyre tipave nuk janë gdnëndur

qartë dhe, sidomos heronjtë kryesorë, duke qënë rezultat të përgjithësimit, nuk janë sa duhet edhe çfaqje konkrete të këtij përgjithësimi. Ndër personazhet episodikë kjo e metë nuk është aq e theksuar, bile, as mund të flasim për 'të në disa raste.

Le të krahasojmë *Besnikun* me *Agimin*. Ata janë dy tipa të ndryshëm. Besniku është kokëfortë, anarshist, i vrullshëm, trim i marrë, kurse Agimi është i qetë, i rregullt, i matur e me kulturë. Sikur autori t'i kishte qëndruar besnik deri në fund Besnikut, këta dy tipa, edhe nëpërmjet marëdhënieve me njëri-tjetrin, do ishin skalitur shumë më mirë, do bëhej e pashmangëshme ndeshja ndërmjet tyre dhe nuk do kishin humbur aq shpejt ndryshimet e kundërshtimet e tyre. Megjithëkëtë Besniku është më i vërtetë dhe më i goditur si tip, kurse Agimi, më tepër se njeri i gjallë, ngjan si mishërim i mirësisë, i urtësisë dhe i drejtësisë.

Edhe *Mërkuri* të tërheq vëmëndjen si tip letrar deri pas «arratisjes» së parë prej burgut, ndërsa më vonë, me përjashtim të marëdhënieve me Viktorinë, përpjekjes që të shtjerë në dorë Linditën, përdhunimit të saj dhe intrigës për punë dashurie, gjithë veprimet e tjera i kryen i shtyrë prej detyrave e prej rrethanave. Kjo, siç thamë, përmban në vetvete edhe diçka pozitive dhe, në rastin e *Mërkurit*, nënvizon të vërtetën që, po i lëshove pé armikut dhe po nuk arrite ta marësh veten me burrëri, do të shkosh gjithënjë e më thellë në llumin e tradhëtisë. Ky është mësimi kryesor që del prej romanit dhe, sidomos, prej fatit të *Mërkurit*. Autori nuk i ka

çfrytëzuar sa duhet e si duhet disa veçori të Merkurit: etjen për lavdi, të dhënë pas femrave, prejardhjen shoqërore. Ato vinë njëra mbas tjetrës fill pas kapitullimit të tij dhe ndaj të lënë me përshtypjen se shkrimtari ka dashur me qëllim t'i nxijë fytyrën këtij personazhi. Prezantimi i tij si tip duhej të kish qënë më i plotë që më parë, që të delte më i besueshëm. Megjithëkëto edhe pas kapitullimit, Merkuri na tërheq me disa tipare: me dashurinë e singertë për Linditën, (në shërbim të së cilës përdor dredhitë më të liga), dhe dëshira që të shpëtojë prej kthetra-ve të spiunazhit, jo se është penduar, po se është mërzhitur dhe kujton që me paret e grumbulluara, mund të jetojë i qetë diku jashtë shtetit.

Lindita gjithashtu zë vënd të rëndësishëm në roman dhe është qëndra e intrigës, që thurret ndërmjet tre heronjve kryesorë. Si të thuash, krahas veprimtarisë së Merkurit, ajo është një prej shtyllave bazë, që mbajnë më këmbë ndërtesën e romanit dhe kureshtjen e lexonjësve. Edhe Lindita konceptohet si tip më tepër nëpërmjet fatit të vet, se sa nëpërmjet të dhënave shoqërore-psikologjike. Disa raste me rëndësi për karakterizimin dhe për zbulimin e botës së brëndëshme të saj autori i ka kaluar lehtë dhe pa lënë gjurmë. Të tilla janë: tentativa e Merkurit për ta shtënë në dorë, takimi me Agimin, të fejuarin dhe të dashurin e saj, pasi ajo është dashuruar me Besnikun, momenti pas prishjes së marrëdhënieve edhe me Besnikun edhe me Agimin dhe, më së fundi, vendimi që të martohet me Merkurin. Llogjikisht të gjitha këto janë të përligjura, po kjo është e pamjaftueshme. Lindita, si vajzë dhe si partizane, mund të ka-

rakterizohej më mirë: të zbuloheshin te ajo edhe rrënjet e së vjetrës, edhe filizat e së resë, të cilat përcaktojnë qëndrimin e saj.

Prej personazheve të dorës së dytë më interesanti është *xha Shameti*, nëpërmjet të cilit shkrimtari na ka dhënë psikologjinë, *bon sensin*, mentalitetin dhe humorin karakteristik të popullit. Xha Shameti, — edhe pse ka disa anë qesharake, — është i afërt, i kuptueshëm dhe i dashur për lexonjësit. Ai të kujton të kaluarën, të mirat dhe të këqilat e saj, po njëkohësisht është edhe shprehës e përfaqësonjës i së resë, me të cilën e lidhin atdhedashuria, shpirti luftarak dhe etja për liri. Shkrimtari xha Shametin na e ka paraqitur në plan thjeshtësisht njerëzor dhe realist.

Në roman të tërheq vëmëndjen edhe fati i dy mjekëve: *Hamitit* dhe *Gjerasit*. Ndërsa doktor Hamiti shkrihet e shuhet në punë, duke luftuar kundër vdekjes në radhët partizane, doktor Gjerasi është humanist, po nuk ka dëshirë të përzihet në politikë. Me naivitet ai bie në kurthin e përgatitur prej Gestapos dhe del si fajtor për vdekjen e kolegut të vet. Nëpërmjet Gjerasit shkrimtari ka arritur të krijojë momente prekëse dhe interesante, duke përshtuar përpjekjet djallëzore të fashistëve, dyshimet që lindën te njerëzit tanë për Gjerasin dhe qëndrimin e drejtë që mbahet në shqyrtimin e çështjes së tij pas çlirimit. Ky qëndrim bëhet burimi i punës së palodhur dhe i përtëritjes morale të Gjerasit, i cili sheh me syt e vet, që po lind një rend i ri shoqëror, ku njeriu dhe dinjiteti i tij nuk meren më nëpër këmbë dhe ku puna e mundi kthehen në burim kënaqësie e gëzimi.

Historia e *Merjemes*, që gërshetohet me intrigën kryesore të romanit nëpërmjet Mërkurit, është një copë tjetër e mozaikut që ka krijuar shkrimtari në vepër. Ajo është historia e një gruaje të vuajtur e të thjeshtë, që u qëndron besnike idealeve të larta të të birit dhe që lufton me të gjitha mundësitë e mënyrat për të ndihmuar realizimin e këtyre idealeve. Fati dhe udha e saj në jetë, janë fati dhe rruga e qindra nënave tona gjatë luftës Nacional Çlirimtare dhe tiparet morale të saj janë rezultat i përgjithësimit artistik të shumë figurave të tilla. Merjemen, sikurse xha Shametin, lexonjësi e do dhe e simpatizon gjatë tërë romanit, po ajo rritet para nesh si figurë e madhe, sidomos në çastin kur takohet me zonzën e saj të dikurëshme. Ndonse vëndi është çliruar, zonja është ende zonzë, kurse Merjemja, jo vetëm që është e veshur keq, po është pushuar edhe nga puna si e paaftë. Zonja akoma e mban hundën përpjetë dhe e thërret prap Merjemen si shërbëtore, se nuk është e zonja të shohë ç'ndryshime ka sjellë revolucioni në shpirtin e njerëzve, ndaj vren vetëm lekat. Kurse Merjemja, — edhe pas fatkeqësisë në punë, — e ndien veten krenare dhe e kupton, siç mund ta kuptojë një grua pa shkollë, se jeta ka marrë tjetër udhë e se zonja, bashkë me klasën e vet, po shkon tatëpjetë. Revolucioni e ngriti shumë lart ndjenjën e dinjitetit personal të njerëzve të thjeshtë. Tani bashkë me urrejtjen ndaj klasëve të pasura drejtohet edhe përbuzja. Ka ardhë koha, kur siç thoshte Majakovski «mbi borgjezinë ne shikojmë nga lart».

Figura e Merjemes do kishte qënë më harmonike dhe shumë më e vërtetë, sikur autori të

mos e kishte ngarkuar aq tepër në kapitujt që flasin për jetën dhe veprimtarinë e saj në kampin e përqëndrimit, ku lidhjet e Merjemes me partizanët dhe, sidomos, kthimi i saj në kamp, pasi çlirohet prej partizanëve, janë ca si të pabesueshme dhe, në vënd të një gruaje të thjeshtë, me të cilën jemi njohur gjatë shtjellimit të ngjarjeve, na del përpara një fytyrë tjetër, e cila kthehet prap tek e para pas ardhjes në Tiranë.

Latifi hedh dritë në një skaj tjetër të realitetit të asaj kohe. Ai personifikon njerëzit e gënjer, të cilët reaksioni i tërhoqi në arrati, që t'i kthente pastaj si diversantë e si terroristë. Si i tillë vjen Latifi në Shqipëri, në ditët kur do kryhej reforma agrare dhe kur i biri i tij mjekohet falas prej ekipit shëndetësor. Ky, — momenti shoqëror-ekonomik, — është motivi kryesor, që shënon kthesën dhe ç'gënjimin e tij. Një motiv tjetër është edhe qëndrimi i familjes ndaj pushtetit të ri dhe fryma entusiastë që sundon ndër të afërmit. Ç'duhej bërë? Latifi kthehet përsëri në jetë, duke shkëlmuar tradhëtinë e frikën me burrëri.

Interesant është edhe majori i Gestapos. Në romanin e Qamil Buxhelit, ndryshe nga rastet e tjera të prozës sonë, majori nazist nuk është xhelat-xhahil, po njeri i zgjuar, i dhënë për të krijuar kombinime dhe për të ngritur kurthe. Ai «sillet mirë» me njerëzit dhe u lë përshtypje të mira, duke i komprometuar, si doktor Gjerasin, duke i shtënë në dorë, si Mërkurin ose duke i dërguar drejt vdekjes. I ngjashëm me 'të është edhe prefekti, i cili është më largpamës dhe hedh një dorë në revani, një në bakllava, duke

u shërbyer njëkohësisht edhe gjermanëve, edhe anglezëve. Po «largpamja» e tij nuk i qëndroi dot kohës, se fatin e Shqipërisë e vendosi revouciioni popullor dhe jo kombinimet e diplomatëve e të spiunëve.

Siç shihet prej kësaj analize të shkurtër, romani i Qamil Buxhelit pasqyron shumë aspekte të ndryshme të jetës, (lufta për liri, lufta e armiqëve, lufta kundër armiqëve të fshehur, dashuria dhe ndjenjat e miqësisë, urrejtja dhe neveria, vuajtjet dhe gëzimet, dhëmbjet, fitoret, disfatat), po tingulli i saj përfundimtar duket se mund të përmblihet në fjalët: *Njerëz, jini vigjilentë!*

(Botuar në revistën «Nëndori» Nr. 5 1962)

ÇOBO RRAPUSHI

(Shënim kritik)

Nuk më ka takuar të këndoj vepër letrare, në të cilën të përshkruhet me aq vërtetësi dhe aq bukur karakteri i labit, sa në tregimin «Isha unë Çobo Rrapushi» të shkrimtarit Shevqet Musaraj. Është një tregim, që këndohet me një frymë dhe që të mban në një gjëndje shpirtërore të lehtë e të gëzuar me thjeshtësinë, kthjelltësinë dhe humorin e hollë e, gati-gati, të padukshëm në disa vënde.

Është vepër e shkurtër, apo «e vogël», siç është bërë zakon të quhet gjinia e tregimeve, po në krijimtarinë artistike të autorit zë vëndin e dytë pas poemës «Epopeja e Ballit Kombëtar» dhe në letërsinë tonë të sotme zë, pa dyshim, vënd krahas veprave «të mëdha».

Ky tregim ka gjithçka që mund të kërkohet prej një vepre letrare në kohën tonë dhe përgjithësisht nga një vepër artistike. Vërtetësia e

paraqitjes së heroit e të situatave nëpër të cilat ai kalon, stili çuditërisht i thjeshtë, elokuent, i tejdukshëm dhe elegant, sensi i masës në përshkrime, harmonia e tërësisë kompozicionale, idetë themelore të veprës, që nuk bërtasin, që dalin vetiut, humori, që nuk ta shuan buzëqeshjen gjatë leximit, po që nuk të shtyn kurrë të qeshësh me të madhe, gjuha e pasur dhe krejt individuale e heroit, — një gjuhë me ngjyra të theksuara lokale, po prej të gjithëve e kuptueshme, — disa momente të goditura lirike, — ja si mund ta karakterizonim në vija të përgjithëshme këtë vepër të re të Shevqet Musarajt.

Po, mbi të gjitha, sidomos atyre që e njohin Labërinë, u lë mbresë figura e Çobo Rrapushit, i cili besoj se do ketë fatin e lumtur të përmendet kurdoherë si një nga tipat më të realizuar të prozës sonë, — të gjithë prozës sonë, — dhe si një nga heronjtë e përshkruar vërtet me dashuri të sinqertë e me ton kritik prej shkrimtarit.

Kush është Çobo Rrapushi?

Që të kuptojmë Çobo Rrapushin dhe të njohim vlerën e këtij tipi letrar, na duket me arësye të themi dy fjalë për vëndin e tij — për Labërinë. E kanë quajtur Labërinë «shkëmb i thatë», vënd ku «ha pula strallë», vënd «shkëmb e gurë»... Dhe, ashtu është. Kushdo që dëgjon për natyrën e Labërisë i parafytyron leberit si mallësorë e mer me mënd se kryesisht ata i janë dhënë blegtorisë e... do jenë patjetër njerëz të pushkës. Pushka nuk ka heshtur kurrë në ato anë, ashtu siç nuk është shuar kurrë dashuria për liri, ashtu siç nuk kanë shteruar asnjëherë meloditë e mallëngjyera të fyellit dhe këngët e vallet po-

pullore me karakter të theksuar burëror, pakëz të ashpër, si gërxhet e Kurveleshit. Për trima — lebërit të marin gjak në vetull dhe për luftë janë të parët. Marëdhëniet shoqërore që kanë sunduar aty para çlirimit, në kohën kur u formua Çobo Rrapushi, kishin karakter të theksuar patriarkal, megjithëse të një natyre më të zbutur, se në malësitë e Shqipërisë së Veriut. Dashuria për liri ka hedhur rrënjë të thella në shpirtin e tyre, jo vetëm në kuptimin e lirisë kombëtare, po edhe në kuptimin e lirisë së personalitetit, të pavarësisë së personit.

Historia i ka theksuar më tepër këto veçori të lebërve. Luftat e vazhdueshme kundër turqve, kundër italianëve, kundër grekëve, kundër fashizmit italian e gjerman, kanë transmetuar nga një brez në tjetrin stafetën e burrësisë, të guximit e të trimërisë. Zhvillimi i ngadaltë shoqëror ka shkaktuar, nga ana tjetër, të rrënjosen më thellë zakonet patriarkale, mentaliteti i njerëzve të pushkës dhe mënyra e jetesës si fshatarë të lirë, të lidhur me ekonominë e vogël gati natyrale e primitive dhe të ketë çfaqje negative si krenaria e tepruar dhe sedra e sëmurë.

Lufta Nacional-Çlirimtare dhe transformimi socialist i vëndit sollën ndryshime të mëdha edhe në Labëri. U përmbysën raportet e vjetra, u krijuan raporte të reja shoqërore, ndodhën ndryshime në jetën e fshatit, u krijuan kooperativat e para bujqësore. Si pasojë e drejtpërdrejtë e këtyre transformimeve ekonomiko-shoqërore do ndronte patjetër edhe mentaliteti e psikologjia e njerëzve, pra, edhe e labit, edhe e Çobo Rrapushit.

Këtu e ka kërkuar temën e tregimit Shevqet

Musaraj. Transformimet revolucionare socialiste dhe njeriu! A nuk do ishte, me pak fjalë, kjo tema e veprës?

Çobo Rrapushi nuk është indiferent ndaj transformimeve socialiste. Përkundrazi, ai ka luftuar (domosdo jo krejt i vetëdijshëm për trëumfin e socializmit) dhe ka luftuar si burrat me armë në dorë, me trimëri. Ja ç'thotë ai për veten:

«...Gjer aty përpara se të fillonte lufta, unë isha shumë i përpjekur në punë bujqësije dhe shokët më qanin hallin që gjithë ai mundim e gjithë ajo punë e ime i bëheshin dhjam, here Sefedin Agajt në fshat, herë pashallarëve të Llakatundit...»

Edhe në luftë e bëra beli që isha lab. Vrava sa munda dhe kur u plagosa, s'desha të dija, as për doktor, as për ilaçe, po mora përsëri malet me copën e murtajës në trup.

Vetëm pas luftës nuk isha më ai Çobua që më njihnin. Fillova të qahem herë nga stomaku, herë nga një dhëmbje në shpatulla dhe s'më jep fare për punë...

...Që t'i bie shkurt, mua më ish mbushur mëndja në kohën e luftës se, kur të vinte lirija, do ja shtronim për gjithënjë «ku leh qen e ku del tym» dhe, sa për punë, as që do e vinim ujët në zjarr».

Në këto pak radhë jepet bukur portreti moral i Çobo Rrapushit dhe nënvizohen, si tiparet pozitive të labit, ashtu edhe krenaria pakëz kryeneçe dhe... duhet ta themi... mungesa e dëshirës për punë.

Ky Çobo Rrapushi, që e bëri beli trimëri-në në luftë dhe nuk pyeti për copën e mortajës

që kishte në trup, pas luftës endej nëpër Ti-ranë, mbrëmje për mbrëmje, i veshur me pall-to e poture shajaku dhe me një fanellë të leshtë, që nuk e hiqte as në vapën e korrikut. I kishte zënë derën të nipit, i cili ishte në punë të mi-rë dhe, me paret që kish marë për një truall, që trashëgonte nga e shoqia, ja shtronte me të ngrënë e me të pirë për shtatë palë qejfe.. Dë-shirë që të kthehej në fshat e t'i vihej punës nuk kishte, megjithëqë e merte malli sidomos për burimet e ftohëta, për fushën me lumin ndanë dhe për të përpjetën e malit me shkëm-bënj. Po ky mall nuk kishte fuqi zotëronjëse. Në moshën pesëdhjetëvjeçare, ai kish vendosur të vegjetonte e të mposhtej prej jetës së amu'l-të. Mund të zgjohej, — dhe me siguri do zgjo-hej, — vetëm po t'ja bënte përsëri pushka bam!

Mirëpo, sidomos sot, dëshira e njerëzve nuk përcakton kurdoherë rrugën e tyre në jetë. Nëqoftëse kjo dëshirë ndesh në rrjedhën e për-gjithshme të jetës sonë socialiste, nëqoftëse ajo bie në kundërshtim me prirjen kryesore të zhvi-llimit historik, njeriu që e përfaqëson këtë dë-shirë është i detyruar ose të dështojë, të bjerë poshtë e të humbasë, ose të ndryshojë e të vi-het përkrah luftëtarëve të vendosur të ndër-timit të socializmit.

Çobo Rrapushi ishte në udhëkryq. E tër-hiqnin nga të dy anët, po ai s'desh të shkon-te, as andej, as këndej. I pëlqente më tepër të qëndronte në hava, i mbajtur prej tërheqjes së dy forcave, të dy tendencave, të dy mënyrave të jetesës, të dy mentaliteteve.

Në formë tepër të kamufluar dhe të pakup-tuar për 'të. personaliteti i Çobo Rrapushit

ngrihet mbi një kundërthënie. Nga një anë kemi Çobo Rrapushin punonjës, që ishte shkrimë në punë për të tjerët dhe luftëtar e, nga ana tjetër, Çobo Rrapushin kapadai, me mentalitet patriarka^l, me sedër të tepruar, të pavullnetshëm për punë.

Paraqitja e heroit në një plan të tillë është meritë e vërtetë artistike dhe përcakton sfondin realist të veprës. Proçedimi i sigurtë në përshkrimin e heroit dhe të situatave tregojnë se shkrimtari e ka njohur gjerësisht temën, e ka konceptuar atë në gjithë tërësinë e saj dhe ka hyrë thellë në ndryshimet që janë bërë në botëkuptimin e psikologjinë e njerëzve pas çlirimi!

A ka patur bazë shoqërore kundërthënia që përmëndëm? Po. Le të përmëndim se Çobo Rrapushi ka të gjitha tiparet karakteristike të labit. Ai ka punuar për të tjerët dhe ka ndier mbi shpatulla vetëm peshën e rëndë të punës skllavëronjëse. Ai ka luftuar për liri, pa e ditur që kësaj radhe lufta kishte karakter të theksuar revolucionar, bile ka ushqyer iluzione të kota. Ai është produkti i marrëdhënieve shoqërore patriarkale dhe mbështetet deri në fund mbi mbeturinat e tyre. Përvetësimi i pareve të truallit, largimi nga fshati, qëndrimi për një kohë shumë të gjatë tek i nipi, janë shprehje konkrete të regëtimave të fundit të patriarkalizmit, si nga ana e tij, ashtu edhe nga ana e të tjerëve. Pra, ky Çobo Rrapush nuk mund të ishte ndryshe, veçse ashtu siç e ka përshkruar shkrimtari.

Po jeta ecte, megjithëse Çobo Rrapushi qëndronte në vënd e kështu, pa e kuptuar, mbe tej prapa e s'kish me se të mburrej veç me trimëritë e luftës. Fshati i tij kish ndruar: ishte

krijuar kooperativa. Edhe njerëzit kishin ndryshuar: miku i tij *Xhezua*, ishte bërë brigadier, kurse *Asimi i Xhelos* ishte rritur dhe qe bërë korier. Gjithashtu ndryshime të tilla kishin ndodhur edhe në shtëpinë e Çobos. Në vënd të kassolles, ai gjeti shtëpi të re. Nusja e urtë e me sy përdhë fliste serbes-serbes dhe qe pranuar në Parti... Vetëm Çobo Rapushi nuk kishte ndruar, prandaj u ndodh ngusht kur u kthye në fshat dhe e ndiente veten të huaj.

Situata e krijuar prej shkrimtarit në këtë çast është e mrekullueshme. Errësira e mbrëmjes, vetëmia, shtëpia e ndërtuar diku gjekët, dera e mbyllur dhe... më në fund, qeni plak, i cili mezi e njohu të zotin. Toni humoristik i tregimit bie pa u kuptuar, në mënyrë të natyrëshme, duke i lënë vëndin, po kaq natyrëshëm, notave ma' lëngjenjëse, që të ngashërojnë:

«...U nxitova e i fola qenit dhe ai, sikur ngriu përnjëherësh në vënd, u ngul mbi këmbët e prapse dhe, me të dy këmbët e para në hava, më vështroi një copë herë, pastaj nisi të tundë bishtin me ca të kuisura, që mua më thernë në zëmër.

«Eh, Ballan, Ballan! Ç'kohëra e ç'halle më kujton ti! As në operacione, kur iknin të vegjël e të mëdhenj nga fshati, nuk u ndave nga ne. Malin more dhe ti me njerëz bashkë; roje bëje rreth e rreth shpellës, ku kishim fshehur fëmijët dhe, sikur e kuptoje hallin, nuk jepje asnjë shenjë kur të vinte koha e taimit tënd... Ktheshehe në shpellë, i shikoje të gjithë në sy një e nga një, i shihje që s'kishin as për vete dhe ikje prapë, duke tundur bishtin, gjoja i gëzuar, sikur s'të shkonte mëndja për bukë. Dhe neve na du-

kej sikur thoshje: «punë e madhe! Do bëjmë edhe kështu!...» Nashi je plakur, ti, Ballan. Dhe ke hallet e tua edhe nashti, se të gjallë e pa halle s'paska! Po prapë vazhdon detyrën tënde. Haj-haj».

Kështu u kthye Çobo Rrapushi në fshat dhe për shkrimtarin kështu lind një çështje tjetër: cila do jetë udha e mëtejshme e heroit? Këtu dalin në plan forca të reja tërheqëse.

Ndryshimet në fshat dhe në familje i lanë përshtypje të mira Çobos, ndonse me disa gjëra, sidomos me kritikën nuk pajtohej lehtë. Njerëz ish in dhënë pas punës dhe, veç katër-pesë dembelëve, askush s'ja kishte ngenë të merej me Çobon, të cilit ky qëndrim i dukej fyerës. Po, më e madhja është se, disa zunë edhe ta tallnin e t'i hidhnin romuze. Dhe, së fundi, kur shkon që të kërkojë me krenari tesrën e Frontit, kryetari e pret me këmbët e para dhe, në vënd që t'i thotë «urdhëro e mere», siç pat kujtuar Çobua, i përgjigjet ftohët, duke i premtuar se do ta shqyrtonin çështjen e tij. E si mund të vihej në diskutim çështja e Çobo Rrapushit? Ishte parë kjo? Ai... Ai ishte e ç'nuk ishte!

Ja si e kujton Çobo Rrapushi këtë moment:

«Një ditë, se si erdhi fjala për triskat e Frontit. Që duheshin përsëritur. Kërkova edhe unë të më jepesh triskë e re.

— Të shohim një herë, — tha kryetari pa e bërë qejfin qeder.

— Si more të shohim? Pak kam luftuar unë për çështjen e Frontit?

— Ke luftuar, shoku Çobo, atë s'ta mohon njeri. Po anëtari i Frontit ka edhe detyra të tjerë sot.

— Ç'detyra, more! — u talla unë.

— Detyra, posi!.. Ku ke parë ti anëtar të Frontit të kërcasë gjishtërinjtë gjithë ditën e Perëndisë në një kohë kur populli po e bën natën ditë?..

Kisha dëgjuar kritikë, po kritikë si kjo s'më kishte zënë veshi ndonjëherë. M'u errën sytë e m'u turbullua mëndja; goja m'u muarr, s'qesh i zoti të bëj dy fjalë bashkë. Bëra të iki, po as derën nga të dilnja s'po e gjenja dot...»

Është e qartë që Çobo Rrapushi s'kish nga t'ja mbante. Donte, s'donte, duhej t'i shtrohej punës, se ashtu e kërkonte e mira e tij dhe ndëri i emërit. Tani kishin ardhur kohë të tjera dhe të tjera detyra shtroheshin. Patriotizmi, ashtu siç ishte provuar dhe siç mund të provohej me armë, ashtu duhej provuar edhe me punë, siç bënin të gjithë fshatarët.

Kështu ngjau që ai, siç thotë vetë, «të hyjë përsëri në udhën e njerëzve». Më vonë Çobon e shohim fshatar të dalluar, Fotografia e tij botohet në gazetë dhe, më në fund, e dërgojnë edhe në Tiranë, si delegat të kooperativës, bashkë me fshatarët më të mirë. Po akoma mbetet diçka nga Çobua i parë dhe, ndër ato që mbeten, është domosdo edhe ajo e shkretë sedër dhe dëshira për t'u dukur, për të mos e bërë punën heshtur, po patjetër me pakëz bujë. Prandaj shënuam në fillim të artikullit se në tregimin e Shevqet Musarajt karakteri i labit është dhënë në bukur e me vërtetësi.

Tregimi është ndërtuar në formë rrëfimi Heroi kryesor flet vetë për gjithë peripecitë e jetës së vet dhe e sheh të kaluarën në mënyrë kritike. Përfundimi kryesor që nxjerr ai dhe që

bashkë me 'të e nxjerrim edhe ne është se puna e kthen Çobo Rrapushin në radhën e njerëzve më të mirë, në radhët e atyre me të cilët luftoi krah për krah kundër fashizmit. Njëpërmjet qëndrimit autokritik të heroit është shprehur vetvetiu në tregim edhe qëndrimi i autorit të veprës.

Humori i gëzuar që përshkon tregimin e ka burimin pikërisht në mposhtjen e amullisë e të veseve që kishin nisur të nxirnin kokë te Çobo Rrapushi. Pasi ka fituar mbi 'to dhe e ndien veten të çliruar prej prangave të tyre, heroi nuk ka turp, biles, ndihet edhe krenar, kur tallet me një fazë të kaluar të jetës së vet. Është kjo arësyeja që humori në këtë tregim nuk është vetëm një element «lezetonjës», po është shprehje e drejtpërdrejtë e brendisë së veprës dhe është i lidhur ngushtë me frymën optimiste që përshkon atë.

Në tregimin «*Isha unë Çobo Rrapushi*» ka edhe disa momente deri diku të rëndësishme që kapërcehen lehtas dhe në mënyrë të sipërfaqëshme, ashtu siç ka edhe ndonjë moment që cënon realizmin (paraqitje e fshatit), dhe ndonjë zgjatje, sidomos nga fundi i veprës, po këto s'prishin shumë punë. Kryesorja është se Shevqet Musaraj ka krijuar një tip, emëri i të cilit do shënohet në rregjistrin themeltar të personazheve më të realizuara të letërsisë sonë të realizmit socialist.

(Botuar në «Zëri i Rinisë», gusht 1960)

« JETË ME BRENGA »

Letërsisë sonë të re iu shtua kohët e fundit edhe një vepër tjetër me vlerë: vëllimi me tregime «Jetë me brenga» e shkrimtarit të ri Thoma Kacori, të cilin lexonjësi ynë nuk ka shumë kohë që e ka njohur nëpërmjet shkrimeve të botuara vitin e kaluar në revistën «Nëndori». Po kështu në konkursin e shpallur për nder të dyzetë vjetorit të Revolucionit socialist të Tetorit ai u nderua me çmimin e dytë për tregimin e gjatë «Kujtime të hidhura».

Botimi i vëllimit të parë me tregimet e Thoma Kacorit na lejon të themi me siguri se ai është një nga prozatorët tanë të rinj më të talentuar, që zotëron mirë mjeshtërinë e vështirë të prozorit dhe që ka mundësi në të ardhmen të shkruaj vepra të tjera më me vlerë.

Që në shkrimet e para të tij ai dallohet prej shumë të tjerëve për mënyrën e thjeshtë të kapjes së temave dhe për zgjedhjen e disa subjekteve *minimal*, të cilët në vështrim të parë, të

duket se nuk përmbajnë kushedi se çë, po kur i lexon me vëmëndje zbulon ndër 'ta, kurdoherë, një mendim të rëndësishëm dhe një problem jetësor, që ka çqetësuar autorin. Kjo, mund të themi, është një gjë e re që sjell autori i vëllimit «Jetë me brenga» në tregimin tonë të shkurtër të pasluftës. Në këtë drejtim tregimet e tij mund të krahasohen në letërsinë tonë të sotme vetëm me tregimet e bukura të Jakov Xoxës të botuara në revistën «Nëndori». Të dy këta autorë, pavarësisht nga njëri tjetri, kanë arritur, pak a shumë, në të njëjtin përfundim artistik dhe kanë të njëjtën mënyrë në kapjen e temave dhe në trajtimin e subjekteve.

Thoma Kacori nuk tërhiqet nga konfliktet efektuoze dhe sentimentale, siç bëjnë mjaft të rinj e, për fat të keq, edhe ndonjë shkrimtar i njohur. Ai ka zgjedhur një rrugë të vetën që, për mendimin tonë, është mjaftë artistike dhe që i jep mundësi shkrimtarit të thellohet sa më tepër në fenomenet e jetës, që ka marrë përsipër të pasqyrojë në vepër. Në themel të çdo tregimi të vëllimit «Jetë me brenga» ndodhet një fakt i vogël, po shumë shprehës, nëpërmjet analizës së gjithëanëshme të së cilit autori i kumton lexonjësit mendimet e veta për jetën dhe për njerëzit, që përshkuan në shkrime. Duke mos e shpërndarë vëmëndjen në shumë ndodhira që duke mos u shtrirë shumë në sipërfaqe, Kacori ka patur mundësi të thellohet më tepër në subjektet e tregimeve të veta dhe ka ditur të zgjedhë për secilin syresh një kompozicion të përshtatshëm e të thjeshtë, që u shkon për bukuri tregimeve të shkurtëra.

Le të marim, për shëmbull, subjektin e tre-

gimeve «Kau» dhe «Dordoleci». Në të parin autori na kallzon si një fshatar shkon në mërgim dhe, pas një kohe të gjatë e pas një pune raskapitëse, kthehet në fshat. Me gjithë paret që ka fituar ai blen një ka për të lëruar arat dhe mer rishtaz udhën e mërgimit. Një ditë prej ditësh kaun e vrasin qet e fshatit dhe në shtëpi pllakos dëshpërimi... Në tregimin tjetër, që kemi marë si shëmbull, trajtohet gjithashtu një subjekt mjaft i thjeshtë: në fshat ka rënë një thasësirë e madhe dhe grunjërat po thahen në ara. Beu i fshatit ka zaptuar të vetmen vijë uji. Vajzat e fshatit, ndër 'to edhe heroina e tregimit, i bëjnë lutje zotit për t'i shpëtuar nga e keqia. Vajza vishet me gjethe e me kulpra, si dordolec, dhe, e shoqëruar nga shoqet, shkon derë më derë. Në çdo shtëpi asaj i hedhin nga një kovë me ujë sipas zakonit. E bërë qull dhe e dërmuar nga lodhja, ajo bije në shtrat dhe, pas disa ditësh, vdes.

Siç shihet, këtu s'kemi të bëjmë me asgjë të jashtëzakontë, dhe ndokush mund të thotë, bile, se tregimeve u mungon baza shoqërore, që është një kusht i domosdoshëm për artin realist. Kjo nuk është aspak e vërtetë! Merita e autorit të tregimeve duhet kërkuar pikërisht në zotësinë e tij për të na dhënë, nëpërmjet rasteve të zakonëshme e të natyrëshme, tablo të gjalla realiste dhe emocionjese të nxjerra nga jeta e përditëshme. Ajo që është e rastit në jetën e përditëshme i ka shërbyer shkrimtarit si mjet i mirë artistik për të paraqitur fenomene tipike të jetës së fshatit shqiptar në kohën e sundimit feudo-borgjez të Ahmet Zogut.

Kjo, pa dyshim, është vetëm një mënyrë e kapjes dhe e trajtimit të subjekteve dhe në duam të themi se të gjithë tregimet e shkurtëra duhet të ishin shkruar dhe të shkruheshin në këtë mënyrë, mbasi, çdo tregimtar ka preferencat e veta artistike, stilin e vet. Puna është se Thoma Kacori që në tregimet e para, e ka përcaktuar mirë profilin e tij si shkrimtar dhe, para së gjithash, si autor tregimesh të shkurtëra. Ngordhja e kaut dhe vdekja e fshatarkës së re nuk janë gjëja kryesore në tregimet që përmendëm. Ato janë vetëm rastet nëpërmjet të cilave autori ynë zbulon në formë artistike rrënjët e vërteta dhe çfaqjet kryesore të jetës së mjerë të fshatarësisë sonë punonjëse në kohën e errët të skllavërisë feudale-borgjeze.

Me sa duket, në krijimtarinë e autorit të ri, ka ndikuar për mirë vepra e shkrimtarit kllsaiik bullgar Elin Pelin dhe stili i tregimtarisë popullore e i modeleve të saj të shkruara, që nuk janë aq të rralla në letërsinë tonë të vjetër dhe të re.

Ky ndikim pozitiv vrehet edhe në lehtësinë e kapjes së subjektit nga autori ynë i ri dhe në natyrshmërinë e zhvillimit të ngjarjeve në vepërën e tij. Po, duhet thënë që, në disa raste, si te tregimet «*Pandua me Selmanin*», «*Malli i vatanit*» dhe «*Fshati ynë ballëpërballë me fashistët italianë*» ai ka rënë në përshkrime të thjeshta që të kujtojnë reportazhet e gazetave. Në të tre këta tregime shkrimtari nuk është përpjekur për të bërë përgjithësime artistike, po është mjaftuar me paraqitjen e një ndodhie a të një bisede, e cila, megjithëse në vetvete mund të jetë interesante, nuk e ngroh lexonjësin. Kjo,

besojmë, është arësyeja që këta tregime janë më të dobëtit e vëllimit, megjithëse, në tregimin e fundit ndihet edhe mosnjohja e realitetit të përshkruar.

Një karakteristikë tjetër e tregimeve të Thoma Kacorit është edhe tematika e tyre e përbashkët dhe e përcaktuar mirë. Shkrimtarin e ri e ka tërhequr shumë jeta e fshatit tonë para çlirimit dhe, përgjithësisht, gjëndja e mjeruar e masave tona punonjëse në atë kohë. Përsa i takon tematikës vepra e Kacorit arrin deri në pragun e luftës Nacional-Çlirimtare, që është pasqyruar vetëm në tregimin «*Fshati ynë ballëpërballë me fashistët italianë*». Më tej ai nuk ka shkruar dot me që është shkëputur nga zhvillimi i jetës në vëndin tonë gjatë këtyre pesëmbëdhjetë vjetëve të fundit. Prandaj ai ka vepruar shumë drejtë që ka trajtuar në tregimet e vëllimit «*Jetë me brenga*» tematikën që ka njohur më mirë, mbasi kështu, ka kontribuar me sukses për edukimin komunist të masave punonjëse, sidomos të rinisë sonë, e cila nuk ka patur rastin ta njohë mirë jetën e vështirë e plot brenge që kalonte populli ynë para çlirimit të atdheut.

Në tregimet e vëllimit «*Jetë me brenga*», jeta e fshatit nuk është paraqitur vetëm në anët e saj të zeza e të errëta, siç pasqyrohet në disa vepra skematike. Autori i vëllimit ka ditur dhe ka mundur përgjithësisht mirë të dallojë sistemin shoqëror shtypës të feudalëve e të borgjezëve që ishte burimi i të gjitha fatkeqësive, nga jeta e njerëzve të thjeshtë, të cilët, megjithëse mbanin mbi shpinë gjithë barrën e rëndë të shtetit e të interesave egoiste të klasëve sundo-

njëse, dinin ta gëzonin jetën, ndienin ngazëllimin e punës dhe luftonin për ta bërë atë sa më të bukur për vete dhe për bijtë e tyre. Po, shpesh, edhe gëzimet e vogëla të jetës shkrimtari ka arritur t'i vejë në funksion të ideve themelore të veprës. Duke na treguar gëzimin që ndjen fshatari kur blen kaun apo kur hedh mënjanë një dorë gjë për dimër, autori ka theksuar artistikisht, jetën e tij të varfër, që del në tregimq edhe nëpërmjet pasqyrimin të kërkesave të ulta të katundarëve të varfër. Lexonjësi mund të bëjë vetë krahasimin ndërmjet këtyre kërkesave minimale dhe kërkesave të sotme të fshatarësisë sonë, e cila, pasi është çliruar njëherë e përgjithmonë nga zgjedha e bejlerëve dhe agallarëve dhe është vënë në rrugën e socializmit, nuk mendon më për kafshatën e gojës dhe as për kafshën e punës, po për arritjen e rendimenteve të larta, për futjen e metodave të përparuarra në bujqësi, për organizimin e një jete sa më të kulturuar dhe për rritjen e vazhdueshme të mirëqënies së vet.

Kështu ndodh në tregimin «*Shpresat e Lakrave*», në të cilin autori shkruan:

«Tërë fshati i mbante në gojë dhe thosh:

— S'kanë parë kafshë me sy, të gjorët, Lakra, dhe i gëzohen më shumë demit se sa djalit të tyre...»

Ky është burimi i gëzimit të familjes së fshatarit të varfër! Ky gëzim i ka rrënjët të futura thellë në jetën e mjeruar dhe të varfër të tyre dhe prandaj është edhe jetëshkurtër «zgjat sa mban vesa e mëngjezit»!, mbasi mbytet nga sistemi i rëndë shoqëror, që i ka hedhur kthet-

rat në fyt Lipes, ashtu si gjithë katundarëve të tjerë.

Në tregimin «Nëna» autori na jep një përshkrim të halleve të qytetarëve të varfër që vuajnë për kafshatën e gojës në kohën e krizës ekonomike. Dhe, ja ku na del një tablo tjetër e jetës së vëndit tonë në atë periudhë. Pasi kemi njohur mjerimin e fshatarit shohim se vuajtjet e punëtorëve dhe hallet e tyre janë shumë më tronditëse. Po, nuk është ky gjithë tregimi. Në 'të janë ngjeshur me njera tjetrën për bukurri dhe krijojnë një të tërë harmonike shumë aspekte të jetës njerëzore: hallet e prindërve me shumë fëmijë, dëshira e fshatarit për të patur një djalë, dhëmshuria e nënës dhe gatishmëria e saj për sakrificë, qëndrimi i fshatarit ndaj qytetit, greva e bukës në Korçë... Shumë, mbase, për një tregim të shkurtër, që nuk i kalon të pesë faqet, po shkrimtari ynë, ka ditur të zgjedhë, ka ditur të seleksionojë dhe të përdorë me mjeshtëri aspektet më shprehëse të temës që ka trajtuar. Ai kurdoherë është i kursyer, nuk fut në tregime gjëra të tepërta, nuk zgjatet në ndodhi e përshkrime të parëndësishme dhe, në të njëjtën kohë, na jep çdo gjë të domosdoshme dhe të nevojëshme për vepra me të vërtetë artistike.

Një meritë tjetër e Thoma Kacorit është mënyra e gjithanëshme dhe e p'otë e kapjes së temave dhe subjekteve. Tregimet e tij janë plot jetë, të mbushur me nuanca dhe hollësi shprehëse artistike. Kjo ka bërë që vepra e Kacorit të lexohet me ëndje dhe të pëlqehet prej lexonjësve, të cilët gjejnë në seicilin tregim, jo vetëm një mbarshtrim të thjeshtë të subjektivit, po edhe

shumë vërejtje artisti për jetën e për njerëzit.

Edhe gjuha e tregimeve të Kacorit është për t'u lavdëruar, si për pasurinë, ashtu edhe për forcën shprehëse të saj. Frazellogjia e pasur popullore, figurat e thjeshta e të këndëshme stilistike dhe ritmi i ngadaltë i të treguarit, shkojnë për bukuri me përmbajtjen e tregimeve të vëllimit «*Jetë me brenga*». Është për t'u vënë re se kjo mënyrë të shkruari po zë gjithënjë e më tepër vënd në letërsinë tonë të re, sidomos në tregimet e shkurtëra të frymëzuara nga jeta e fshatit. E takojmë këtë në tregimet e Jakov Xoxës, në ato të Naum Priftit, të Sotir Andonit e të ndonjë tjetri. Të gjithë këta autorë i bashkon jo vetëm stili, po edhe tematika e veprave të botuara kohët e fundit, megjithqë secili syresh ka edhe diçka të vetën, që e dallon nga të tjerët. Kështu, për shëmbull, frazat e stolisura të Xoxës, ja lënë vendin një stili të thjeshtë e pakëz të thatë në «*Tregimet e fshatit*» të Priftit dhe, në tregimet e Kacorit një lirizmi e humori shumë të lehtë, karakteristik e tregimtarisë popullore, ndërsa në ato të Andonit lirizmi është më i dukshëm dhe humori më i drejtpërdrejtë.

Nga gjithë sa thamë del qartë se vëllimi me tregime i Thoma Kacorit është jo vetëm sukses për autorin e ri, po edhe një nga vëllimet më të mira me tregime, që janë botuar ndër ne gjatë këtyre katërbëdhjetë vjetëve të fundit.

(Botuar në gazetën
«*Zëri i Popullit*, 1957)

NOVELE PER NJEREZIT NE LUFTË

Lufta jonë çlirimtare ka lënë gjurmë të pashlyeshme në jetën e në kujtesën e njerëzve dhe këto gjurmë janë ende të freskëta, prandaj edhe pasqyrimi i luftës në veprat letrare dhe artistike nuk është punë e lehtë. Karakteri popullor dhe thellësisht revolucionar i luftës Nacional-Çlirimtare, që nuk përmbysi vetëm shtypjen kombëtare dhe ekonomike, po që tronditi nga themelet gjithë ndërtesën e botës e të mentalitetit të vjetër, e detyron shkrimtarin të matet mirë para se të ulët që të shkruajë, goftë dhe për ngjarje episodike të saj, të cilat do të zbu'ojnë domosdo anë të rëndësishme të revolucionit, nëqoftëse janë vërtet vepra me vlerë artistike. Nga ana tjetër, lufta partizane ende nuk është bërë legjendë, siç mund të mendohet nga njëherë, gjersa ata që e bënë luftën janë gjallë dhe s'ka si të mos i krahasojnë veprat me realitetin e kohës së luftës. Dhe, pastaj, vetë zhvillimi ynë shoqëror si dhe përparimi i letërsisë, kanë nxjerrë kohët e fundit edhe probleme të reja të karakterit shoqëror e artistik për veprat, që pasqyrojnë luftën.

Më duket se nove'a e Nasho Jorgaqit «*Ëndëra dhe plagë*», që është ndër veprat e mira në grumbullin e botimeve tona të këtij viti, i shtron dhe pretendon t'u përgjigjet këtyre kërkesave me tërësinë e brendisë së vet emocionale dhe me hollësitë artistike, që përbëjnë apo që plotësojnë subjektin e saj.

Para së gjithash autori i novelës është nga të parët në letërsinë tonë të re që e trajton temën e luftës për liri, jo në plan thjesht luftarak, (*batalist*, në mund të shprehemi kështu), po i jep një karakter më të gjerë shoqëror e njerëzor. Dhe nëqoftëse flasim për *vështrim të ri*, në kuptimin letrar të materialit jetësor të kohës së luftës dhe në përgjithësi, të së kaluarës, kjo, — trajtimi i temës në plan shoqëror, — është nga elementet më të rëndësishme dhe nga kriteret më kryesore të vlerësimit, gjë që përcaktohet edhe prej nivelit të sotëm të letërsisë, edhe për faktin se rreth proceseve politike e shoqërore të përfunduara, mund të gjykoherë më me gjakftohtësi, se për proceset në zhvillim e sipër.

Në novelën e Nasho Jorgaqit elementi heroik shkrihet me elementet dramatike dhe tragjike të luftës çlirimtare dhe, prandaj, vepra ngjall te lexonjësit dhëmbje e krenari. Dhëmbje për fatin tragjik të heronjve. Krenari për qëndrësën e tyre shëmbullore dhe frymëzonjëse, prandaj edhe dëshpërimi që ndjejmë, kur çfletojmë faqet e fundit të veprës, është një dëshpërim i mbrujtur me urrejtje, ndaj është edhe mobilizonjës e jo çmobilizonjës. Në këtë novelë, si në të gjithë letërsinë tonë, ndryshe nga ç'ndodh

sot në disa letërsi të tjera, problemi i sakrificave njerëzore shtrohet dhe zgjidhet drejt, nga pozita thellësisht humaniste, jo me vajtime e britma filistine për «jetën e papërsëritëshme», po me afirmimin e heroizmit e të sakrificës, si një prej çfaqjeve më sublime të ndjenjave e të idealeve humaniste të heronjve, të cilët, megjithëse e duan jetën, megjithëse ëndërojnë për lumturinë, megjithëse ende nuk kanë jetuar, nuk dridhen para vdekjes, kur mendojnë që vdesin për lirinë e për lumturinë e popullit. Kjo do t'ishte brendia emocionale e veprës së Nasho Jorgaqit, e mishëruar në subjektin e thjeshtë të novelës, i cili do të kishte fituar shumë dhe do të tingëllonte më i fuqishëm, më kuptimplotë e më realist, sikur të mos kishte patur atë përfundim efektuoz, që ka përdorur autori dhe që të detyron të qëndrosh ftohët para gjithë episodit që e kurorëzon. Në novelë ne shohim dashurinë e madhe të heronjve për jetën, dëshirën e tyre të zjarrtë për të jetuar, shohim shpërthimin e dashurisë së tyre dhe këto na shtojnë të mendojmë që ata, jo vetëm kanë të drejtë të rrojnë, po edhe për të tjerët jeta do t'ishte më e bukur me njerëz t'atillë të mrekullueshëm. Po a luftojnë heronjtë e novelës «*Ëndra dhe plagë*» për të jetuar? A luftojnë ata që t'i shpëtojnë vdekjes? A bëjnë ata gjithçka që mund të bënin para se vdekja e tyre të bëhej e pashmangëshme? Ata presin gjersa ushtarët gjermanë i vënë flakën shkollës, ku janë fshehur dhe, vetëm atëherë, për të shpëguar veten dhe jo për të luftuar, (gjë që do t'ishte absurde n'ato rrethana) e as për të shpëtuar, (gjë që do t'ishte më e natyrë-

shmja, më e mundëshmja dhe më kuptimplotja n'ato rrethana). Autori, për të përlijtur pashmangmërinë e fundit të novelës, na i tregon heronjtë të dobët e të pafuqishëm në kapitullin e fundit (Ramizi rrëzohet, duke ardhur rrotull në tavan), po ky, më ngjan, është vetëm një justifikim për të mbajtur më këmbë fundin e novelës, se duke parë fshatin që digjej dhe duke menduar se do të digjeshin, (këtë frikë të heronjve autori e ka dhënë), është e pakuptueshme, si këta njerëz nuk u përpoqën të shpëtonin, qoftë edhe duke u fshehur diku, aty pranë. Edhe po të diktoheshin, edhe po të vriteshin në të tilla rrethana, jo vetëm që do të justifikoheshin gjithçka, po novela do t'ishte më realiste dhe më e fortë (ata do të luftonin për të jetuar) dhe do të kishte humbur vetëm efektuezitetin romantik të fundit të menduar. Edhe tragjiciteti i subjektit do të kish qenë më konsequent, se nuk ka tragjizëm, po nuk pati luftë kundër fundit të dhimbshëm, po nuk pati përpjekje dhe rezistencë. Pastaj, ndoshta nga pakujdesia, ndoshta nga moszotërimi i plotë i materialit jetësor, autori i ka paraqitur heronjtë në dy kapitujt e mëparshëm në gjëndje t'atillë shpirtërore, që askujt nuk i shkon në mendje, që ka të bëjë me njerëz që vuajnë fizikisht. Dhe, ç'është e vërteta, Kristina është plagosur në shpatull, kështu që mund të ecë, kurse Ramizi, i cili nuk do të largohet, vetëm që të mos braktisë shoqen, provon gjithashtu se mund të lëvizë. Të na falë lexonjësi që po e mërzhitim me hollësi të tilla po mendojmë që këto janë të rëndësishme dhe më kot autori i novelës i ka lënë mënjanë, duke pëlqyer më tepër efektuezitetin

romantik të fundit, që shton artificialitetin e novelës dhe dobëson brendinë emocionale të saj, duke ua lënë vëndin e hollësive realiste me përmbajtje të thellë, tymit dhe flakës.

Novela «Ëndëra dhe plagë» është një vepër, subjekti i thjeshtë i të cilës është konceptuar në formë poetike dhe autori, ka zgjedhur rrugën e përgjithësimit artistik, jo me anë të ngarkesës me episode, po me anë të thellimit në subjektin episodik të veprës dhe me zbulimin e të gjitha anëve emocionale të tij. Në prozën tonë ky është një fenomen i kohëve të fundit dhe, megjithëse nuk është më tepër se një formë pasqyrimi e përgjithësi artistik, bën pjesë në çfaqjet e pjekurisë së prozës dhe sjell me vetë kërkesa artistike më të mëdha, sidomos për analizën e plotë e të gjithanëshme të subjektit, për zbulimin nëpërmjet hollësive të botës shpirtërore të heronjve dhe për vlerësimin e plotë dhe zgjedhjen me kujdes të detajeve artistike, të cilat, në raste të tilla, duhet të kenë forcë të veçantë shprehëse dhe emocionjese. Prandaj është meritë e Nasho Jorgaqit, i cili edhe pse nuk ka ndonjë përvojë të madhe letrare e jetësore, e vuri veten përballë një prove të tillë të vështirë dhe, në përgjithësi, doli jashtë kufijve të provës, duke na dhënë një vepër që lexohet me ëndje, ndonse edhe nga kjo pikpamje me të meta.

Dy partizanë të rinj në moshë largohen nga beteja të plagosur dhe strehohen nënë çatinë e një shkolle fshati. Atje lind dhe shpërthen dashuria e tyre gjatë tri ditëve, që rrinë të fshehur, gjersa digjen të dy bashkë me ndërtesën. Ky është subjekti. Nga pikpamja letrare profe-

sionale, kushdo që mer vesh nga letërsia, i kup-ton vështirësitë e mëdha që i është dashur të kalojë autori për të shkruar në bazë të këti subjekti një novelë prej njëqind e ca faqesh. Si i ka kaluar autori këto vështirësi?

Për të mbushur e për të pasuruar subjek-tin e novelës shkrimtari ka përdorur kryesisht dy mënyra: *kujtimet* dhe *bisedat arsyetonjëse*, nëpërmjet të cilave është dhënë portreti moral i heronjve në raport me kohën dhe është gjetur zgjidhja e elementit kryesor të subjektit, dashu-risë. Në disa raste, sidomos nëpërmjet kujtime-ve të Ramizit, motivet janë interesante dhe emociononjëse, kurse në raste të tjera, siç është biseda për romanin «*Lulja e kujtimet*», motivet duket sikur meren si ndihmë për të shtuar tre-gimin e jo për t'a pasuruar atë. Ka momente kur autori përdor me mjeshtëri edhe hollësitë artistike, siç është rasti i ndrimt të plagëve, i pastrimit dhe i këmbimit të armëve ose edhe ndonjë hollësi tjetër, po, në përgjithësi, ndryshe nga ç'e kërkon një vepër e kësaj natyre, de-tajet artistike nuk përdoren dhe, herë-herë janë libeske, si hyrja e harabelit ose çelia e dritares në çati, të cilat autori është munduar t'i çfry-tëzojë tepër. Të njëjtën gjë mund të themi edhe për detajet psikologjike, prej të cilave mbase të bën përshtypje ndonjë prej momenteve të klla-pisë në fillim të novelës e disa çaste të pakta në bisedat e në lidhjet e krijuara ndërmjet he-ronjve, kurse në tërësi nuk gjen diçka të fres-kët e të re, diçka që të mos e kesh lexuar tjetër herë e të jetë e veçantë për heronjtë dhe për situatën në të cilën ata ndodhen.

Thamë se dashuria është një prej elementeve kryesore të subjektit të veprës dhe, prandaj, nëpërmjet manifestimeve të kësaj ndjenje autori është orvatur të na japë një portret sa më të plotë të heronjve dhe, nëqoftëse nuk mundemi t'a konceptojmë novelën «*Endëra dhe plagë*» pa dashurinë e përshkruar, kjo do të thotë se autori i ka dhënë asaj një vënd të natyrshëm në tërësinë organike të veprës. Mendohet disa herë që dashuria e pasuron domosdoshë brendinë emocionale të veprave dhe, mbase për këtë arsye, është e vështirë të gjesh krijime letrare kushtuar luftës që të mos kenë, siç thuhet, edhe linjën e dashurisë. Më duket se ky është një mendim i padrejtë, që e ka burimin më tepër në dëshirën e disa autorëve për të tërhequr lehtë vëmëndjen e lexonjësve, se sa në pasqyrimin realist të kohës së luftës ku, siç dihet, mendohej përgjithësisht ndryshe nga sot për dashurinë. Po në novelën e Nasho Jorgaqit nuk kemi të bëjmë me një rast të tillë. Ai, përkundrazi, është përpjekur t'i japë edhe dashurisë së dy të rinjve një kuptim më të gjerë, duke e vënë atë në kontrast me ashpërsinë e luftës dhe duke na e afirmuar, si një shpërthim romantik të dëshirës për jetë e për lumturi. Nga ana tjetër, autori i novelës, sidomos nëpërmjet fjalëve të Kristinës, ka dashur të pasqyrojë edhe qëndrimin e rreptë që mbahej atëhere kundrejt dashurisë. Mirëpo, megjithëqë piknisja e autorit ka qenë e drejtë, realizimi i idesë së tij nuk është në tërësi realist dhe i natyrshëm.

Le të kujtojmë se dy heronjtë e veprës janë të plagosur dhe, megjithëse autori, duke gërmuar në të kaluarën e tyre, kërkon të nxjerrë

në pah se edhe më parë kanë patur simpati reciproke, në të vërtetë, prej qëndrimit të tyre kundrejt njëri-tjetrit, neve nuk na mbushet mëndja t'a pranojmë këtë si të vërtetë, ndaj edhe nuk na pëlqen orvatja për të provuar të kundërtën, si një përpjekje për t'iu shmangur vështirësive të situatës së krijuar. Ramizi, sipas të dhënave t'autorit, rreh me këmbëngulje e me mëndjeftohtësi t'a bindë Kristinën që t'i japë fjalën dhe të krijojë raporte dashurie me t'ë. Ç'e shtyn atë? Ai nuk është njeri i epsheve dhe nuk gjejmë asgjë, që të na provojë se ai lakmon apo kërkon të çfrytëzojë rastin e volitshëm, që iu krijua dhe kjo është jo vetëm morale, por edhe e bukur. Po, nga ana tjetër, autori nuk na ka dhënë të drejtën as që të mendojmë se heroi është njeri me ndjenja djaloshare romantike, të cilat do të prisnin rastin të shpërthenin. Ai është i ftohët, bile edhe i rreptë e nuk e dimë ç'e shtyn t'a zemë Kristinën në fjalë dhe, nëpërmjet arësytetimeve, t'a bindë se mund dhe duhet t'a duan njëri-tjetrin. Kështu, Ramizi i ngjan më tepër njeriut që i është mbushur mëndja të martohet me një vajzë, se sa djaloshit me ndjenja të thella, që provon çastet më çqetësonjëse të dashurisë. Ai preokupohet shumë se si do t'ja thotë Kristinës mendimin e vet, po nuk preokupohet pothuajse fare për ndjenjat, që i zgjon prania e Kristinës.

Edhe Kristina, ndonse i jep fjalën Ramizit, s'na duket se e dashuron me gjithë mend atë. Ajo vihet në pozitën e vajzës, së cilës i zë rrugën një djalë i padëshiruar dhe që, për të shpëtuar prej tij, e gënjen, duke i dhënë fjalën se ka

për t'i vajtur në takim. Dhe, bile, ndonse autori ka dashur të na e japë atë, si vajzë të çiltër e pakëz naive, që nuk e njeh jetën, Kristina, në raport me Ramizin, duket një vajzë tepër praktike dhe shpirt-thatë. Përpkjekjeve të djaloshit për të çelur bisedën ajo u përgjigjet në formë tepër banale, do të thoshim: «E ku është ajo kohë tani...» (f. 81), «ti i di punët më mirë se unë, i di ligjet tona të rrepta», (f. 88). Me fjalë të tjera ajo i thotë: po të ishte kohë tjetër dhe po të mos ishin «ligjet tona të rrepta», atëhere mund të bënim ç'të doje ti. Po Ramizi është më i shkathët në fjalë dhe ajo detyrohet të pranojë, se pas luftës do të martohen bashkë. Autori na thotë që Kristina «kish pasur një përmbysje të mendimeve. Përmbysja kish qënë e vështirë, me dhëmbje, plot vuajtje...», (f. 100). Po këto janë vetëm fraza. Lexonjësi nuk sheh asnjë përmbysje reale në shpirtin e vajzës. Veç kësaj, në kapitullin e fundit të novelës, ndodh një transformim i menjëherëshëm në karakterin e heroinës. Ajo shpërthen dhe, e rrëmbyer prej frikës e prej pasionit, nuk e kontrollon më veten, bile, nuk e ndjen më as p'agën (!) po «mbështillej (!) pas gjoksit të tij dhe e puthte ku mundëte. Ai përpiqej t'a largonte me kujdes...», (f. 124). «Edhe në çastet e fundit ajo u mat t'a përqafonte, po nuk arriti dot. Ai nuk u afrua», (f. 116). Një atmosferë e tillë sundon në novelë prej faqes 110, deri në faqen 116. Kjo atmosferë, ndonse autori ka vepruar me qëllim kështu, e ul vlerën e veprës për disa arsye. Së pari, temperamentit i Kristinës dhe lidhjet e saj me Ramizin janë t'atila që edhe në momente aq tragjike nuk do të shpinin në shpërthime

t'atilla të pakontrolluara, gati-gati hysterike. Përkundrazi, logjika e karaktereve dhe e rrethanave të paraqitura prej autorit do të shpinin në mënyrë të natyrëshme në një qëndrim stoik edhe në çastet e fundit para vdekjes, gjë që do të ishte më e bukur e më realiste dhe do të kishte shmangur përdhosjen e figurës së Kristinës. Nga ana tjetër, një qëndrim më artistik e më besnik ndaj së vërtetës e ndaj karaktereve, do të kishte evituar edhe përgjasimin e tepruar të këtyre skenave me disa shkrime e filma, ku elemente çekuilibrimesh të tilla janë përdorur me tjetër logjikë e me të tjera qëlime.

Në tërësinë e vet novela «*Endëra dhe plagë*» ka një tingull lirik-romantik dhe përshkohet nga ndjenjat e thella të dashurisë e të dhëmbjes së shkrimtarit për gjithë ata të rinj, që luftuan dhe vdiqën për atdhe. Edhe nëpërmjet episodesh të veçantë ndihet atmosfera e luftës, ashpërsia dhe romantizmi i saj, sidomos në kujtimet e Ramizit për operacionin e dimrit. Po kaq është pak. Autori i novelës nuk ka mundur të na japë shumë hollësi për luftën, për psikologjinë e për mendimet e partizanëve dhe, për të mbushur boshllëkun, është larguar disa herë nga realiteti i kohës dhe u ka imponuar heronjve arësytim jo tipike, siç janë bisedat për revolucionin, parafytyrimi i së ardhmes, kritika e romanit «*Lulja e kujtimet*», etj. Edhe ndonjë episod konkret stonon. Kështu, për shëmbull, Ramizi i rrëfen shoqes si dolën një herë nga rrethimi dhe si ai i çeli varrin shokut të vrrarë me *bajonetë*. Kjo hol'ësi, e huajtur nga vjershat, nuk qëndron nga çdo anë që ta marësh. Dhe mungesa e hollësive konkrete jetësore i ka dhënë novelës në

mjaft raste karakter libresk, gjë që, aty-këtu, mer forma shumë të theksuara dhe manifesto-het në faqe të tëra të veprës. Ja një rast, që bie ndesh me të vërtetën:

«Partizanët, para se të largoheshin, u ulën në gjunjë, kokëzbuluar me armët shtrënguar dhe u përkulën përpara kujtimit të shokëve të tyre», (f. 120).

Po letrarizmi theksohet më tepër, jo në përdorimin e hollësive të huajtura, po në «frazologjinë e bukur», që rreh të fshehtë mungesën e hollësive, siç e gjejmë, bie fjala, në faqet e para të kapitullit të katërt, (shih f. 99-100), ose në fraza të tilla:

«Ishte dora e saj! Ajo dorë magjistare sikur e ngriti që aty partizanin dhe e çojë në një botë tjetër...», (f. 110).

«Duart e tij ishin ngjitur pas kurrizit (!) të saj. Sytë e partizanit ishin një det në stuhi», (f. 111).

«Befas plaga skuqi si një trëndafil i madh», (f. 67).

«Një dorë e padukëshme çeliku sikur ja shtrëngonte pa mëshirë trupin e sidomos kokat», (f. 19).

«Diellin atë çast e mbuloi tymi i predhave dhe pluhuri i tokës», (f. 16), etj. etj.

Siç shihet, meritat dhe anët e mira të novelës «*Ëndëra dhe plagë*» shkrihen dhe bëhen një me të metat e saj: konceptimi poetik me romantizmin fa's e të papërligjur, subjekti i thjeshtë dhe përpjekja për analizë të gjithanëshme e të thellë me mungesën e hollësive artistike dhe me letrarizmin, analiza psikologjike dhe zbulimi i karaktereve me trajtimin jo rea-

list të heronjve, afirmimi i gjithanshëm i romantikës së luftës me mospasovrimin e vërtetë të saj, përpjekja për të shkruar në një gjuhë të zgjedhur me figura të konsumuara e të vjetëruara e me pasaktësi fjalori. Ky unitet ndërmjet të mirave e të metave mbase ka ardhë nga në shkrintari është nisur më tepër nga dëshira dhe nga parafytyrimet e veta, se sa nga materjali jetësor.

(Botuar në gazetën
«Drita» 10 nëndor 1961)

PROZA E NJË POETI

«Unë kam tani një ushtëri të tërë të vdekurish... Vetëm se ata tani, në vend të uniformës, kanë secili nga një thes najloni. Thasë të kaltërt me dy vija të bardha dhe një shirit të zi, prodhim special i «Olympias». Dhe këto thasë pastaj futen në arkivole. Në arkivole të vegjël, me dimensione të caktuara, sipas kontratës me komunalen. Në fillim ishin vetëm ca skuadra arkivolesh pastaj u krijuan kompanitë, pastaj batalionet dhe tani po plotësohen divizionet dhe regjimentet. Një ushtri e tërë e mbëshjellë me najlon».

Kështu mendon gjenerali i Ismail Kadaresë, i cili ka ardhur në Shqipëri nga një tjetër shtet, për të mbledhur eshtrat e ushtarëve të rënë në luftën për robërimin e për mbajtjen në skllavëri të vëndit tonë. Ata thasë najloni mbushur me kocka janë një prej rezultateve të rëndësishme e rënqethëse të luftës së zhvil'uar ndër-mjet pushtonjësve dhe popullit, që është ngritur të mbrojë lirinë dhe të ruajë dinjitetin e vet

kombëtar. Kjo është ideja e madhe që autori i romanit «*Gjenerali i ushtrisë së vdekur*» ka mishëruar nëpërmjet subjektit të veprës dhe episodeve që e mbushin dhe e plotësojnë atë, duke theksuar mendimin se kushdo që përpiqet të shtypë e të skllavërojë popujt, herët a vonë, në fund të fundit, do të detyrohet të mbledhë eshtrat e ushtarëve të rënë në tokë të huaj të turpëruar e të mallkuar. Këtij mendimi të rëndësishëm, që përcakton fizionominë e veprës, i nënshtrohen të gjitha mendimet e tjera, që nuk janë të pakta e më pak të rëndësishme.

Në roman, të gërshetuara natyrshëm, si refleksionet e rrezeve në faqet e shumta të një prizmi, përshkruhen anë dhe aspekte të ndryshme të luftës dhe vështrohet ky fenomen tronditës i jetës shoqërore nga pikshikime të ndryshme. Në radhë të parë autorin e romanit, siç është e natyrshme, e ka preokupuar natyra e luftës dhe, duke i dhënë rrugë këtij problemi, ai me të drejtë ka nënvizuar mendimin, se shqiptarët eshtrat e bijve të tyre i kanë brenda kufijve të Shqipërisë, domethënë, ata janë vrarë e kanë vrarë, të detyruar prej atyre që janë munduar t'i shtypin e t'i gjunjëzojnë. Janë të huajt që vinë në Shqipëri për të mbledhur eshtrat e bashkatdhetarëve të tyre, mbasi kanë qenë ata, që dikur kanë dërguar ushtarë e armë dhe kanë dashur të nënshtrojnë dhe, për të nënshtrojuar, të djegin e të vrasin. Duke qenë një vepër kundër luftës, që njih dhe pasqyron karakterin e egër të ndeshjeve të armatosura, romani i Ismail Kadaresë është, nga një anë, afirmim i luftës çlirimtare të popujve dhe, nga ana tjetër, dënim dhe paralajmërim për agresorët, cilëndo qof-

shin këta. Pasi gjenerali dhe prifti (ose, më mirë të themi, ai që hiqet si prift) kanë mbledhur të gjitha eshtrat dhe po gatiten që të kthehen në atdhe, qetësinë e dy gjeneralëve të dehur, të cilët luftojnë kundër njëri tjetrit me «ushtritë e vdekura», e prish zhurma që vjen nga jashtë prej reparteve të ushtrisë sonë, që përgatiten për paradën, që do të zhvillohet me rastin e përvjetorit të çlirimit. Ky fakt artistik, emocional dhe i përdorur me vënd, është edhe shumë i pasur në ide, mbasi thekson njëkohësisht rezultatin e luftës-çlirimit e Shqipërisë, — dhe ia të nënkuptohet, që, po të guxojnë gjeneralët e huaj të na sulmojnë, ata do të detyrohen përsëri, pas disa vjetësh, të vinë e të mbledhin eshtra fushave e maleve tona.

Afirmimi i luftës çlirimtare të popullit shprehet edhe në qëndrimin emocional të shkrimtarit ndaj heroikës së luftës popullore, ndaj trimërive dhe akteve burrërore të njerëzve të thjeshtë. Megjithëse tema e romanit është e një plani tjetër, autori, nëpërmjet disa episodeve të rralla, po shprehëse e kuptimplote, ka arritur të japë edhe madhështinë e heroizmit, sidomos nëpërmjet përshkrimit të trimërisë së malësorit, Nik Martini, ditën e parë të pushtimit.

«Atë ditë, — rrëfen prifti, — ai doli dhe luftoi i vetëm në katër pika të ndryshme gjersa u lodh e u këput. Thonë se kur iu mbaruan fishekët dhe pa si kamjonet me ushtarë po vraponin drejt Tiranës, qau. E rrethuan nga të gjitha anët dhe e coptuan me kama. Varr nuk ka. Ka vetëm një këngë për 'të», dhe, me këto fjalë poetike, siç është i gjithë përfytyrimi i luftës

së *Nik Martinit*, që tërhiqet, po nuk pushon luftën e nuk dorëzohet, e kurorëzon autori trimërinë dhe atdhedashurinë e njerëzve tanë të thjesh-të, të cilët, kur atdheu vihet në rrezik, vetvetiu e quajnë veten ushtarë dhe mobilizohen në luftë. Në këtë kuptim si dhe në kuptimin e përgjasimit të largët me një të vërtetë konkrete të jetës, *Nik Martini* mbetet në kujtesën e lexonjë-ve si simbol.

Ndër më tronditësit është në roman fati dhe gjesti i plakës fshatare (*Nicës*), nëpërmjet të cilës arrihet pika më e lartë e dramatismi të romanit dhe mbështetet një prej ideve themelore të tij. Në atmosferën e dasmës, duke vështuar uniformën e gjeneralit të huaj, vjen e ndizet në shpirtin e zhuritur të *Nicës* dhimbja e nënës dhe e gruas së mbetur vejushë dhe urrejtja e pashuar e njeriut, që tmerret e kanë bërë nervaprishur e zemërgur. Gjithë kjo përtëritje e dhimbjes dhe e urrejtjes është dhënë bukur nëpërmjet monologut të brendëshëm të plakës, monolog që mbaron me një britmë, kur gjenerali, bashkatdhetari i vrasësit të burrit e të vajzës së saj, bën të ngrihet në valle.

Gjeneralit, thotë shkrimtari: «*i shpjeguan se plaka Nicë ishte një plakë e shushatur, mbetur qyqe, sepse në luftë batalioni ndëshkimor i kolonelit Z., i kishte varur të shoqin. Pastaj i thanë se koloneli i mori vajzën e saj në çadrën e tij dhe se vajza ishte katërmëdhjetë vjeçe dhe u mbyt në pus pa arritur akoma në shtëpi, tek po kthehej në mëngjes heret nga çadra e kolonelit. Pikërisht natën tjetër koloneli u zhduk. Thoshin se ai shkoi përsëri natën tek shtëpia e Nicës, sepse nuk e dinte që vajza kish vdekur...*

Kurse në mëngjes në shtëpi nuk kishte asnjëri dhe asnjëri nuk mori vesh ku shkoi koloneli...»
Dhe më poshtë:

«...Plaka Nicë se ç'tha diçka tjetër që prifti nuk arriti ta përkthente, sepse fjalët e fundit të saj u mbuluan nga një murmuritje e fuqishme dhe para se të ndalte njeri ajo hodhi në dyshe- me në mes ulurimave të grave mu në këmbët e gjeneralit, thesin që mbante në kurriz. As që ishte nevoja që prifti të përkthente diçka dhe as që duhej më asnjë përkthim sepse çdo gjë ishte e qartë dhe asgjë nuk mund të ishte më e qartë dhe më e tmerrëshme se ai thes që ra me zhurmë të shurdhër në dyshe- me, llangosur me copa të mbëdha balte të zezë e të lagur. Gratë u hodhën të llahtaritura mënjanë dhe mbuluan fytyrën me duar, kurse plakat bë- në kryq dhe përshtëritën me tmerr.

— E kish varrosur tek praku, — se kush bërtiti.

— Korba ti, moj Nicë!

Plaka Nicë u kthye dhe iku e lagur qull dhe e ndotur me baltë siç ishte dhe asnjëri nuk mendo- doi më ta ndalonte sepse ajo që ish për t'ù bërë u bë».

Ky episod, (të cilin nuk po e analizoj nga ana gjuhësore, mbasi gjithë romani lë shumë për të dëshiruar nga kjo anë) që ka ngjallur interes, aprovim e mosaprovim, edhe kur u botua tregi- mi «Gjenerali i ushtrisë së vdekur» në revistën «Nëndori», ka vërtet një ngjyrë makabre, po më makabre se kapitulli i romanit, mijra herë më makabre, është vetë lufta me tmerrret dhe mon- struoizitetet e saj, prej të cilave në veprën e Is- mail Kadaresë, si në çdo vepër artistike, nuk

është pasqyruar veçse një pjesë fare e vogël. Po nuk është vetëm kjo arësyeja që na shtyn të flasim për historinë e Nicës, të cilën lufta e vrau dhe e nxiroi. Në radhë të parë, duke çfletuar romanin e duke u rënqethur, lexonjësi, që e ka njohur dhe që e kupton luftën, s'ka si të mos mendojë, se Nica vrau vrasësin e burrit e të bijës së vet, ashtu si i gjithë populli ynë vrau ata që e vranë dhe që deshën ta mposhtnin, në mos ta çduknin fare. Kriminel nuk është çdo njeri që vret. Kriminel është ai që vret pa faj, në emër të egoizmit të tij e të klasës së tij dhe, prandaj, të vrasësh kriminelin, në fund të fundit, është një akt shoqërisht pozitiv e, do të thoshnim, humanitar, përderisa ndëshkon krimin dhe çliron njerëzit prej krimeve të tjera të mundshme. Nica nuk ka menduar kaq thellë kur i ka rënë kolonelit me sëpatë kokës, po, megjithkëtë, akti i saj qoftë edhe i pa argumentuar në këtë mënyrë, po i nxitur prej dhimbjes e urrejtjes, e ka të plotë vlerën shoqërore pozitive.

Po, mund të pyesim, a bëri mirë ajo që çvarrosi kolonelin dhe i hodhi kockat e tij para këmbëve të gjeneralit? Ka që thonë se nuk bëri mirë, veçse çështja s'mund të shtrohet kështu, duke u nisur prej arsyetimesh abstrakte.

Nica e romanit të Ismail Kadarese është një grua fshatare e thjeshtë, e fortë, grua që për t'u hakmarrë ka vuar një burrë, oficer madhor të ushtrisë armike dhe që njëzet vjet ka jetuar, duke mbartur në shpirt brengën e madhe të nënës e të bashkëshortes kërcure dhe peshën e vrasjes së kolonelit Z., të cilin e ka

varrosur vetë për të humbur gjurmët. Një grua e tillë, në rrethanat konkrete që janë përshkruar në vepër, nuk mund të vepronte ndryshe. Shpërthimi i saj, jo vetëm është mbujtur gjatë njëzet vjetëve, po vetë gëzimi i dasmës, nga një anë dhe prania e gjeneralit, nga ana tjetër, që asaj i duket se sillet ndryshe nga ç'duhej të sillej përfaqësonjësi i një ushtrie që dikur i ka vrrarë e i ka shkretuar, bëjnë të çfryjë furishëm e në mënyrë të pakontrolluar gjirvleri i një shpirti të brengosur. Pra, nga pikpamja psikologjike, gjesti i Nicës, sado tronditës, është një gjest që duhej pritur. Në gojën e të pranishmëve, autori i romanit, e ka vlerësuar këtë gjest vetëm me katër fjalë:

— *Korba ti, moj Nicë!*

Po ç'pasuri mendimi e ndjenjash fshehin në vetvete këto fjalë, që aq në mënyrë të papërcaktuar, po konçize, flasin për dramën e madhe të familjes së Nicës, për vuajtjet e gruas fatzezë, për aktin e vrasjes e të fshehjes së kolonelit, për shpërthimin e saj të papritur dhe për sjelljen e kockave të kolonelit në dasëm. Shkrimtarit nuk i ka shpëtuar edhe një hollësi tjetër e rëndësishme psikologjike: gjendja shpirtërore e plakës, pasi i ka hedhur eshtrat e kolonelit në këmbët e gjeneralit.

«*Plaka Nicë, — thuhet në roman, — u kthye dhe iku e lagur dhe e ndotur me baltë siç ishte dhe asnjëri nuk mendoi më ta ndalonte sepse ajo që ish për t'u bërë u bë.*»

Në këtë përshkrim fare të shkurtër lexonjësit, në vënd të gruas me shpirt të revoltuar dhe të egërsuar, që nuk është në gjendje të

kontrollojë vetveten i del përpara një njeri me nerva të çkrehura pas një tensioni të lartë nervor, që tanimë, jo vetëm nuk ka pasion të bëjë diçka, po qëndron krejt indiferent edhe ndaj asaj që ka bërë.

Romani i Ismail Kadarese është një roman episodesh, që, duke mos patur lidhje të drejtpërdrejtë me njëri tjetrin, prap janë të shkrirë me njëri tjetrin, si shprehës të ideve themelore të veprës, si reflektime anësh të ndryshme të të njëjtit fenomen, si ndodhi të kaluara me të cilat ndeshin mbledhësit e kufomave. Ndryshe nga episodet e tjerë, sjellja e eshtrave të kolonelit Z. dhe ngjarjet që pasojnë, janë përgatitur prej shkrimtarit në të gjithë veprën, kështu që për lexonjësин shpërthimi i Nicës nuk është një rrufe në qiell të pastër. Veç kësaj, nëpërmjet kapitullit të dasmës dhe gjithë ekspozimit të fytyrës kriminale të kolonelit Z. autori i romanit, mbase më mirë se në çdo episod tjetër, ka gërshetuar një prej ideve më të rëndësishme të veprës: qëndrimin e tij të diferencuar ndaj dhunës e luftës.

Koloneli Z. është përfaqësonjësi më tipik i pushtonjësve fashistë dhe mishërimi i egërsisë, gjakësisë dhe poshtërsisë. Sa herë përmendet emri i tij në roman e, sidomos, sa herë që mbledhësit e kockave bijen në gjurmët e tij, lexonjësi e sheh me urrejtje emrin e kolonelit dhe kjo urrejtje shtohet e forcohet gjersa mer formë të plotë në skenën e gjetjes së eshtrave të tij. Plaka Nicë, duke e çvarrosur dhe duke i hedhur eshtrat në dysheme, duket se i thotë gjeneralit: «*Merrni eshtrat e kësaj bishe të neveritëshme, se ato iu përkasin juve, shokëve të*

tij, që duke zbuluar varret na çelni plagë dhe duke mbledhur eshtrat, mbliidhni e nderoni krimet dhe poshtërsitë e bashkatdhetarëve tuaj».

Këtë ide e gjejmë të mishëruar në roman edhe në përshkrimin e fytyrës enigmatike të kolonelit — prifti, i cili, pa u thënë shprehimisht në vepër, duket se ka qenë i një dore me kolonelin Z., kriminel e shpirtkazëm, njeri me bindje thellësisht reaksionare, që justifikon shtypjen kombëtare, vrasjet e poshtërimet, duke gjetur përkrahjen e disa arsytetimeve teorike nga më ciniket e më absurdet. Fizionomia e këtij njeriu me veshje prifti është zbuluar mirë në vepër dhe ndonse me fjalë të kursyera, është dhënë diçka që e shtynë lexonjësën të përfytyrojë vetë se ç'mund të ketë qenë e ç'mund të ketë bërë ky prift gjatë luftës e ç'mund të bëjë më tej, po t'i takojë të hyjë përsëri në luftë. Prifti, ashtu si koloneli Z., është mishërim i shtazërimit shpirtëror të eksponentëve të imperializmit, mishërim i asaj kategorie njerëzish, që kriminalitetin instinktiv të tyre, mundohen ta mbështjellin me fletë librash teorike të hartuara prej ideologëve të tyre. Kjo fytyrë bëhet edhe më e neveritëshme se koloneli Z., kur marrim vesh, se mbi kufomën e kolonelit të vrrarë, prifti vërtitet si krymb plehërash, duke lakmuar pasurinë e nënës së kolonelit dhe vejushën e tij.

Prifti dhe koloneli Z. janë prej atyre njerëzve në ndërgjegjen e të cilëve rëndojnë, jo vetëm krimet e kryera kundër popujve të tjerë, po edhe kundër popullit të tyre, se ata, si përfaqësonjës të bindur të egoizmit imperialist, njëzet vjet më parë, kanë sjellë në Shqipëri di-

vizionet e regjimentet, të cilave tani u mbledhin eshtrat. Ne nuk mund të jemi indiferentë ndaj atyre mijra e mijra dramave rënqethëse të njerëzve të thjeshtë e të familjeve të tyre, edhe pse e kuptojmë fare qartë, se në luftë ushtari armik meriton vetëm të asgjësohet, nëqoftëse nuk dorëzohet. Fajtorë për humbjen e mijra njerëzve në luftë janë pikërisht ata që i kanë dërguar kundër nesh dhe që tani dërgojnë njerëz për t'u mbledhur eshtrat, ata që i kanë dërguar drejt vdekjes, që i kanë vrarë, që i kanë tallur, duke i quajtur «të rënë për atdhe», e që, pasi i kanë vrarë, bëjnë sikur i nderojnë, duke u mbledhur kockat. Historia e luftave ka provuar më se një herë, se për të shpëtuar prej dramave të tilla të përgjakëshme, popujt nuk kanë udhë tjetër, veçse të hedhin pushkën nga një krah në tjetrin, t'i kthejnë armët kundër atyre që i dërgojnë drejt vdekjes. Një rrugë dalje e tillë nuk jepet në roman, se as që ndodhi diçka e tillë gjatë luftës, që përshkruhet, po i gjithë romani është një thirrje kundër nxitësve të luftës, kundër atyre që dërgojnë ushtarë e mbledhin kufoma. Ndonjëherë kjo ide jepet edhe shprehimisht, si për shëmbull, në rastin, kur nxirren eshtrat e ushtarëve që kanë luftuar përkrah partizanëve tanë. Kur grupi i varrmihësve gërmon në një varrezë dëshmorësh, giejmë në roman edhe këtë pasazh:

«Erdhi një grua e shkuar në moshë me bucelë në kurriz.

— Do t'i marrin? — pyeti me zë të ulët.

— Do t'i marrin, — iu përgjeggjën shumë pëshpëritje.

Plaka rrinte në këmbë pa e zbritur buce-

lën nga kurrizi dhe vështronte si të tjerët. Pastaj ajo bëri ca hapa përpara dhe iu drejtua punëtorëve të komunales:

— *I thoni atij që të mos i përziç këta me të tjerët, — biro, — tha plaka. — I kemi qarë me ligje si djemtë tanë», se lufta ka edhe kriminelë, edhe viktima edhe heronj e ndaj tyre nuk mund të mbahet i njëjti qëndrim e, nga ana tjetër, ndërsa ndërmjet viktimave ka njerëz, që bien në llogoret e betejave, duke zbrazur armët, që u kanë dhënë në dorë e të tjerë, që përpiqen si varfanjakë të shpëtojnë lëkurën, heronj mund të jenë vetëm ata që e kuptojnë të keqen dhe ngrihen kundër saj, duke marrë anën e të shtypurve kundër shtypësve, qofshin këta edhe bashkëatdhetarët e tyre, se e vetmja armiqësi reale ndërmjet njerëzve është armiqësia klasore, që shpie edhe në armiqësi kombëtare.*

*Në fatin e «ushtarit» që ka mbetur pa emer, se të gjithë e quanin «ushtar», autori i romanit ka zbuluar edhe një anë tjetër të luftës: *dezertimin*, i cili si çdo fenomen nuk mund të gjykohet drejt, po nuk u pa karakteri i luftës dhe po nuk u mbajt një qëndrim i drejtë shoqëror ndaj tij. Të largohesh nga lufta imperialiste nuk është gjithçka mund të bëhet kundër luftës dhe autorëve të saj imperialistë, po, sidoqoftë, është një akt që dëshmon karakterin antipopullor të kësaj lufte dhe dëshirën e sigurtë të njeriut të thjeshtë për të jetuar i qetë e që të mos vritet për hesap të kapitalistëve. Kështu ndodh sa herë që njeriu i thjeshtë i popullit dërgohet në luftë kundër dëshirës së vet, kundër interesave të klasës së tij, pa ndonjë ideal. Fizionominë*

morale të këtij «ushtari», të qetë, që kujton se ka shpëtuar prej vdekjes, e shohim qartë në fletët e ditarit të tij, kurse batalioni ndëshkimi i kolonelit Z., duke e vrarë këtë «ushtar», sipas ligjeve të luftës, i thotë atij: «Me që nuk deshe të vriteshe për ne, ne po të vrasim».

Ana tjetër e çështjes, që e afron veprën e Ismail Kadarese, si edhe në ide të tjera, me romanin «Qyteti i fundit» të Petro Markos, është afirmimi i qëndrimit humanitar të popullit tonë ndaj ushtarëve të mundur armiq, të cilët gjatë luftës së fundit gjetën strehë e bukë në shtëpitë e fshatarëve tanë dhe shpëtuan prej vdekjes e prej urisë.

Në radhët e «ushtrisë së vdekur» Ismail Kadareja ka futur edhe «soldatesën» (prostituten), që vdes në mënyrë shumë të dhimbëshme e vrarë prej babait, i cili është prekur në mentalitetin e në sedrën e vet patriarkale prej marrëdhënieve që ka krijuar biri i tij me kurvën e bukur, duke braktisur edhe të fejuarën. Episodi është tronditës dhe akti i babait revoltos, kriminal, po ngjarja e përshkruar duket më tepër si një shpërthim i autorit kundër mentalitetit patriarkal (po në mbrojtje të kuit?), se si një ngjarje që pajtohet me realitetin dhe me logjikën e sendeve. Duke u nisur edhe prej ndonjë tregimi të Ismail Kadarese na shkon mendja të themi se atij i pëlqen disa herë të vejë përballë njëra tjetrës forca e mentalitete diametralisht të kundërta dhe të notojë ndërmjet tyre, duke ja lënë lexonjësit të mendojë e të gjykojë. Në rastin tonë ai ka vënë përballë mentalitetit patriarkal të qytetit të vogël shtë-

pinë publike, të cilën me të drejtë, nëpërmjet fjalëve të kafexhiut, e ka gjykuar si një pasojë të okupacionit dhe po me kaq të drejtë i ka parë edhe prostitutat si viktima të sistemit shoqëror. Po kur vjen puna tek vrasja e prostitutës së bukur, ai vihet kundër logjikës së situatës e të karaktereve dhe ndërhyt arbitrarisht si autor e, me qenëse prostitutat i ka dhënë si viktima të sistemit shoqëror, vrasja tingël'on jo si një vetmbrojtje e «nderit» të qytetit, po si një protestë kundër konceptit që ka qyteti për «nderin». Nuk duam të hyjmë në pjesën e atyre që ia nënshtrojnë letërsinë etnografisë, po megjithëkëtë vetë mentaliteti patriarkal, është në kundërshtim me atë që përshkruhet në romanin e Ismail Kadaresë. Logjika e do që babai ta ngrejë armën kundër të birit, se ai ja ka prishur nderin dhe jo kundër prostitutës së pafajshme. Ndryshe s'kemi të bëjmë me një plak patriarkal, po me një personalitet të çoroditur, që nuk përfaqëson asgjë. Mirëpo, me sa duket, autori i romanit nuk ka dashur të meret me një njeri dosido, po me përfaqësonjësin e një kategorie shoqërore të caktuar, që me aktet e veta shpreh një qëndrim e një mentalitet të caktuar shoqëror. Shumë-shumë mund të mendohet që shkrimtari ka dashur të vejë Shqipërinë e prapambetur përballë degjenerimit borgjez, pa mbajtur anën e asnjërës, po, ndoshta, edhe pa dashjen e tij, në këtë rast, ai ka anuar më tepër nga e dyta dhe ka dëmtuar v'ëren ideore të veprës, ndonse edhe e ka zgjeruar.

E lamë për në fund atë që mund ta kishim thënë që në fillim: mendimin për figurën mora-

le të «gjeneralit të ushtrisë së vdekur», i cili në vijat e sipërfaqëshme të romanit, zë vëndin kryesor dhe, përveç heronjve e personazheve episodike të veprës, është një prej gjykatësve të ngjarjeve, që i dalin përpara e që kanë ndodhur në kohë të luftës. Në tërësi figura e gjeneralit është unike dhe e kuptueshme e, prandaj, nga ana thjesht artistike formale, është një nga realizimet e mira të prozës së Ismail Kadarese. Ai është një tip flegmatik, i ekuilibruar, i qëndrueshëm dhe që, pasi vendos të bëjë diçka, e bën me bindje, pa zhurmë, me siguri.) Kjo natyrë theksohet edhe më tepër prej misionit të tij të trishtuar e prej shoqërimit prej priftit të ngurtë e ogurzi, i cili sa i egër cinik e i lig, është edhe i thatë e nuk do të hyjë në botën e ndjenjave të tjetrit e të bisedojë me përzëmërsi. Po personalitetin shoqëror të heroit të romanit ç'e përcakton? Si çfaqet ky personalitet në raport me subjektin e romanit dhe me idetë e veprës?

Para së gjithash kemi parasysh se ai është gjeneral i një ushtrie imperialiste, që ka marë pjesë në luftën imperialiste në Afrikë, e në rastin tonë, ai është përfaqësonjës i një ushtrie, që ka luftuar kundër nesh për të na skllavëruar. Nga ana tjetër, ai është përfaqësonjës i një ushtrie të mundur, i dërguar të mbledhë kockat e ushtrisë së tij, e cila, veç «armatës së vdekur» të mbështjellë me thasët e nejlonit të «Olympias» ka edhe «armatën e gjallë», të armatosur e që, eventualisht, mund të nisë një aventurë tjetër të përgjakëshme. Të gjitha këto, krahas tipit psikologjik, nuk mund të mos kihen parasysh në përcaktimin e qënies objek-

tive të personalitetit të gjeneralit dhe të qëndrimit tonë ndaj tij e të atij ndaj nesh. Aty këtu, në roman janë bërë disa piketime interesante. Në një vënd gjenerali flet për kolegët e tij «budallenj», që e shpunë ushtrinë drejt çfarosjes e në tjetër vënd, thotë, se atij nuk i intereson aspak se ç'ndodh në Shqipëri. Në fund të romanit, bashkë me gjeneral-majorin revanshist të një ushtrie të NATO-s, pasi është dehur me konjak, i nxiten instinktët e luftëtarit dhe hedh përsëri në luftë armatën e të vdekurve. Po, në përgjithësi, autori na ka dhënë një «gjeneral të mirë», në kundërshtim me të gjitha ato që thamë më sipër. Vetëm plaka Nicë, në monologun e saj të brendëshëm, duke iu drejtuar gjeneralit thotë:

«Të ikësh sa më parë, sepse edhe ti je i mallkuar... Tani rri urtë si një qëngj dhe të qesh buza tek shikon se si kërcejnë njerëzia por unë e di se ç'ke në mëndje. Ti mendon si do të vijë dita që të sulesh në anët tona me ushtri dhe të na djegësh e të na pjekësh dhe të na vrasësh siç bënë shokët e tu...».

Ky përcaktim i Nicës na duket më i drejtë dhe duhej të kish qenë platforma në krijimin e figurës së gjeneralit, pika politike e shoqërore nga duhej ta kish parë heroin autori i romanit. Mirëpo në vepër ndodh pothuajse e kundërta. Ne nuk shohim një gjeneral që «mendon... të sulet në anët tona» dhe as një bashkëfajtor të krimeve që kanë kryer pushtonjësit e huaj në Shqipëri, prandaj fjalët e Nicës ngjan se janë shënuar që autori të tregojë diferencën ndërmjet një të ashtuquajturit «qëndrim objektiv» dhe qëndrimit të atyre që gjykuakan me

«pasion». Kështu të bën të mendosh vetë romanin. Autori, mund të kishte analizuar më mirë idenë e veprës, pa rënë në vulgaritet e skematizëm, duke na dhënë një figurë letrare me dinjitet të gjeneralit armik, i cili, në fund të fundit, edhe skandalizohet kur mer vesh poshtërsinë e kolonelit Z. Bile skandalizimi do të kishte më tepër vlerë, sikur të mos kish qenë revoltim i një generali «të mirë». Po ç'mund të thuash për gjeneralin e një ushtrie kurdoherë agresive, që bën pjesë në NATO, kur mendon aq drejt për karakterin e luftrave dhe u jep të drejtë shqiptarëve, që kanë shpartalluar ushtrinë e tij? Autori i romanit ka dashur t'i qëndrojë ideve të shëndosha të veprës, nëpërmjet diferencimit që ka bërë ndërmjet gjeneralit, nga një anë dhe priftit e gjeneral-majorit, nga ana tjetër dhe, mbase në këtë përpjekje për *diferencim politik* (nuk flasim për *diferencim moral*) është burimi i kësaj dobësie ideopolitike të romanit.

Kjo e metë ka edhe anën e vet letrare. Duke ndjekur gjeneralin e Ismail Kadaresë, vetvetiu të vinë në mendje personazhe të Hemingueit e të Remarkut, që pinë konjak, që janë nga herë të trishtuar, që janë shpesh të papërcaktuar në ndjenja e në mendime, që janë «të mirë» në «kotësinë» e tyre. Ky ngjasim është larg çdo imitimi, po, sidoqoftë, është një ndikim i theksuar letrar. Dhe e keqja nuk është kryesisht tek ndikimi në vetevete, po tek përpjekja e Ismail Kadaresë që t'i nënshtrojë këtij ndikimi një personazh, që nga pozita e vet shoqërore objektivist nuk ka asgjë të përbashkët me heronjtë «e brezit të humbur» dhe, nga ana

tjetër, duke ndjekur formën heminguejane ne do të gabonim rëndë po ta shihnim botën e njerëzit me sytë e Hemingueit, i cili, megjithëse shkrimtar i dëgjuar, ka patur shumë kufizime e gabime në botkuptimin e tij.

Prap se prap, tingulli i përgjithshëm i veprës së re të Ismail Kadaresë është i fortë dhe vlera ideo-artistike e saj e padiskutueshme. «Gjenerali i ushtrisë së vdekur» është një prej atyre veprave, që dëshmojnë se letërsia jonë e re po lulëzon e përparon vazhdimisht.

*(Botuar në gazetën
«Zëri i Rinisë» 21 mars 1962)*

BUKURI E ASHPER E JETËS SHQIPTARE

Tregimi «*Kënga dhe pushka*», që Dhimitër Shuteriqi e ka përfshirë në vëllimin e vet të fundit, mbase do të kish qënë më mirë të mos ishte botuar, po titulli është i gjetur dhe nuk do të kishte patur fjalë të tjera që të shprehnin aq shkurt e aq mirë fizionominë e librit, bren-dinë e tij të pasur, nëpërmjet së cilës zbulohet bukuria e ashpër e jetës shqiptare.

Vë limi «*Kënga dhe pushka*» është në tërësi një vepër unike. Tregimet që përmbledhen në 'të, edhe pse të shkruara në vite të ndryshme, shprehin gati të njëjtat kërkime artistike të autorit, që janë afirmuar më së miri në realizimet më të bukura, — zakonisht më të vonat — e që spikatin edhe në të gjitha shkrimet e këtij shkrimtari. S'do mënd që secili prej tregimeve të vëllimit ka edhe veçoritë e veta, si vepër e veçantë, po të marë së bashku, ata plotësojnë njëri-tjetrin në zbulimin e disa ideve të rëndësishme, që kanë çqetësuar autorin dhe,

në këtë kuptim, çdo njeri prej tyre ngjan si petale e një lulje shumëgjyreshe. Para së gjithash, në tregimet e Shuteriqit të bije në sy dashuria për jetën, një dashuri edhe kjo e ashpër, do të thoshnim, që lidhet e bëhet një me luftën për jetën, me përpjekjet për ta bërë këtë jetë më të mirë e më të bukur, për ta çliruar atë nga çdo gjë çnjerëzore, që në fund të fitojë dashuria më njerinë, nëpërmjet çlirimit të tij të plotë e zhvillimit të gjithanshëm. Duke çfletuar librin, këtë piksynim ideor të shkrimtarit e gjejmë të manifestuar gjithënjë me forcë nëpër ato copa të mëdha jete, që janë pasqyruar në tregime dhe jo vetëm në tregimet që flasin për kohën tonë, po edhe në ato që kanë një fillim gjysëm legjendar, edhe në ato që rrëfejnë histori të moçme. Dhe, prandaj, vëllimi «*Kënga dhe pushka*» të ngjan, në këtë kuptim, si një poemë në prozë, nëpër këngët e pavarura të së cilës, duke gjetur nga herë diçka të re, vazhdon të jetosh me ato ide të bukura e të mëdha, që të kanë tërhequr vëmendjen që në fillim, vazhdon të plotësosh diçka, që nuk të është thënë më parë dhe, nëpërmjet episodeve e heronjve, të gjesh, në aspekte të ndryshme, afirmimin e pasjonuar të jetës e të luftës për jetën, në emër idealesh të mëdha shoqërore e kombëtare (jo veëm shoqërore dhe jo vetëm kombëtare, po të dyja së bashku kurdoherë). E thëksojmë këtë, mbasi jemi të mëndjes, që në letërsinë dhe në artin e realizmit socialist, në vëndet socialiste, ndryshe nga ç'ndodhte më parë e nga ç'ndodh tani në leërsinë e në artin e vëndëve kapitaliste, idealet shoqërore të shkrimtarit nuk mund të jenë të çkëputura e aq më

pak të kundërta me idealet kombëtare, ashtu si edhe këto të fundit nuk mund të kuptohen të pashkrira e të paplotësuara me idealet shoqërore socialiste. Krijimtaria e Dhimitër Shuteriqit dhe jo vetëm e këtij, po edhe e të tjerëve, është një shëmbull i mirë i demonstrimit të kësaj të vërtete të madhe, që nuk rrjedh prej nocionesh teorike, po që buron nga vetë jeta.

Kujtoni tregimet «*Fyelli i Tanës*», «*Zot e rob*», «*Venusi i alpeve*», «*Trandafilat ndër avllia*» dhe keni për të parë afirmimin e jetës e të dashurisë më njerinë në më të ndryshmet çfaqje të tyre. Ndërsa «*Fyelli i Tanës*», me atë natyrën e vet gjysëm legjendare, është konceptuar e të tyre. Ndërsa «*Fyelli i Tanës*», me atë natyrën realizuar si një poemë lirike e gjërë dhe e pasur, në të cilën hymnizohet prirja e përjetëshme e popullit tonë drejt lumturisë dhe bukurisë dhe nënvizohet përjetësia e idealeve të mëdha njerëzore, të cilat, sa realizohen lindin ideale të reja e gjithënjë më të reja, që shtyjnë njerëzimin përpara, duke e shtuar bukurinë e jetës, në «*Zot e rob*», që do t'ishte një tjetër kryevepër e prozës sonë, po të mos kishte atë fund ca të nxitur, kapen vetëm dy momente prej këtij këmbimi dialektik të idealit në realitet e të realitetit në ideal. *Uani* i tregimit është mishërim i shtypjes ekonomike dhe shpirtërore të varfanjakëve, të cilët, pa mundur t'gjejnë e të shohin udhë tjetër në jetë, humbasin jo vetëm ndërgjegjen e klasës, po edhe ndjenjën e dinjitetit personal dhe bëhen shtojca të zotërinjve të tyre. Dhë jeta e tyre, pa e ditur as ata vetë, bëhet e mjerueshme, e turpëshme, si jetë shërbëtorësh të skllavëruar shpirtërisht

E kaluara na la trashëgim edhe të tillë shërbëtorë, po edhe në qënien e tyre të prishur e të vrarë depërtuan rezet e jetës sonë, të cilat, pasi davaritën shtresën e shpirtit skllavëror, zbuluan atë pak gjë që kishte mbetur e paprishur dhe zgjuan ndjenjën e dinjitetit personal edhe tek Uani, i cili kish kohë që rronte pa e kuptuar se mund të ishte edhe ai njeri si gjithë njerëzit e tjerë. Jeta, pra, fitoi mbi skllavërinë dhe mbi shpirtin prej skllavi dhe, ndonëse autori është treguar i ashpër ndaj Uanit (ai vritet, pasi ka vrarë zotin e tij) dy vdekjet nuk u ngjajnë dy jetëve. Ndërsa *Asllan efendiu* vulos me vdekjen fizike fundin e botës së tij, Uani vdes, pasi ka arritur të ngrejë dorë kundër shtypësit të vet, pasi ka ndier që bukuria e jetës i përket edhe atij, pasi ka kuptuar mbesën, që luftoi dhe ka njohur gëzimin që sjell vazhdimi i jetës njerëzore, jo më si një zvarrisje shterpore, po si një rendje e gëzuar përpara, ashtu siç ishte edhe vrapit i tij i fundit drejt qytetit, që nuk e arrijti dot.

Tjetër aspekt i bukurisë së ashpër të jetës përshkruhet në tregimin «*Venusi i alpeve*», në të cilin shkrimtari, veç të tjerave, diskuton për kuptimin e lumturisë dhe të përgjegjësisë shoqërore të artistit dhe thekson me të drejtë, që nuk është kurdoherë i lumtur ai që rron mirë, mbasi mirëqënia s'është gjithë lumturia, po vetëm një pjesë e saj, një pjesë që edhe mund të mos pajtohet me lumturinë e vërtetë. Fati i heronjve të tregimit, i *Poli Montanjanit* dhe *Flamenit* rrëfen më së miri, jo vetëm sakrificat që kërkon arti i vërtetë në botën kapitaliste dhe detyrimet shoqërore të artistit, po edhe rrugët

e ndryshme që mund t'u japë e njëjta jetë njerëzve. Ndërsa Flameni i përballon me stoicizëm privacionet dhe varfërinë, Poli tradhëton idealin e veta dhe i nënshtrohet kërkesave të tregut borgjez. Jeta ishte e bukur kur që plot punë, përpjekje e dashuri, kur kishte ideale, ndërsa, kur vëndin e tyre e zuri nënshtimi dhe etja për fitime, duke braktisur gjithçka, atëhere, — megjithëse shkrimtari hesht, — ne e kuptojmë se edhe vetë jeta do t'i përngjasë atij sfungjeri monstruoze që rreh të jetë portreti i *Poletës* së bukur, të dashur, gazmore e trime. Poli është njeriu që thuhet e shtypet nga jeta dhe ushqen iluzionin se ka fituar mbi 'të.

Mbase tepër i kërkuar dhe i papërligjur gjer në fund, tregimi «*Trandafilat ndër avllia*» është një tjetër shëmbull i burrërisë për të jetuar e për t'iu gëzuar jetës edhe kur ajo bëhet e padurueshme, siç do të thoshte Nikollai Ostrovski. Subjekti, më tepër simbolik se realist i tregimit, na shtyn të besojmë sinqerisht në bukurinë e jetës, që egziston gjersa egziston dashuria dhe solidariteti, ndjenja sublime e sakrificimit për lumturinë e tjetrit, vendosmëria për të hedhur çdo hendek dhe bindja e thellë se edhe në fatkeqësi jeta mund të bëhet dhe duhet bërë e bukur. «*Ne shohim dhe për njëri-tjetrin*» — thotë heroi i tregimit dhe në këto fjalë përfshihet ideja e madhe e veprës, mendimi se duhet t'i japim dritë prej dritës sonë atyre që nuk kanë mundësi tjetër dhe të mos e braktisim kurrë njeriun në fatkeqësinë e vet. Një fatkeq i vetmuar është ngahera fatkeq, po një fatkeq, që mbështetet në krahë të sigurta e që

ka vullnet e vendosmëri, s'ka pse të mbahet e të quhet i tillë në kohën tonë, në shoqërinë tonë; që është më njerëzoria. Kjo ide e shëndoshë dhe e fiksuar mirë e ka shpëtuar tregimin prej përlotjeve sentimentaliste, që karakterizojnë shumë shkrime me subjekte të atilla. Bile, të duket se Shuteriqi, prej sigurisë në kuptimin e drejtë të fenomenit, ka folur në tregim jo për një, po për dy të verbër.

Kështu ndodh që, megjithëse disa subjekte janë të rënda e dramatike, si në rastet që përmëndëm, edhe tek «Xha Demi», «Një natë në Rogozhe» e «Kujtim i paharruar», në tregimet e Dhimitër Shuteriqit sundon drita dhe optimizmi, besimi tek jeta e tek mirësia, që patjetër do të fitojnë mbi vdekjen e mbi të keqen, dashuria për njerëzit, fryma e shëndetëshme humaniste që i përshkon fund e krye. Është kjo një dashuri e atilë, që i bën të natyrëshme fjalët: «njeriu nuk vdes kurrë; vdekje s'ka», të cilat po t'i analizosh me mendje të ftohtë e jo me zemër, zor se mund t'i afrosh.

Tregimet e vëllimit «Kënga dhe pushka» kanë si element tjetër të përbashkët ideor edhe pasqyrimin në secilin prej tyre të fateve historike të popullit tonë, gjë që spikat më tepër tek «Farë trimash», «Xha Demi», «Dy letra», «Shtatë vjet pas» dhe, mbi të gjitha, tek tregimi monumental «Ditët e sprasme të Gjorg Golemit», që nuk është vetëm një ndër kryeveprat e prozës shqipe, po edhe një sintezë artistike e krenarisë kombëtare, e dhimbjes për fatin e ashpër që i rezervoi historia popullit tonë të vogël dhe e mendimit, se dora e vogël bëhet e fuqishme, po të mblidhet grusht e të godasë me forcë.

Nuk është aspak e rastit që në pjesën më të madhe të tregimeve përmendet ose zë vënd me rëndësi lufta, se, në të vërtetë, është e pamundur të flasësh për të kaluarën e popullit tonë dhe të mos përmëndësh luftën, që të fanitet në çdo faqe të historisë e në çdo kujtim. Që prej kohëve gjysmë legjendare («Fyelli i Tanës») e deri në ditët më të vona («Dy letra») toka jonë është larë pareshtur me gjak: me gjak trimash, që luftonin për liri, me gjak armiqsh që kanë ardhur të na robërojnë. Po, siç shprehet Gjorg Golemi, «nuk është e thënë që Arbëri të shuhet. Dhe po s'u shua, s'u pushtua!». Ne i ndiejmë fort këto tregime, se ato shprehin një pjesë të ndjenjave e të mendimeve tona kombëtare dhe, si të tilla, janë prej atyre veprave, që rëndojnë si guri në vënd të vet.

Në tregimin «Takime paqe», duke folur në miting, *Vehbi Gurakuqi*, duke patur pranë kolonel *Sabatinin* thotë:

«Zotin Sabatini nuk e hodhi lufta në Shqipëri. Po sikur ta kishte hedhur, mund të qëllonte që të gjëndeshim ballëpërballë dhe unë ta vrisja këtë ose ky të më vriste mua. Unë do ta kisha vrarë me të drejtë, se mbroja atdheun tim, popullin tim; ky do të kishte bërë një krim në emër të Duçes dhe të fashizmit».

Të vrasësh kurrë nuk është gjë e bukur dhe as të përshkruash vrasjet nuk është ndonjë kënaqësi. Po, sikur të lemë mënjanë profkat e predikimit të «paqës midis bijve të Zotit», zhvillimi i deritanishëm i shoqërisë njerëzore nuk ka

mundur t'i japë fund dhunës dhe nuk do të mundet t'i japë fund, gjersa t'ekzistojë imperia-
lizmi. Dhe, gjersa është kështu, në çdo rast,
njeriu do të shoh kush e përdor dhunën me të
drejtë, për të mbrojtur popullin dhe të drejtat
e tij dhe kush dhunon popullin për të nëpër-
këmbur të drejtat e tij. Këtë provon historia
dhe logjika e zhvillimit të shoqërive me kon-
flikte antagoniste, prandaj edhe në letërsi, qën-
drimi ideologjik dhe emocional i shkrimtarëve
kursesi nuk mund të jetë i njëjtë karshi çdo
dhune, mbasi artisti nuk mund të jetë një spek-
tator i paanshëm i ngjarjeve tronditëse të his-
torisë. Çdo pozitë e tillë do të ishte e rreme
dhe hipokrite.

Tek Dhimitër Shuteriqi gjejmë disa raste
interesante dhe kuptimplote. Në tregimin
«Fyelli i Tanës» «një nga ato çetat e Kralit»
vret Mirin, duke ja këputur në mes këngën ma-
gjepsëse, atë këngë që shprehte në tinguj dufin
e dashurisë dhe etjen e pashuar për jetë dhe,
prandaj, qëndrimi emocional i shkrimtarit dhe
yni manifestohet nëpërmjet dhimbjes. Po
«vdekje s'ka» gjersa këngët e «fyellit të Tanës»
kalojnë nëpër jetën, «që mbruhet përditë e për
vit me helm e me mjaltë» dhe kapërcen she-
kujt. «Çeta e Kralit» e vrau Mirin, po ajo nuk
mund të vriste këngën, shpirtin e popullit, që
mbeten të gjalla edhe paskëtaj dhe në këtë të
vërtetë mbështetet optimizmi ynë dhe i shkrim-
tarit, besimi në përjetësinë e në ngadhnjimin
e këngës së jetës. Po kështu, në tregimin «*Kuj-
tim i paharruar»*, që ngjan më tepër me një shë-
nim në bllok, se me një tregim, — Shuteriqi ka
provuar jo vetëm një herë ta përdorë këtë for-

më pa arritur gjer tani të na japë diçka që të mbetet, — flitet gjithashtu për dhunë e për vdekje, po theksi kësaj radhe bije, sa mbi aktin kriminal të fashistëve, aq edhe mbi trimërinë e vajzës shqiptare, prandaj në qëndrimin tonë emocional nuk ndihet dhimbja, po edhe krenaria, edhe dashuria e, sidoqoftë, nuk ndihet pesimizmi. Ajo luftoi për një botë të re dhe kjo botë fitoi.

Kurse në tregimin «Shtatë vjet pas», në të cilin prap ndiejmë krisma pushke kemi të bëjmë me afirmimin e domosdosë së dhunës revolucionare për të mposhtur reaksionin e armatosur e kështu t'iu jepet fund, jo vetëm vrasjeve, po edhe vdekjes nga uria e nga mjerimi, me atë domosdo historike, prej së cilës mund të shmanget vetëm skllavi i bindur ose ata që duan ta shohim këtë skllav gjithënjë të këtillë, që nuk duan Uanin të ngrejë dorë kundër padronit të vet. Ndryshe është puna me tregimin «Farë trimash». Le të citojmë:

«... U dëgjuan këmbë dhe hyri Seferi si i dalldisur.

— Haxhi Baba! — tha ai, duke iu marrë zëri, — Ka shpëtuar nga burgu Dervish beu!

Haxhiu u gjënd në këmbë, me karadakllijen në dorë.

— Ka shpëtuar! Ehë! Ka shpëtuar! briti. — E mbushe kupën gjarpër! Po s'do kafshosh më! U kthye ai nga Shaban Sallaku, që vuri dorën në kobure, po nuk arriti, se Haxhiu ia zbrazi të shtatat, dhe gjëmoi oda, si prej shtatë rrufesh.

Pastaj Haxhiu u ul prapë këmbëkryq mbt belcën e tij të kuqe, me koburen që i lëshonte

akoma tym në dorë, duke u qetuar thua jse fare menjëherë, sikur të mos kishte ngjarë gjë».

E kuptojmë aktin e Haxhiut dhe prap nuk pajtohemi me 'të. Nuk pajtohemi me egërsinë orientale të tij, ashtu si nuk jemi plotësisht me 'të edhe në çfaqjet e mirësisë e të drejtësisë, po me atë ngjyrë të theksuar Anadulli Në rastin që cituam të ngjeth mishtë, jo vetëm zbraza e kobures dhe përmbysja e Shaban Sollakut, po më tepër Haxhiu që «u ul këmbëkryq... duke u qetsuar thua jse fare menjëherë, sikur të mos kishte ngjarë gjë». Këtu ka diçka prej krimineli me të cilën nuk mund të pajtohemi kurrësesi, as ne, as shkrimtari, ndaj edhe Haxhi Xhafën nuk mund ta pranojmë të gjithin, ashtu siç nuk mund edhe ta përlijim.

E tillë ka qënë jeta dhe letërsia s'ka pse ta «zbukurojë» duke e shtrëmbëruar me paramendim, po duhet të zbulojë bukurinë e saj nëpër atë mori të madhe çfaqjesh konkrete, në të cilat shpesh gazi është me helmin bashkë. Edhe humanizmi kështu do kuptuar, se nuk kemi të bëjmë me humanizëm sa herë e vërteta e ashpër e jetës lotohet e lëmohet që t'u përshtatet disa formulave teorike të dyshimta mbi «humanizmin». Për të fituar humanizmi i vërtetë njerëzimit i është dashur dhe do t'i duhet të ndeshet shpesh herë në beteja të përgjakëshme me armiq e vërtetë të tij, që kurdoherë janë përfaqësuar prej klasëve çfrytëzonjëse. Vetëm kur njerzit të jenë realisht të barabartë mund të flitet për «vëllazëri» e për «harmoni të gjithë njerëzimit». Tregimet e Dhimitër Shuteriqit janë një afirmim tjetër i kësaj të vërtete të ashpër të jetës. Ai, duke i parë gjërat ashtu siç janë,

duke mos u gënjyer të besojë se është arritur, ajo që praktikisht nuk është arritur, ka bindje të thellë në realizimin praktik të marrëdhënieve të plota humaniste midis njerëzve dhe sheh filizat e krijimit të këtyre marrëdhënieve në shoqërinë tonë socialiste.

Si tregimtar, sidomos në librin «Kënga dhe pushka», Dhimitër Shuteriqi tërhiqet më tepër prej ngjarjesh të «jashtëzakonshme» dhe, mbase, në shumë raste ai të kujton Viktor Hygonë, me të cilin duket se ka afinitet edhe në frymën romantike që përshkon krijimet e tij në prozë. Po, në këtë mes, s'ka asgjë të jashtëzakonshme. Kërkimi dhe pasqyrimi i ngjarjeve të «jashtëzakonshme» është i dëmshëm vetëm n'ato raste kur shkrimtarë që s'kanë asgjë tjetër për të thënë, ropaten të habitin lexonjësën me episode «tronditëse». Përkundrazi, Dhimitër Shuteriqi, na duket që tërhiqet prej ngjarjeve të «jashtëzakonshme», se kërkon ato ngjarje, që shprehin më së miri jetën dhe shprehin më me efikasitet mendimet, ato ngjarje që përmbajnë në vetvete, jo vetëm një potencë të madhe jetësore, po që shprehin vetë edhe qëndrimin e shkrimtarit ndaj tyre e ndaj jetës në përgjithësi. Veç kësaj, na duket se autori i tregimeve ka të drejtë kur mendon se «mrekullitë ngjasin dhe janë më njerëzore nga ç'pandehet» dhe lexonjësi i mer për siguri fjalët: «Çdo gjë të jashtëzakonshme që ju kam treguar e kam marrë nga jeta, ka ngjarë». Siç shihet këtu nuk kemi të bëjmë me diçka të rastit dhe aq më pak me një të metë, po kemi të bëjmë me një piksynim ideestetik të menduar e të brumosur plotësisht, me

një realitet artistik të padiskutueshëm, që pajtohet me të gjitha konceptet e tjera artistike të shkrimtarit e që është vënë për bukuri në shërbim të mendimeve të tij. Pra, nga një anë, kemi të bëjmë me personalitetin e shkrimtarit dhe, nga ana tjetër, me një realizim artistik nga më të mirët e prozës sonë, me një pjesë të rëndësishme të pasurisë së letërsisë sonë të realizmit socialist. Tregimet e vëllimit «*Kënga dhe pushka*», nga kjo anë, duke lënë mënjanë konsideratat e veçanta për secilin prej tyre, janë shëmbulla që provojnë edhe një herë, se një nga punët më të rëndësishme e më të vështira për shkrimtarin, është që të gjejë e të përcaktojë vetveten (jo për hir të origjinalitetit, po që të arrijë edhe lexonjësi të bindet se aksh shkrimtar do të shkruajë kështu e jo ndryshe) dhe të mundet, pastaj, për çdo rast të përcaktojë drejt pikën e vështrimit të ngjarjeve dhe mjetet e pasqyrimit artistik të tyre.

Krahasoni, për shëmbull, «*Fyellin e Tanës*» me «*Ditët e sprasme të Gjorg Golemit*». Është i njëjti shkrimtar (jo si emër, po si personalitet artistik) dhe prap është i ndryshëm. Ndërsa në tregimin e parë sundon lirizmi i harmonizuar me natyrën gjysëm legjendare të subjektit dhe ngjarjet jepen në *dy shtresa* (historia e Tanës dhe jeta e sotme), që tregojnë se shkrimtari e ka gjetur edhe këtë herë mirë pikën e vështrimit nga mund të shihte e të jepte idenë e përjetësisë e të prirjes drejt mirësisë e bukurisë, në tregimin e dytë kemi të bëjmë me një stil të matur, të fiksuar si figurat në një basoreljev dhe gjithë tregimi të përngjan me një monument. Përgjithësisht Shuteriqin nuk e tërheqin

hollësitë artistike, megjithëse ka momente të qëlluara konstatimesh të holla nga jeta. Me një stil të punuar mirë e me kujdes ai dalton ashpër, duke evidencuar format që i tërheqin më tepër vëmëndjen dhe që i japin më qartë lexonjësit karakterin e heronjve dhe të ngjarjeve. Vet ai thotë në një prej tregimeve: «*Nuk dua t'ju rrëmbej me përshkrime dhe marifete stili*», ndonse këtë pohim s'mund ta marim pa rezerva.

Një tjetër tipar dallonjës i prozës tregimtare të Shuteriqit, që vrehet sidomos në vëllimin që po shqyrtojmë, është shkathtësia në ndërtimin kompozicional të tregimeve dhe krijimi i tërësive artistike harmonike. Është e vërtet që kompozicioni nuk duhet «shënjtëruar», siç nuk duhet «shenjtëruar» asnjë mjet i shprehjes artistike, po më duket se mjeshtëria dhe zotësia e shkrimtarit shprehen edhe në aftësinë që ka ai për të gjetur atë ndërtim kompozicional të rregullt, i cili do t'i shërbente më së miri për të shprehur gjithçka dëshiron të shprehë, pa ngushtuar idetë dhe pa cunguar pasqyrimin e gjithanshëm të jetës. Shuteriqi, sipas qëllimeve ideo-artistike që i ka vënë vetes, ka zgjedhur edhe kompozicionin e veprave. Atij i pëlqen sidomos të gërshetojë, nëpërmjet shtresash të ndryshme, ngjarje që ndodhin në kohë të ndryshme, po që plotësojnë njera-tjetrën. Një ndërtim i tillë tregimesh i ka dhënë krah shkrimtarit që të paraqesë në vepra perspektivën e kohës dhe, nëpërmjet saj, të tregojë edhe qëndrimin aktual ndaj ngjarjesh të herëshme, duke lidhur e shkrirë të djeshmen me të sotmen. Në disa raste («Një natë në Rogozhe», «Takime

page») shtresat e subjektit (ngjarjet aktuale dhe ato që kanë ndodhur më parë) gërshetohen edhe me kombinimin e episodeve të ndryshme, që nuk kanë një linjë të vetme, po që i bashkon vetëm ideja e veprës ose vetëm korniza e saj, që në të shumtën e herës, është një element artistik aktiv.

Në pajtim me këtë thurje të veprave, Dhimiter Shuteriqi ka provuar të bashkojë në tregimet e veta subjektin artistik me elemente të reportazhit e të publicistikës në përgjithësi dhe ndonjëherë i ka dalë mb'anë me sukses kësaj prove interesante, po që na duket se është një kërkim që nuk i përshtatet aq personalitetit të tij si shkrimtar, ndaj edhe ka dalë pa sukses.

Edhe heronjtë e pjesës më të madhe të tregimeve të Shuteriqit janë copa shkëmbi të daltuara ashpër. E kanë tërhequr shkrimtarin, ashtu si ngjarjet e «jashtëzakonëshme» edhe karakteret e forta (zaten, nuk mund të ketë ngjarje t'atilla, pa karaktere të forta). Dhe merito më e madhe e tij, në krijimin e tipave, mendoj se është, që ai ka mundur të na japë një galeri personazhesh *plotësisht shqiptare*. Në vëllimin «*Kënga dhe pushka*» Shuteriqi del para lexonjësve si njohës i thellë i veçorive tona kombëtare, i «*konstitucjonit shpirtëror*» të veçantë të popullit tonë, që është çfaqur e është përpunuar gjatë shekujve, që ka ardhë duke u lëmuar e duke u ndryshuar në pajtim me zhvillimin historik. Krahas kësaj, nëpërmjet tregimeve të ndryshme të vëllimit, ne e shohim këtë *karakter shqiptari* ballë për ballë me stuhitë e kohës, më tepër përballë vështirësive dhe fatkeqësive, se gjërave të bukura dhe situatave të

qeta, të cilat duket sikur janë goditje që provojnë fortësinë e materialit prej të cilit është gatuan ky popull, që nuk e ka ulur kurrë kokën, që ka ditur të vdesë më këmbë dhe që, sado i prirë ndaj bukurisë dhe ndjenjave delikate, e ka bërë zemrën gur dhe veten shkëmb, kur e ka dashur puna. I tillë është *Gjorg Golemi* e *Nikodimi*, të tillë janë heronjtë e tregimeve «*Një natë në Rogozhe*», «*Shtatë vjet pas*», «*Dy letra*», etj. Veç, ndoshta për t'i evidencuar më tepër shkrimtari ka tendencën që të zgjedhë e të përshkruajë përgjithësisht heronj të vetëmuar, që jeta i ka lënë të vetëm. Pothuajse në të gjitha tregimet gjen personazhe, shpesh heronj kryesorë, që janë të vetëm në jetë. Kështu ndodh me heronjtë e tregimit «*Fyelli i Tanës*», që rrojnë të ndarë e të veçuar nga bota, kështu ndodh edhe me *Xha Demin* e me të tjerë. Në këtë preferencë mbase fshihet edhe ideja, që njerëzve më parë u është dashur vetë t'u bëjnë ballë rrebesheve të jetës, po, sidoqoftë, jeta është komune dhe, aq sa ka rëndësi përshkrimi me realizëm i heronjve, aq ka rëndësi edhe përshkrimi i marrëdhënieve me njerëzit e tjerë. Bile asnjëra prej këtyre nuk mund të arrihet pavarësisht nga tjetra. Këtë e provojnë edhe vetë tregimet e librit «*Kënga dhe pushka*», në të cilin «*Xha Demi*» mund edhe të mos ishte botuar i pa rishikuar, mbasi, kështu siç është, duket se nuk e shpreh plotësisht atë që ka dashur të thotë shkrimtari dhe momentet kyçe që përcaktojnë karakterin e *Xha Demit* nuk janë përfillur sa duhet e, prandaj, ky është një prej atyre rasteve të jashtëzakonëshme që ngjan se përshkruhen vetëm se janë të jashtëzakonëshme.

Po kështu mbase duhej rishikuar edhe tregimi: «Një natë në Rogozhe», që tanimë nuk qëndron në radhën e tregimeve më të mira të autorit, i cili zë një vënd me rëndësi në letërsinë tonë të sotme sidomos si novelist.

(Botuar në gazetën «Drita»
19 prill 1964)

ZEF SEREMBE

E ka vështirë njeriu të flasë për poetët, si-
domos për poetët që do shumë, veprat e të cilë-
ve i këndon e i rikëndon, pa arritur të mbetet
ndonjëherë i ftohtë kundrejt tyre. E ka vështi-
rë, se pothuajse kurrë nuk mbrin të thotë gjith-
çka që do të thotë e asnjëherë nuk është i si-
gurtë, se ka shprehur shpirtin e poetit, që ky
vetë e ka shkrirë në vargjet e tij...

Kështu po më ndodh edhe mua me Zef Se-
remben. Para se të merja penën për të shkruar,
mendime të shumta më vërtiteshin në kokë,
kurse tani e shoh, që s'do të mund t'i them kën-
donjësit as një të dhjetën e mendimeve e as
një të qindën e stimës për këtë poet të mre-
kullueshëm, për këtë njeri të lindur që të kën-
donte, po që jeta e shtrëngoi të qante e të kën-
donte njëkohësisht.

I

Zef Serembe lindi në Strigar, afro tre she-
kuj e gjysëm pas shpërnguljes së shqiptarve për
në Itali. Fshati i tij, me natyrë që të kujton

natyrën e Shqipërisë, gjëndet në brigjet e detit Jon dhe i ka sjellë ndërmend poetit atdheun «*m'at anë të detit*» i cili vuante aso kohe nën thundrën barbare të turqve.

Jeta e poetit që e dhimbëshme dhe e mbushur plot me fatkeqësi, që nuk e lanë të ngrinte kokën njëherë. Gota e fatit të tij ndodhi plot helm. Pesë momente të qënies e të jetës së Serembes na kanë dhënë poetin që njohim sot dhe që do ta kishim njohur shumë më mirë, sikur ai të kish patur mundësi t'i botonte të gjitha veprat e veta, ose, së paku, të na kishin mbetur trashëgim më shumë dorëshkrime prej tij.

Momenti i parë: Varfëria, që nuk iu nda kurrë dhe që e ndoqi këmba këmbës, që i sollti mjerim pas mjerimi, po që i holloi më tepër ndjenjat dhe i forcoi më shumë mendimet demokratike dhe idealet përparimtare, që përshkon në veprën e tij fund e krye.

Momenti i dytë: dashuria për atdhenë e të parëve dhe dëshira e zjarrtë për ta parë më së fundi të lirë Shqipërinë e Skënderbeut, atë vënd, ndaj të cilit prireshin mëndjet e shpirti i çdo arbëreshi. Këtë dashuri Serembia e njohu në fëmijëri prej prindërve dhe e përforcoi kur ndjeu këngët mallëngjenjëse të De Radës, të Santorit e të Darës, kur këndoi lavdinë e të parëve dhe kur nisi vetë të hedhë në letër ato ndjenja të zjarrta, që e çqetësonin dhe e shtynin të mos e hiqte kurrë mëndjen prej Shqipërisë.

Momenti i tretë: që ndikoi pothuajse në të gjithë letërsinë arbëreshe, ish-in ngjarjet e mëdha revolucionare në Italinë e asaj kohe, sidomos lufta kundër Burbonëve dhe lëvizja e Ga-

ribalduit, në të cilat shqipëtarët e Italisë morën pjesë vepronjëse e shumë prej tyre u shquan si luftëtarë trima. Këto ngjarje të mëdha e theksuan frymën luftarake të letërsisë arbëreshe, forcuan prirjet e saj demokratike revolucionare. Ato ndikuan për mirë edhe në krijimtarinë poetike të Serembes. Kjo ndodhi edhe për shkak, se arbëreshët jetonin në kushte të atilla ekonomike, politike e shoqërore, që e ndienin më tepër se vëndësit peshën e shtypies e të varfërisë dhe nevojën e luftës së vendosur kundër tyre.

Momenti i katërt: Sëmundja që e përcolli deri në varr. Ndoshta edhe këtë fatkeqësi ka patur parasysh Serembia në vjershën «Fati», ku thotë se vitet e para i shkoi me hare dhe jeta i dukej si pasqyrë, po pastaj:

*Nga mali u vrejt dhe egëras gjëmoi,
U ktheva e pashë se ish me pika lot,
U hap e zeza re dhe mua më mbuloi,
E, pra, kështu më mundi e zeza shqotë...*

Një dhëmbje veshi i jepte atij trazime të mëdha dhe shpesh i shkaktonte kriza të forta shpirtërore, që arrinin deri në turbullime të rënda e që, më në fund, ja morën mëndjen e jetën bashk. Kjo gjëndje nuk kish si të mos ndikonte edhe në krijimtarinë poetike të Serembes, sidomos për të shtuar dëshpërimin dhe notat pesimiste e fataliste në poezinë e tij. Po, as kjo fatkeqësi nuk mundi ta shuaj në vjershat e tij dashurinë për jetën dhe për njerëzit, nuk mundi ta largojë poetin prej dëshirave të bukura, idealeve të larta dhe ndjenjave humanitare. Ai

nuk u mbyll në guaskën e vet, po shumë h
shpërtheu me vrull shpirti djaloshar, si njeri
me zemër të madhe e me qëllime fisnike.

Momenti i pestë: dashuria e pafat, së cilës Serembia i kushtoi disa prej poezive të veta më të bukura e më të frymëzuara. Historia e dashurisë së tij është e dhëmbëshme si jeta e tij. Prej vjershave dhe shënimeve biografike marrim vesh se ai donte një vashë, e cila u mërgua në Brazil, duke i lënë edhe një brengë më të madhe se mospërfillja e dashurisë dhe, njëkohësisht, edhe një burim frymëzimi për krijime romantike. Vdekja e kësaj vajze e dëshpëroi akoma më tepër Seremben, i cili, i mjerë e fatkeq, deshi të gjente ngushëllim, duke i gjetur varrin në Brazilin e largët, ku ai ndeshi në vuajtje shpirtërore e mospërfillje të reja dhe, tek e fundit, vdiq në gjëndje shumë të keqe mendore.

Dashuria e pafat ka domosdo lidhje me sëmundjen e tij dhe është një element tjetër jetësor që ka ndikuar fort në krijimtarinë e tij poetike, sidomos për të theksuar frymën romantike dhe ndjenjën e dëshpërimit në mjaft prej poezive të tij.

Këto pesë momente të jetës së Serembes përbëjnë burimin frymëzonjës për pjesën më të madhe të vjershave që njohim prej tij dhe, ashtu siç ishin të gërshetuara në jetën e poetit, ashtu i gjejmë të gërshetuara në mjaft prej krijimeve të tij e të shkrira në frymën e përgjithëshme që përshkon veprën e tij poetike.

II

Zef Serembe është poet romantik. Në poezinë e tij, që është një nyje këngësh e brengash,

shprehën me duf hovet e shpirtit të çqetësuar të poetit, i cili e do jetën me zjarr, megjithëse ajo nuk i fali asnjë çast gëzimi e lumturie, ëndëron për dashurinë e pastër dhe shkrihet në ekstazë, ndonëse dashuria e tij nuk u përfill prej vashës, së cilës ai i kushtoi mjaft vjersha e mjaft peripeci të guximëshme e të mundimshme të jetës së vet; aspiron për lirinë e Shqipërisë, që e gjeti dhe e la të robëruar, pa mundur t'ja arrijë ditës kur të shihte të lirë e që të shkëlqenin nën rrezet e diellit katundet e qeshur të Arbërisë; është i etur për çlirimin e përparimin shoqëror dhe këtu, mbase gjen një prej ngushëllimeve të pakta, kur sheh garibaldinët apo kur dëgjon se ngrihen në luftë popujt e shtypur; urren robërinë e despotizmin dhe çohet me zëmërim kundër tyre edhe kur përfaqësohen prej ndonjë njeriu, që është edhe i dashur për 'të, siç ndodh, për shëmbull, në sonetën «Ali Tepe'enasit.» Romantizmi i Serembes nuk mund të themi që është i palëkundëshëm. Diku ai është i qetë si det i fashitur, diku zien përbrënda e ngryset, në tjetër vënd rrëmbehet e thërret me gojën plot, si luftëtar zemërhekur e, aty këtu, bije, rrëzohet e shkon thellë në humnerën e dëshpërimit, që i shkakton pleksja e shumë dhëmbjeve e fatkeqësive në një nyje të vetme. Sikur të mos ishin këto ndryshime shpirti, të reflektuara në format e tiparet që mer hera-herës romantizmi i tij, ndoshta nuk do njihnim në vjershat e Serembes një poet aq të madh e aq njerëzor, mbasi në këto luhatje pasqyrohet një shpirt i çqetësuar dhe i pasur, një zemër njerëzore, që aspiron për lumturi edhe kur ndodhet në fund të humnerës, një mëndje, e cila gjen bukurinë

e jetës edhe kur kjo bëhet e padurueshme, një poet që nuk mbyllet dot përgjithnjë në guaskën e vet, po kërkon të shpërthejë e shpërthen, si përfaqësonjës luftëtar i idealeve të humbura e të larta kombëtare e njerëzore. Prandaj nuk është e drejtë ta quajmë Seremben poet pesimist, ashtu siç nuk është e drejtë të mohohen apo «të fshihen» ato elemente pesimizmi që gjejmë sidomos në vjershat e dashurisë. Poetët e mëdhenj si Seremba, nuk kanë nevojë për ata kritikë «zemërmirë», që kujtojnë se janë aq të mëdhenj, sa i japin të drejtë vetes të «mëshirojnë» kollosët e poezisë.

Në pesimizmin e në dëshpërimin e Serembes ne gjejmë një çfaqje legjitime të shpirtit të poetit, i cili hoqi aq shumë gjatë jetës së vet. Atje ne zbulojmë tragjedinë e një njeriu e të një talenti në shoqërinë kapitaliste, dramën e një *arbëreshi*, i cili shihet si i huaj në vëndin ku lindi ai e ku patën lindur prindërit e tij. Mendoni për një çast një njeri të këputur, të sëmurë, të braktisur e të huaj në vëndlindje, një njeri pa mbështetje dhe, aq më tepër, pa shpresa për të jetuar mirë, për t'u shëruar, për të fituar dashurinë e për të gjetur një vend, ku të ndihet si në shtëpi të vet! Nuk besoj të gjëndet lexonjës që të mos e marrë pesimizmin e një njeriu të tillë, si shprehje të dhëmbëshme të një të vërtet të hidhur. Pesimizmi i Serembes nuk i ngjan aspak pesimizmit të romantikëve reaksionarë, të cilët dërdëlisin për kotësinë e jetës, kërkojnë vënde egzotike, bëjnë thirrje që të kthehet bota prapa e predikojnë si priftërinj jetën e përtej varrit e u këndojnë varreve. Përkundrazi! Pesimizmi i Zef Serembes, buron nga

jeta e poetit dhe pohon jetën, buron nga dashuria e pafat dhe pohon dashurinë, buron nga privacionet e njeriut në jetë dhe pohon dashurinë më njerinë.

Dhe jo vetëm kaq. Poezia e Zef Serembes është poezi e antitezave të fuqishme. Pothuajse në asnjë rast ai nuk pushtohet fund e krye prej pesimizmit. Gjithënjë ndjenja e dëshpërimit të tij është në kontradiktë me bukurinë e jetës, me kujtimet e ndritura të fëmijërisë e të rinisë, me shpresat dhe me pamjen e madhërisme të natyrës. Gati kurdoherë ai ka diçka për të pohuar dhe vjershat e tij, edhe kur motivet janë të zymta, pohojnë lidhjet e ngushta shpirtërore të poetit me gjithçka njerëzore. Fati e goditi Seremben, po nuk arriti kurrë ta mposhtë e ta çarmatos. Mendimet e tija për botën, për jetën në tërësi dhe për njerinë, janë mendime të shëndosha, ashtu siç janë të shëndosha edhe mendimet e tij për dashurinë e për miqësinë, që burojnë prej ndjenjave të thella humaniste të poetit. Idealet e çlirimit kombëtar e shoqëror janë kurdoherë më të fuqishme, se ndjenja e dëshpërimit personal dhe triumfojnë në mënyrë t'atillë, sa që në shumë vjersha të Serembes, nuk vrehet as hieja më e vogël e dëshpërimit, kurse në ndonjë vjershë tjetër, si «*Elegjia*» ai gjen rast të shkrijë në një të vetme brengën personale me fatkeqësinë kombëtare të popullit të vet. Prandaj romantizmi i Serembes është romantizëm përparimtar dhe fryma e vjershave të tij është shoqërisht e mirë, jo vetëm se gjysma e krijimtarisë së tij poetike nuk ka shënja dëshpërimi e pesimizmi, jo vetëm se idealet që frymëzojnë poetin janë përparimtare, po edhe pse

në dëshpërimin e pesimizmin e tij nuk shohim asnjë përpjekje për të ulur njerinë, për të mohuar jetën apo për të përbuzur e fyer ndjenjat e bukura njerëzore. Në asnjë prej krijimeve të veta Zef Serembia nuk u përngjan poetëve skandalozë të dekadentizmit, në vjershat e të cilëve gjejmë shpesh britma e ngërdheshje tragjiko-mike. Përkundrazi! Tingëllimi përfundimtar i këngëve të Serembes është thellësisht shoqëror, përparimtar dhe njerëzor.

Te vjersha e gjatë «*Elegji*», e cila është një ndër krijimet më mallëngjenjëse të Serembes dhe e vetmia poezi e tij e shkruar me metër krejt të lirë, më tepër se kudo ndiejmë dëshpërimin dhe brengat e poetit, i cili... *ecën rrugë më rrugë, pa gjetur pushim, duke kujtuar mallin që shkoi e vate.*

Ai i drejtohet të dashurës me këto vargje të dhimbëshme:

*O vashëzë, posi yll,
Ne jemi shokë, të ndodhur
Bashkë në mjerimet e dheut...*

Po në këtë vjershë, Serembia çfaqet para nesh me tërë gjerësinë e shpirtit të një poeti e të një njeriu të madh. Në mes të dëshpërimit, duke kujtuar fëmijërinë e rininë e parë, buza e tij qesh dhe hyn drita në vjershë:

*Ahere kjo botë
Ish si dashuria për mua: i zhytur
Unë rrija në atë gëzim të madh.*

Apo nuk janë të mrekullueshme vargjet kushtuar Shqipërisë dhe trimave të saj? I dëshpëruar prej humbjes së dashurisë dhe i goditur prej vdekjes së «vashëzës posi yll», ai nuk e harron Arbërinë e të parëve:

*Dhe m'erdhi keq që nuk munda...
Të shihja të bëheshin të lirë
E të shkëlqenin nën rrezet
E dielli katundet e qeshur
Të Arbërisë sonë, me njerëzit
Fatbardhë nëpër shtëpira... ose:
...deti, që shtrihet i gjërë...
Oh, sa mendime të bukura
Trimash, që shkuan e vanë
Më zgjon në mëndje...*

I tillë poet romantik është Serembia edhe në trajtimin e motivit të dashurisë së pafat dhe të vdekjes së të dashurës! Sa i gjerë, sa njerëzor, aq edhe i fuqishëm e tronditës!

Romantizmi i Serembes shprehet edhe në aspekte të tjera; në evokimin e së kaluarës heroike të popullit, në thirrjet e flakta për luftën çlirimtare, në frymën e përgjithëshme të poezisë së tij dhe në mënyrën subjektive të trajtimit të motiveve e temave objektive, gjë që është karakteristike për letërsinë romantike, e që mbetet ende si veçori e poezisë lirike në përgjithësi.

Zef Serembia është kryesisht poet lirik. Po të lëmë mënjanë vjershat «Për lirinë e Venetisë» dhe «Zonjës Elena Gjika», në të cilat lirizmi pasurohet me e'emente e momente epike, të gjitha vjershat e tjera janë vjersha lirike. Zaten shumë rrallë mund të gjejmë vepra epike, ose më mirë të themi, «thjeshtësisht epike» në krijimtarinë e poetëve romantikë.

Si poet lirik, në historinë e letërsisë sonë, ai zë një nga vendet e para krahas emrave më të nderuar dhe është një prej atyre poetëve tanë, që mund të barabitet pa frikë me shumë poetë të tjerë të letërsive të njohura. Serembia është origjinal në zgjedhjen e në trajtimin e temave, është spontan në shtjellimin e ideve e në parashtrimin e motiveve, është ngaherë i frymëzuar, përshkohet prej një atmosfere përgjithësisht elegjake, është mjeshtër i përdorimit të vargut, të figurave e të fjalës artistike. Ai arrin një nga kulmet e poezisë sonë kombëtare dhe, krahas De Radës së madhërishtëm, Darës së pasjonuar dhe Santorit të shkathët, i ka sjellë letërsisë dhe kulturës sonë një kontribut të çmuar me veprën e vet poetike. Si gjithë arbëreshët e tjerë të mëdhenj, edhe Serembia banonte në Itali, po jetonte me Shqipërinë. me *mallin që s'ka të thënë*» për dheun e të parëve, me lavdinë luftarake të *motit të madh*, si i thonë arbëreshët kohës së Skënderbeut, me bregat e me hallet e Shqipërisë së robëruar, me krenarinë e Atdheut të parë, me dëshirën flakëronjëse e me shpresën ngazëllonjëse për t'ja arritur ditës së madhe të çlirimit, e cila për fat të keq, erdhi

vetëm njëmbëdhjetë vjet pas vdekjes së poetit.

Në shumë prej krijimeve të veta Zef Serembia i këndon Atdheut. Vargjet kushtuar Shqipërisë në mos janë më të frymëzuarit e më të bukurit, janë, pa tjetër, ndër më të sinqertët e më të fuqishmit. Këto aspekte të rëndësishme zbulojnë në motivet patriotike të vjershave të Serembes: hymnizimin e lavdisë luftarake, për shkrimin e gjëndjes së vëndit të robëruar, mallin e mërgimtarit dhe dëshirën për të parë Shqipërinë të lirë, dëshirë që shprehet disa herë me hove e thirrje të fuqishme luftarake, ose me ndonjë notë të dhëmbëshme dëshpërimi e padurimi.

*Arbëria, matanë detit, na kujton
Se ne të huaj jemi te ky dhe!
Sa vjet shkuan! E zemra nuk harron
Që turku na la pa mëmëdhe... — shkruan në vjershën «Vrull», kurse në vjershën «Për lirinë e Venetisë» thotë:*

*Skënderbeu edhe gëzon
Në parajsën ku pushon,
Sheh se shpresa jemi e qemë
T'Arbërisë ku, oh!... nuk lemë... — ndërsa*

në vjershën kushtuar Elena Gjيكës, në të ci ën flet gjerësisht, edhe pse me jo aq mjeshtëri sa në vjershat e tjera, për Shqipërinë e për shqipëtarët, na jep këtë tablo rrënoqethëse të luftës e të mjerimit:

*Sa të zeza, ç'lemeri!
Oh, sa lufta ndër luadhe!
Vëndet na mbetën në zi,
Gjaku shkoi rrëke e madhe!*

Në trajtimin e motiveve patriotike, Zef Serrembia shkon më përpara se bashkëkohësit e tij, kur i gërsheton e i shkrin këto motive, me elementë të shëndosha e të fuqishme shoqërore. Mahnitëse për bukurinë e saj të ashpër dhe rrënjëthënëse për forcën e madhe të kontrastit është soneti «*Ali Tepelenasit*», në të cilën na jepet aq drejt, preraz dhe me mjeshtëri portreti i luftëtarit të patundur dhe despotit të madh. Si ka mundur poeti të shprehë gjithë atë pasuri ndjenjash të fuqishme e mendimesh të mëdha brënda kufijve të ngushtë të një soneti? Si ka arritur të zbërthejë ai vetëm në katërmbëdhjetë vargje atë kontradiktë historike në personatitetin e Ali Pashait dhe të krijojë kontraste aq të rrepta artistike? Kjo është mrekulli! Të magjepsin edhe me bukurinë e tyre sonetat «*Pjetër Irianit*» dhe «*Koroneut*», në të cilat poeti tregohet sa i pasur në ndjenja e në mendime, aq i matur e i kursyer në fjalë.

Folëm shkarazi më lart për motivet e dashurisë në krijimtarinë poetike të Serrembias dhe shënuam, se ai është «*këngëtar i dashurisë së pafat*», Do ishte me vënd ta zbërthenim sado pak më tepër këtë mendim. Me përjashtim të «*Këngës së mallit të parë*», në të cilin krijohet një atmosferë gazmore, të «*Këngës gazmore*», të gjitha vjershat e tjera me motive dashurije sundohen prej një toni elegjiak dhe i kusht-

hen një dashurije të perënduar ose të porealizuar. Elementi kryesor artistik i këtyre vjershave është kontrasti, kontrasti ndërmjet gjëndjes së mjeruar të poetit dhe kujtimeve të hareshme, që i fali prirja ndaj një vajze, kontrasti ndërmjet natyrës dhe gjëndjes së tij shpirtërore, kontrasti ndërmjet të kaluarës e të kohës, në të cilën rron poeti. Nëpërmjet këtyre kontrasteve të goditura, Zef Serembia u ka dhënë forca emocionjese vjershave të veta dhe i ka pasuruar motivet e trajtuara me nuanca të reja, duke u dhënë edhe një bazë shoqërisht të shëndoshë, mbasi ai, nëpërmjet kujtimeve flet për bukurinë e dashurisë dhe gazin që i fal ajo njeriut, kurse nëpërmjet fundit të dhimbshëm të kësaj dashurie vajton fatin e vet, që e privoi prej kësaj lumturie. Prandaj edhe vjershat e dashurisë së Zef Serembes kanë vlerë, jo vetëm si dokumenta të ndjenjave intime të poetit, por edhe si këngë për një dashuri të madhe, të fortë e të singertë. Megjithëse të ngrysur, ato janë thellësisht njerëzore dhe, nëpërmjet motiveve të dhëmbëshme, nxjerrim në pah vlerën dhe kuptimin e dashurisë.

Zef Serembia shkroi edhe mjaft vjersha me tema fetare, prej të cilave na kanë mbetur nja katër a pesë. Në këto vjersha ndihet gjithashtu personaliteti i poetit dhe talenti i tij i sigurtë. Ato janë vjersha të frymëzuara dhe që shprehin raportin e poetit me shënjtërinë e shënjtoret.

Në vjershën «*Feja*», Serembia shpreh iluzionin se në mësimet e fesë gjeti dritën e vërtetë, kurse në vjershën «*Shën Mëria Virgjër*» ai parashtron një ide interesante e të rëndësishme. Duke iu drejtuar Shën Mërisë, ai i thotë se as

lutjet e as besa që i mbajti nuk ja lehtësuan dhëmbjen e nuk ja pakësuan mundimet, pra, është e kotë besa dhe të padobishme lutjet; shënjtoret nuk ndihmojnë. Ndoshta pse ishte i sinqertë në besimin ndaj zotit, Zef Serembia arriti të shkruaj në fund të jetës së vet panfletin poetik «Kundër zotit», në të cilin ngre grushtin e zemëruar dhe sulmon perëndinë, shënjtoret dhe padrejtësitë shoqërore që bëhen «në emër të zotit, nën hijen e tij». Vetëm një i çgënjyer mund të ngrihet me kaq zemërim kundër gënjeshtëtrës. Ky krijim poetik i fuqishëm e luftarak ishte me të vërtetë një epilog i denjë për poetin tonë të mrekullueshëm, me të cilin lexonjësi ynë i ri do të njihet për herë të parë nëpërmjet botimit që u dërgua në shtyp me rastin e gjashtëdhjetëvjetorit të vdekjes së tij. Na gëzon pa masë besimi se kushdo që do marrë në dorë vëllimin me vjersha të Serembes do dashurohet me të. Madhështia e poetit do fshehi edhe ndonjë të metë të punës sonë në përgatitjen e këtij botimi.

(Parathënie për librin
«Vjersha» të Z. Serembes)

KRYEVEPRA E MJEDËS

Nuk e di pse Mjeda e quajti më të mirën vepër të tij «*Andra e jetës*», por kur e këndova rishtaz këto ditë, m'u duk se titulli ka të bëjë, me një mendim të madh filozofik, që poeti nuk e ka shprehur me fjalë, po që e ka lënë të kuptohet vetë, të nënkuptohet.

Prej kohësh, që në lashtësinë më të thellë, ka patur shumë njerëz, të cilëve jeta u shëmbëlente me një ëndër. Disave u dukej ëndër e bukur që përfundonte keq, kurse të tjerët e mernin për një ëndër plot trazime, që kurorëzohej bukur prej vdekjes, e cila çelte dyert e jetës së amëshuar. Në të vërtetë jeta është realitet, një realitet i gjithanshëm, në të cilin pleksen e përleshën e vërteta me ëndëren, fatkeqësia me lumturinë, gëzimi me hidhërimin..

Një realitet të tillë ka pasqyruar Mjeda në poemën e vet të cilën vërtet e ka quajtur «*Andra e jetës*», po jetën e ka parë si njëmendësi, që shihet me sy e preket me dorë, si të vetmin realitet egzistonjës. Kuptimi i vetëm që e lidh

titullin e veprës me brendinë, janë kufijtë e ngushtë të jetës së individit, përballë përpjetësisë së egzistencës, në kuptimin e gjërë filozofik. Duke e quajtur ëndër poeti nuk na e jep jetën, si një vizion ideal, po si një të vërtetë tokësore, që përmbledh në vetvete gjithçka provojmë, dëshirojmë e mësojmë në këtë botë, gjithçka aspirojmë dhe përpiqemi të realizojmë.

Romantikët në përgjithësi janë orvatur t'i japin vdekjes një kuptim misterioz. Realizmi, ashtu siç sheh jetën, ashtu e sheh edhe vdekjen drejt në sy dhe, jo vetëm për artin, po për gjithë shoqërinë, çlirimi i njeriut prej tmerrit të vdekjes dhe prej iluzjoneve rreth saj, është një fitore shumë e madhe. Shkrimtarët realistë, në vënd që të filozofojnë për jetën e për vdekjen, janë marrë më shkaqet e vdekjes dhe kanë tërhequr vëmëndjen e shoqërisë në burimet e shuarjes së parakohëshme të njeriut: në shtypjen ekonomike, në punën skllavëronjëse, në varfërinë dhe mjerimin e masave punonjëse në botën me klasa çfrytëzonjëse.

Poemën «*Andrra e jetës*» Mjeda e nis dhe e mbaron me vdekje. Në pjesën e parë vdes Trina; kurse në pjesën e tretë përshkruhet fundi i Lokës plakë. Ky ndërtim i poemës është mbështetur në mendimin e madh filozofik që ka patur poeti dhe është një shprehje e fuqishme e realizmit në poezinë tonë.

Trina ferishte dikë nga duart papritë dhe pakuftuar, megjithëse poeti na le të kuptojmë, që nuk kemi të bëjmë me një vdekje të papritur, po me një venitje dhe shuarje të ngadaltë, të cilën nuk janë në gjëndje ta spikatin as Lokja, as tëptjerët e i imituar.

«Ish lodhë» dhe «dhimbte» wija, «e kishte mollë
 zat gjak» e «thotë poeti, duke e parë Trinën me
 sytë e Lokes që «e muler për bri».
 Lexonjësi e mërz vesh lehtë përse bëhet fja-
 lë kurse Lokes i ngjan se e bija «ish lodhë»
 Kjo është një prej nyjeve më të forta dhe më
 rrëqethëse dramatike të poemës. E majera nënë
 as nuk e mori vesh nga se i vdiq vajza. Mjeri-
 mi dhe padija që sundonin prej shekujsh në
 malësitë tonari vrismin njerëzit ngadalë dhe pa
 ukuptuar. Mjedja i zbuloi këto dy plagë në je-
 tën tonë të atëherëshme dhe nuk klithi, as që u
 munda t'u shkaktonte lotë dhe psherëtima sen-
 timentale e lexonjësve. Ai me thëllësinë e një
 poeti të madh realist, nuk u muar me intrigën
 e vogël, q po rrëfeu, që në vëndin tonë, jeta qe
 bërë e «padurueshme, gjersa kishë hyrë në kon-
 flikt me njerëzit, të cilët nuk jëtonin, po lufto-
 nin me thonjë e më dhëmbë për të jëtuar. Figu-
 ra dhe fati i Trinës është pasqyrë e anës tragji-
 ke të jetës; është reflektim i konfliktit ndërmjet
 mjerimit dhe jetës. «Mjerimi pjekë fëminë para
 se të burmohet. — don ta msojë ti hiki grush-
 tit q'i kërcnohet. — dhe fytyrën e fëmis e
 mblon hij e vdekjes. — një stoli e kobshme në
 vend të buzëqeshjes. — shkruantë Migjeni, du-
 ke patur edhe ai parasysh fëmijë si Trina, që të
 njome shtërngohen të hyjnë në luffen e ashpër
 të jetës.
 Vdekja tjetër mbarimi i hidhur i Lokes,
 pasqyron fundin e natyrshëm të njeriut. Realiz-
 mi i Mjedës mer këtu një forcë të re, të ashpër
 dhe të rëndë. Duke ndjekur çastet e fundit të Lo-

kes, pa dashje, na shkon mëndja tek Zoga e lumtur dhe presim, të trokasi dera dhe e bija t'i gjëndet pranë nënës. Po nuk ndodh kështu, mbasi Mjeda nuk mund të zgjidhte një rrugë të tillë sentimentale, që do të tingëllonte false krahas frymës realiste që përshkon veprën. Na vjen keq për Trinën, që nuk e shpëtoi njeri, megjithëse kishte njerëz pranë, kurse për plakën prania e t'afërmëve do të kishte qënë vetëm një ngushëllim e asgjë tjetër. Sot, duke e parë veprën nga lartësia e shoqërisë sonë socialiste nën prizmin e jetës e të idealeve tona, ne zbulojmë edhe një anë tjetër të shëmtuar të jetës së mëparëshme: braktisjen e njeriut në fatin e vet, si u pat braktisur Lokja, jo prej Zogës, po prej shoqërisë.

Më kot janë munduar «ta zbutin» përshtypjen e rëndë të këtyre dy vdekjeve, gjoja për të shpëtuar Mjedën prej «pesimizmit». Kurse merita e Mjedës është që pati guximin ta shohë jetën drejt në sy: as nuk e idealizoi, as nuk e nxiu. E pasqyroi ashtu siç ishte n'atë kohë, duke i hequr vellon sentimentale dhe, duke i larguar mjegullën romantike prej fytyrës. Nëqoftëse ka një të vërtetë të përjetëshme, që do të tërheqë kurdoherë vëmendjen e njerëzve në poemën e Mjedës, kjo e vërtetë shprehet pikërisht nëpërmjet dy vdekjeve. Poeti duket se na thotë: «Edhe sikur njeriu ta pijë deri në fund gotën e vet, si Lokja, jeta e tij është aq e shkurter para përjetësisë, sa ngjan si një ëndër. Pse të vdesin fëmijët prej punës së rëndë, prej të ftohtit e prej mjerimit? Pse njerëzit të mos kenë mundësi ta gëzojnë jetën dhe të vjelin të gjithë së bashku të mirat e saj » Thirrja për drejtësi

dhe për një jetë më të mirë, ndonëse e pashprehur me fjalë, përshkon gjithë poemën dhe është një me idetë dhe idealet humaniste të poetit. Nëpërmjet pasqyrimit të vdekjes, Mjeda ka pohuar jetën dhe të drejtën e njerëzve për të jetuar. Gjykimi se në fundin e poemës «mund që fshihet prap se prap mendimi kristjan mbi kotësinë e kësaj bote përpara «jetës së pasosur», (shih: «Historia e letërsisë shqipe», vëll. 2 f. 417) si dhe karakterizimi i këtij fundi si *protestë kundër jetës vetë, një protestë që shkon më tej se protestat shoqërore*» (po aty) mendoj se e shtrëmbërojnë kuptimin e veprës dhe, duke vlerësuar jo drejt një moment të shkëputur prej tërësisë së poemës tingëllojnë si një përcaktim i padrejtë i filozofisë së Mjedës. Në të vërtetë as Mjeda dhe as krijesa e tij — Lokia nuk e ka zënë në gojë «jetën e pasosur», po janë të lidhur tërësisht me jetën tokësore. Vdekja, pra, nuk shkon më tej se protesta shoqërore, po shërben si bazë filosofike e kësaj proteste.

Autori i studimit për Mjedën në «Histori e letërsisë shqipe», siç duket, e ka ndier themelin e dobët të arsytimit të veta dhe, prandaj, nga një anë ka pohuar se «Mjeda është prift, besimtar», gjë që nuk ka lënë shenja në poemë dhe, nga ana tjetër, është përpjekur të zbutë përshtypjen e fjalëve të cituara, duke shtuar se «një mendim i tillë nuk del asnjëherë, sadopak shprehimisht nga teksti dhe nuk... lihet për t'u nënkuptuar domosdo». Dhe kështu krijohet një ekuivok për të qeshur: nga një anë çfaqet mendimi se «mund që këtu fshihet prap se prap mendimi kristjan mbi kotësinë e kësaj bote...» dhe, fill pas kësaj, vjen dyshimi tjetër se një

gjë e tillë, «nuk lihet për t'u nënkuptuar domosdoshmërisht nënkuptuar». Është shumë e rëndësishme një hollësi e pjesës së tretë: Lokia mbetur vetëm nuk thërret Zogën, që e ka gjallë, po Trinën e vdekur. Si shumë hollësi të tjera të poemës, edhe kjo ka një kuptim të madh filozofik-psikologjik. Në dëshpërim e sipër, nëna nuk i ka zili dhe nuk do t'i prishtë lumturinë Zogës, po kujton bijën e vdekur, burimin e brengës së vet dhe, megjithëse e di që ajo nuk kthehet më, e kërkon, lutet.

Pastaj lë të vështrojmë përshkrimin figurativ të vdekjes: «Përmbi plakën krahët i uli — e n'grykë t'shuemen e shtërngoi: — buzët t'shpulpueme n'ball ia nguli — u ndal drita e ajo mbaroi».

Ky përshkrim i vdekjes nuk ka të bëjë aspak me mendimin kristian mbi kotësinë e kësaj bote. Vëç kësaj, këtu s'kemi të bëjmë as me vetëvrasje, as me paraqitjen e vdekjes si të vetmen udhë-shpëtimi, që çel portat imagjinare të Parajsës. Kjo është një vdekje e natyrëshme, e pashmangëshme, por poeti shpreh keqardhjen, jo aq për vdekjen e Lokës, sa për jetën e saj, që pat qenë e rëndë dhe e mjerë. Vdekjes nuk i shpëtojmë dot, po jeta mund të jetë më e mirë dhe më e bukur për të gjithë. Kjo është një pik-pamje filozofike humaniste e mishëruar në figura të fuqishme dhe të thella realiste. Lotët nuk e ndrojnë rrjedhën e jetës, prandaj Mjeda nuk e ka për lotur as fatin e Trinës, as atë të Lokës.

Pjesë përbërëse e idesë së përgjithëshme të poemës është edhe fati i Zogës, që me forcën e një simboli përfaqëson një lulëzim e ngadhnjim

të natyrshëm dhe të domosdoshëm, që buron prej vetë natyrës së jetës. Injerezore? Nuk kemi të bëjmë këtu me ndonjë «linjë romantike» të poemës, as me një vizion të pavërtetë, që do të kishte krijuar poetin për t'jan vënë përballë anëve të errëta që ka përshkruar në pjesët e tjera por është mendimi i qthelëri. Mjedës që jeta si ndoqoftë është e bukur dhe është lumturi të jetë tosh. A ka patur cast të tilla gëzimi edhe Lokja gjatë jetës së vet? Dhe a nuk do të ketë për Zogën e lumtur castet e brengash e hidhërimesh? Sidoqoftë moti po ndronte. Më fatmirë se Zoga do të jetë foshnja e saj. Një qoftëse pjesa e dytë e poemës është gati sa dy të tjerat dhe arita e saj përhapet në të gjithë veprën, kjo ndodh për shkak se Mjeda të vërtetën e jetës, që mund të jepte vetëm një hero kryesor, na e ka dhënë nëpërmjet tre personazheve, që përfqësojnë tre mosha dhe tre breza: Lokës, Zogës, dhe foshnjës. Zoga është njeriu në lulen e jetës, vajza që u ka shpëtuar kthetrave të vdekjes së parakohëshme, Lokja është grua e thyer në moshë që ka rrojtur, ka gëzuar, sic gëzon tanitë e bija (ndonse më pak e ndryshe), ka kryer detyrën e vet përpara së bijës dhe si mbetet gjë e pjetër, veçse të vdesë. Kurse foshnja «që të qeshet nanës, kur mbetet për kulët» nuk ka jetuar ende. Ajo e ka jetën përpara.

Pra, poema, si në plan të gjërë, filozofik, ashtu edhe në planin shoqëror, është shumë më e gjërë nga ç'mund të na duket në vështrim të parë. Ajo kalon shumë larg kufive të ngushtë të kronikës së një familje të varfër dhe, duke mos u shkëputur prej saj, ka një forcë përgjithësuese që të mahnit.

Në poemë nuk është vetëm Zoga që pohon jetën dhe gëzimin. Mjeda ka zbuluar para nesh bukurinë e natyrës dhe të jetës së përditëshme fshatarake. Këto janë dy elemente të tjera që plotësojnë ose, më mirë të themi, që integrohen në kuptimin e përgjithshëm të poemës. E si mund të thuash për një vepër, në të cilën është zbuluar bukuria, gazi dhe poezia e punës dhe e kujdesjeve të përditëshme se në të fshihet... «mëndimi kristjan mbi kotësinë e kësaj bote»? Tek «Andra e jetës» sundon poezia e jetës, ndihen zërat e bukura të natyrës, gurgullon përrot, përhapet aroma e luleve, shkëlqen drita e diellit, bërlyket viçi... Dhe poeti, i ekzaltuar shpesh prej hijeshisë së «botës sonë», u ka dhënë vargjeve të veta, ngjyrat më të bukura të një poezie të frymëzuar. Trina vjen me një «qingj të sykës ngryk», Lokja «moli tue këndue lopën» dhe bën përshesh me kollomoqe «t'mirë edhe për zotni»; Zoga ndien së pari afshin e vajzërisë dhe kotet në ëndëra të hareshme dhe në zemër të saj «bashkë me lule len dashnija», kurse foshnja i «qeshet nanës, kur mbi të përkulet». Dhe mundim të përmendim shumë hollësi të tjera prej të cilave nuk do ta kishim vështirë të nxirrnim përfundimin që Mjeda, jo vetëm nuk ka shkruar për kotësinë e kësaj bote, po, përkundrazi, e ka dhënë atë si të vetmen botë reale, të bukur dhe të denjë për t'u kënduar në poezi. Aq është e vërtetë kjo, sa që shpërhet fetare në poemë të ngjan se janë përdorur vetëm për forcë të zakonit, ose për të karakterizuar personazhet. Dy momente të vetme (shorti i shtojzovalleve në pjesën e parë dhe skena e vdekjes, në pjesën e fundit) janë të vetmet që

kanë karakter mistik — figurativ, po edhe atonuk kanë ndonjë rëndësi të posaçme për tërësinë e veprës. Pastaj nuk gjen edhe sot poetë që flasin për shtojzovallet? Dhe nuk na lejohet t'i marrim edhe figurat e Mjedës si konvencione poetike?

Kanë kaluar shumë vjet që nga koha kur Mjeda shkroi «Andrën e jetës». Në jetën shoqërore, politike dhe artistike kanë ndodhur ndryshime shumë të mëdha. Megjithatë «Andra e jetës», sido që mund të spikaten aty këtu disa thinja, mbetet e freskët dhe e re, si një vepër e rëndësishme e poezisë sonë realiste, si një shëmbull i bukur që na fton të shkëputemi gjithënjë e më vendosmërisht prej idileve fshatarake, prej notave sentimentale dhe prej mjergullës romantike. «Andra e jetës» na fton ta shohim dhe ta pasqyrojmë jetën ashtu siç është, nëpërmjet figurash emocionjese dhe përgjithësonjese realiste.

(Botuar në gazetën
«Drita» 29 Korrik 1962)

pesë vepra, shumica e të cilave në prozë e më
përmbajtje patriotike në shoqërorë, që të vë
tojmë në shkrimtarin pasionuar e çpunëtor
palodhur ishte ai. Në historinë e letërsisë
në vitin 1899 me botimin e të parës romancë
gjuhën shqipe. Para tij proza shqipe ishte shu-
më e pazhvilluar, që të mos themi se nuk ishte
dukur ende në fushën e letrave. Ai pra, hodhi
një hap të guximshëm përpara në krijimtarinë
letrare të vëndit dhe ky nuk ishte një hap i pasi-
guftë e pamatur. Ja për të cilin e shpreh
Shkrimtari ynë ishte prift katolik, prandaj
njihet edhe me emrin Dom Ndoc Nikaj. Po, prif-
tëria, nuk ka mundur të depërtojë thellë në kri-
jimtarinë e tij letrare, ashtu siç mund të ketë
depërtuar në krijimtarinë e ndonjë shkrimtari
tjetër prift t'asaj kohe. Atdhedashuria, krenaria
kombëtare, urrejtja e thellë për pushtonjësit e
huaj dhe për armiqët e panumurt të Shqipërisë,
etja për dituri e përparim, dashuria për popu-
llin, sidomos për malësorët, tanë, ndjenjat e
mendimet demokratike dhe dëshira që të shohë
vëndin e vet në radhën e kombeve të përparua-
ra — të gjitha këto kanë hyrë me vrull e me
dinjitet në veprat e tij dhe kanë shtyrë mënj-
në ndjenjat dhe mendimet e priftit, të cilat
mund t'i hasim tepër rrallë e shkarazi në librat
e tij të shumta.

Burimet kryesore të frymëzimeve të tij ja-
në kryesisht dy: historia e Shqipërisë, që nga
fundit i epopesë së lavdishme të Skënderbeut e
deri në fillimin e shekullit njëzetë dhe jeta sho-
qërore e qytetit të Shkodrës dhe e krahinës rreth
saj, në të njëjtën periudhë historike, po moti-

vet që gërshetohen në temat dhe subjektet e veprave të tij janë të shumta e, do të thoshnim, të gjithëanëshme. Ç'rrok na takon të gjejmë në krijimet letrare të Ndoc Nikajt? Trimërinë e guximin, dashurinë e urrejtjen, besën e tradhëtinë, zakonet e bukura e fisnike të malësisë dhe paragjykimet, urrejtjen ndaj feudalëve dhe simpatinë ndaj njerëzve të thjeshtë, jetën e ovtetit e të fshatit, bukuritë e natyrës dhe karakterin rrënimtar të luftës, anën epike dhe tragiike të ngjarjeve historike që përshkruan, dashurinë ndaj jetës dhe çqetësimet që sjell ajo kur bëhet e padurueshme, ëmbëlsinë e dashurisë dhe forcën e karakterit...

Në trajtimin e temave historike, të cilat mund të themi se zënë vëndin kryesor në krijimtarinë e shkrimtarit, para së gjithash, të bën përshlypje mënyra e gjerë e të kuptuarit dhe të pasqyrimin të problemeve e të jetës së personazheve lidhur ngushtë me rrethanat historike, në të cilat atyre u duhet të jetojnë. Kjo vrehet çitatas sidomos në romanin «Shkodra e rrethueme», në të cilën trajtohet një fazë shumë e koklavitur e historisë sonë kombëtare.

Shefqet Turgut Pasha, në krye të reparteve të shumta ndëshkimore të ushtërisë turke, pas shpalljes së hyrjetit, kalon si një murtajë e keqe në Malësinë e Veriut dhe shkatërron e shkretton çdo vënd, ku shkel këmba e tij. Shqipëtarët përmenden nga ajo ëndër e këndëshme që panë më 1908 dhe rrëmbejnë përsëri armët, që të vazhdojnë më tej luftën e vendosur për çlirimin e dheut të vet kundër armiqve të egjër, që e hoqën rishtaz maskën dhe çkërmitën dhëmbët,

si një ujk që ka ndëruar qimen, po nuk ka harruar zakonin e vjetër. Në kulmin e ashpërsisë së luftës, kundër garnizoneve turke, që ndodheshin në rrethet e Shkodrës, hidhen trupat e krajl Niko lës së Malit të Zi e, më vonë, edhe repartet ushtarake serbe.

Një mik në kohë rreziku është kurdoherë i çmuar, prandaj edhe malësorët tanë, të gëzuar se u doli përkrah një aleat në luftë, i bashkuan armët e tyre me ato të ushtrive malezeze, të sigurtë që fjalët e bukura që kishin dëgjuar prej aleatëve, ishin fjalë të dala nga zemra e që nuk do t'i merte era, siç pat marë kurdoherë fjalët e shteteve të Evropës, në kohën kur Skënderbeu mbante me gjoksin e disa mijra burrave vërrshimin e tmerrshëm turk, që ishte drejtuar për në zemër të kontinentit tonë... Po, nuk ishte e thënë që t'i gjëndej edhe kësaj rradhe një mik besnik Shqipërisë!

Ç'duhej bërë? Në rrethana të tilla, të luftoje kundër turqve, që ndodheshin të rrethuar në Shkodër përkrah malazezëve, do të thoshte të luftoje kundër një të vdekuri, të cilin mund ta qitje jashtë shtëpie pa ndihmën e kujt dhe të vije në krye të vatrës një armik të ri, po aq të egër e po aq barbar, sa edhe i pari... Qëndrimi që zgjodhën shqiptarët dhe që e ka paraqitur me simpati Ndoc Nikaj në veprën e tij ishte një qëndrim i drejtë, mbasi asnjë kuptim nuk do kishte të luftoje për lirinë e Shqipërisë, kundër pushtonjësve turq e njëkohësisht, me zjarrin e armëve të tua, të ndihmoje që atdheu të binte në një robëri tjetër. Malazest e serbët, në veri, dhe grekërit në jugë, nuk luftonin që të ndihmonin popullin tonë të çlirohej nga zgjedha oto-

mane, po orvatëshin të shtinin në duart e tyre
krahina të tëra të Shqipërisë. Këtë rrjedh edhe simpatia e autorit të
Shkodrës së rrethuese ndaj Hasan Riza Pa-
shës, i cili, megjithëse përfaqësonjës e koman-
dant i një ushtërije, deri atëherë armike, objek-
tivisht luajti rol pozitiv në çastet e imbrapme të
jetës së vet, duke mbrojtur Shkodrën prej syni-
meve pushtonjese të Malit të Zi.

Ndoc Nikajt, që nuk gjente dot fjalë për të
shprehur urrejtjen e madhe kundër turqve, tash-
ti e ka vështirë të shprehë zëmërimin e vet kun-
dër armikut të ri të Shqipërisë, megjithëse
përdor të gjithë fuqinë e fjalës së vet për të
demaskuar e për të mallkuar ushtrinë e pabes-
së e gjakatare, që, jo vetëm synon të shkelë
Shkodrën, por përdor të gjitha mjetet dhe vë në
jetë barbarizma të pashoqe kundër popullsisë
civile, që të thyej qëndresën heroike të Shkodrës.

Trajtimi historik i çështjes i ka dhënë vep-
rave të Ndoc Nikajt edhe në këtë drejtim një
përmbajtje demokratike e përparimtare, në
frymën e Rilindjes sonë kombëtare, ashtu siç
pat bërë poëti ynë i madh kombëtar në veprën
e tij «Dëshira e vërtetë e shqiptarëve».

I rreptë është qëndrimi i Ndoc Nikajt edhe
ndaj shteteve të tjera të Europës, të cilët, në
vënd që t'i delnin mbrojtës Shqipërisë, përkras-
hin të gjitha manevrat e të huajve kundër saj,
duke bërë vëndin tonë një monedhë këmbimi
në tregun ndërkombëtar.

Një aspekt i rëndësishëm i botkuptimit de-
mokratik të Ndoc Nikajt është urrejtja e tij
kundër feudalizmit, që shprehet sidomos në ato
vepra të tij, që trajtojnë subjekte të mara nga

kohë, më të vona. Tipari kryesor që spikat, në figurat e feudaëve të krijuara prej shkrimtarit, është, egërsia dhe egoizmi i tyre i cfarënuar e i pakufi, që i bën të lakmojnë e të përdorin të gjitha mënyrat e mjetet që u vinë ndore për të realizuar qëllimet e tyre të poshtera e çnjerezore.

Një shëmbull i çiltë për këtë është romanca «Burbuqia», në të cilën përshkruhen ngjarje të viteve të para të shekullit të kaluar. Abdyl Rahman Beu nuk ndalet para as një ndjenjë e para asnjë mendimi, po gjithë forcën, pasurinë, pushtetin dhe djallëzinë që vet e vë në shërbim të realizmit të interesave të veta tepër egoiste e të egëra. Për të nuk egziston asgjë në këtë botë; as detyrimet bashkëshortore, as respektimi i të drejtës së të tjerëve për të qenë të lumtur, as dashurija e çiltër e dy të rinjve, as frika e ndëshkimit dhe e mallkimit, që ta ndalojnë për t'u dhënë shkrim instiktëve të tij shtazarake.

Në një kontrast të madh i paraqet Ndoci Nikaj bejlerët e feudalët shqiptarë të vënë në shërbim të pushtonjesve turq, përballë fisnikëve të kohës së Skënderbeut, që për lirinë e tokave të veta e për dheun e të parëve, hidhen trimërisht në luftë e ngrihen para syve tona me një madhësi kreshnike. Gjithë synimi i të parëve mbështetet në padrejtësitë shoqërore, në ligjet e hekurta të perandorisë Otomane, në shpatat e në heshtat e jeniçerëve, në prapaskenat djallëzore e në gjakderdhjet e pamëshirshme, në kurrthet e përgatitura me kujdes e në burgjet e errët, ku mbyllet e mbahen të lidhur me hekura ata që kanë guxim të burrërinë të ngrihen, haptaz në mbrojtje të të drejtave të tyre.

Të tjerët, fantazia e shkrimtarit na i paraqit me ngjyrat e ndritura të letërsisë së Rilindjes evropiane, duke ndjekur shëmbullin e të madhit Marin Barleti. Ata janë, para së gjithash, kreshnikë, njerëz që gjithçka e bëjnë fli për të mirën e vëndit dhe për të ruajtur nderin e armëve të tyre. Asgjë nuk do t'i ndalonte ata: as numuri i madh i armiqve, as armët e tmerrshme e me shumicë, që kanë në duar ushtritë turkesha, as barbarizmat e hordhive të sulltanëve, as rreziku me mbet të vdekur në fushën e betejave, as humbja e rrënimi i pasurive të tyre, — asgjë nuk do t'i ndalonte të viheshin në krye të tubave të ushtrisë shqiptare e t'i delnin përballë armikut të egër, atje ku të ishte më e rreptë përleshja me 'të. Fytyra të tilla fisnikësh shqiptarë kalojnë para nesh edhe tek «*Bukurusha*».

Megjithëse ishte demokrat borgjez, kur e sjell hera shkrimtari nuk kursen edhe njerëzit e klasës së vet. Ai dënon prirjen e tyre që të pasurohen, pa vënë re rreziqet që i kërcënohen vëndit dhe ndihmën që mund të japin për shpëtim të tij. Në «*Shkodra e rrethume*» të bije në sy kjo prirje e shkrimtarit, kur çfleton fletët që flasin për Shtjefnin, i cili përpjekjet e shqipëtarëve për liri i quan ëndëra fëmijësh, tamam ashtu siç i patën quajtur më vonë, bejlerët e tregëtarët e mëdhenj ëndëra fëmijësh edhe përpjekjet burrërore të popullit gjatë luftës së dytë botërore kundër fashistëve italianë e gjermanë. Për tregëtarin e pasur shkodran vetëm Austrija mund ta shpëtojë Shqipërinë, duke e futur në rrethin e kujdesit të vet, domethënë

duke e pushtuar. Ndryshe nga klerikët katolikë reaksionarë, Ndoc Nikaj, nëpërmjet figurës së Shtjefnit, si dhe të fjalëve të veta, e bën pluhur këtë ëndër të kotë dhe të gënjeshtër të mbësh-tetur në demagogji dhe demaskon me ironi të hollë të gjithë ata që, për një arsye a për një tjetër, të gënjer nga demagogjija, apo të pri-shur nga shpërblimet orvaten të pengojnë lëviz-jen çlirimtare të popullit e të shpien ujë në mu-lli të Austrisë. Dhe, me gjithë mënd, një pjesë e mirë e atyre që kishin kthyer sytë nga Aus-tria, ishin ose klerikë të lartë ose tregëtarë të pasur... Demaskimi në këtë mënyrë i tendencave kozmopolite të borgjezisë sonë që në krye të he-rës, është një kontribut i mirë i shkrimtarit, në lëmin e lëvizjes demokratike të vëndit tonë.

Ndoc Nikaj është humanist. Pikërisht në terrenin e kapërcimit të asketizmit fetar, të pa-ragjykimeve e në luftën kundër moralit hipo-krit të klerikëve fanatikë e të njerëzve me for-mim anadollak, vrehet ngritja e shkrimtarit mbi pikëpamjet e shoqërisë zyrtare të kohës dhe mbi mësimet e moralit fetar. Veç disa shprehjeve të rëndomta e të ndonjë skene tepër të rallë, në të cilën shprehet devocioni fetar i ndonjërit prej personazheve të tij, — dhe kjo është e natyrë-shme për njerëzit që ai përshkruan në veprat e veta e për kohën në të cilën ata jetojnë, — në krijimtarinë e Ndoc Nikajt asgjë nuk të kujton priftin në tërësinë e pikpamjeve ideologjike të tij, të shprehura në veprat letrare. Krahas pa-triotizmit, idealet e bukura humaniste, e kanë shtyrë atë të hymnizojë jetën toksore dhe të për-piqet të gjejë diçka të bukur edhe kur kjo jetë

bëhet e rëndë e tragjike. Një ndër ata që kanë studjuar veprën e Nikajt, ka theksuar se ai ka vënë në qendër të veprave të veta «*me një guxim paksa të tepruem për atë kohë themelin e jetës — dashurinë*». Nëpërmjet dashurisë së një vajze të bukur me një trim, shkrimtari ka goditur njëherësh disa murre të vjetëruar, prej të cilëve përmëdim: asketizmin fetar, moralin anadollak, që sundonte fatkeqësisht në një pjesë të popullsisë myslimane, zakonet e këqia të jetës patriarkale dhe moralin patriarkal, moralin e borgjezisë së pasur, që dashurinë e martesën i konsideronte në esencë, si një akt të thjeshtë këmbimi. Dhe, në luftë kundër gjithë këtyre të këqijave, ka hymnizuar personalitetin e lirë të njeriut, të drejtën e tij që të jetojë i lumtur dhe synimin e tij që t'a gëzojë këtë jetë, pa menduar as për mora in hipokrit të klerikëve e të feodalëve, as për mëkate, që mund t'i rëndojnë mbi shpinë «në jetën e përtej varrit.»

Dashurija për Ndoc Nikajn nuk është një histori sentimentale dhe diçka në vetvete, e çkëputur nga jeta shoqërore e politike e kohës. Përkundrazi! Dashuria për të është një fuqi e madhe, që fisnikëron shpirtin e njeriut, që i bërë njerëzit më të mirë, që i shtyn të kryejnë vepra të mëdha e të luftojnë për realizmin e ëndërrave të tyre të bukura kundër çdo armiku. Dashuria për të është një fuqi e atillë, që e nxjerr njerinë nga guaska egoiste dhe e hedh në sferat e altruizmit, e bën të gatshëm të sakrifikojë gjithëçka për atë që dashuron. Në romanet me bazë historike heronjtë e dashuruar të shkrimtarit janë njerëz, që lumturinë e tyre personale e lidhin ngusht me fatin dhe lumturinë e atdheut

të tyre, ndaj edhe janë luftëtarë të vendosur në su'met e në betejat kundër turqve dhe në luftimet për mbrojtjen e kështjellave të lirisë nga mësymjet e armiqve. Në romanet me sfond shoqëror ata janë njerëz të gatshëm që ngrihen kundër çdo pengese e çdo përpjekje për të prekur lumturinë e tyre dhe, në këtë mënyrë, vihen në radhët e luftëtarëve të përparuar për një shoqëri të re e për një moral të ri, megjithëse as ata dhe as krijonjësi i tyre nuk e kanë patur të qartë një objektiv të tillë.

Humanizmi i Ndoc Nikajt shprehet i qartë e i fuqishëm edhe në paraqitjen e anës tragjike të luftës dhe në përshkrimet rënqethëse që u ka bërë masakrave dhe tmerreve, që u kanë shkaktuar armiqtë popullsisë civile. Në «Rrethimi i Shkodrës» kjo shprehet në qëndrimin e ashpër e të zemëruar që mban autori ndaj barbarive të Shefqet Turgut Pashës, ndaj ma'azezve, që bombardojnë me top qytetin, ndaj përfaqësonjësve të Austrisë, që krijojnë «shpella» që të mbrojnë kokën e tyre dhe as që marin mundimin të ngrenë zërin e protestës kundër kësaj masakre çnjerëzore, ndaj murgeshave se verjane, që lëshojnë në mes të katër udhëve vajzat jetime, që kishin nën mbrojtje në kohën më të vështirë dhe vetë shkojnë të ruajnë lëkurën... Ai me të drejtë e ka përshkruar luftën «tragjike dhe epike». Krahas egzaltimit të patriotit, që përshkuan mirë në mënyrë epike qëndresën burrërore të shqiptarëve, në librat e tij gjejmë dhëmbjen e njeriut, i cili vështron si shkatërrohen qytetet, si vdesin njerëzia prej urisë dhe si gjejnë fundin gra e fëmijë të pambrojtur nga veprimet shtazore të armiqve të vëndit.

Një nga anat e rëndësishme të krijimtarisë letrare të Nikajt, që duhet theksuar në mënyrë të posaçme dhe që ka vlerë shoqërore, është qëndrimi i tij i papajtuar ndaj rendit patriarkal dhe dokeve, zakoneve dhe ligjeve të tij. Në atë kohë, sigurisht, ai nuk mund të gjente një zgjidhje të plotë e përfundimtare të këtij problemi që ka shtruar në veprën e vet, po, fakti që e ka shtruar dhe është munduar t'i japë rrugë, duke vënë në plan të parë guximin e venodsmërinë e heronjve të vet në luftë kundër këtij rendi dhe ligjeve e zakoneve të tij, nuk është një meritë e vogël. Përpyekja që të gjejë një rrugë dalje, qoftë edhe për raste të veçanta, pa u ngritur në nivelin e të shtruarit të problemit në plan të përgjithshëm shoqëror, tregon se shkrimtari nuk mbante një qëndrim fatalist, po u bënte thirrje njerëzve të ngriheshin kundër atyre zakoneve e ligjeve patriakale, që kanë qënë burim i pashteruar fatkeqësishë e gjakderdhjesh, siç përshkruhet në romancën «*Lulet në thes*» e gjetiu.

Ndoc Nikaj, si asnjë shkrimtar tjetër nga tanët, është i lidhur shumë me qytetin e vet, Shkodrën. Vepra e tij, në një farë kuptimi, është histori e këtij qyteti, të cilin ai e ka përshkruar me dashuri. Shkodra e mesietës, pas vdekjes së Skënderbeut, Shkodra e fillimit të shekullit të kaluar, Shkodra e ngjarjeve historike të atij shekulli, Shkodra e fillimit të shekullit tonë ka qënë sfondi në të cilën janë pikturuar ngjarjet e shumta të veprave të Ndocit. Duke u përqëndruar në qytetin e vet, ai është përpjekur të shkruajë, të vejë në dukje, të analizojë, të gjykojë... Edhe një lexim i vetëm i veprës së tij do

mjaftonte që njeriu të arrijë në përfundimin, se shkrimtari e ka ndjekur me vëmëndje të madhe e me interes, jo vetëm jetën aktuale të qytetit të vet, po është munduar të depërtojë edhe përtej perdes së historisë së panjohur deri atëhere dhe të zbulojë para lexonjësve të vet, ashtu siç zbulon një restaurator, bukurinë e madhështinë e jetës trimërore të bashkëqytetarëve të vet. Njëpërmjet këtyre tablove të jetës historike e shoqërore të Shkodrës, ai ka paraqitur disa aspekte të rëndësishme të zhvillimit të qytetit dhe ka shprehur qëndrimin e vet ndaj klasave e shtresave të ndryshme shoqërore. Është rasti të theksojmë këtu se Ndoc Nikaj, si edhe të tjerë shkrimtarë patriotë e aktivistë shoqërorë të asaj kohe, nuk ka një mendim të saktë për klasat shoqërore dhe as për qëndrimin klasist të një-rëzve. Qëndrimet e heronjve të tij janë, para së gjithash, qëndrime individësh, megjithëse, nuk duhet mohuar, që njëpërmjet këtyre qëndrimeve individuale të heronjve, ne të arrijmë në përfundime më të thella nga ato që ka dashur të nxjerrë autori. (Kjo ka ndodhur jo vetëm nga pa aftësija e tij që t'i bëjë autopsinë shoqërisë së kohës, po edhe nga mungesa e forcës së përgjithësimeve artistike në veprat letrare të tij). Prej këndej rrjedh edhe besimi e simpatia që ka autori ndaj të rinjve, pavarësisht prej klasës a shtresës shoqërore që ata përfaqësojnë, gjë që tregon se ai, nuk mendonte se një klasë e re do t'i çdukte nga faqia e dheut gjithë të këqijat, që shkrimtari ka sigmatizuar në librat e veta, po kujtonte se kjo ishte një detyrë e brezit të ri, i cili duhej të shkonte më tej nga ç'kishin shkuar parardhësit e tij.

Nëqoftëse ka diçka për të cilën mund të qërtohet Ndoc Nikaj është qëndrimi që mban ai, disa herë, ndaj klerit katolik. Duke qënë ve-të prift, mbase ka qënë edhe i detyruar, apo nuk ka patur guximin ta thotë edhe në këtë rast çiltas mendimin e vet, siç e ka thënë gjithëherë. Nuk e kemi fjalën as për *Dom Gjinin*, që është një famulltar shpirtmirë, as për priftin domenikan, që u jep zemër të rrethuarve në kështjellën e Shkodrës, as për devocjonin naiv fetar të Rozës në «Shkodra e rrethuar», po për heshtjen e autorit, kur vjen fjala për të treguar qëndrimin e klerit katolik reaksionar të Shkodrës, i cili i nxitur nga Austria, në periudhën e kryengritjeve shqiptare të fillimit të shekullit tonë e në kohën e luftës ballkanike, luajti lodrën e Turqisë e të Malit të Zi. Me demaskimin e Austrisë, Ndoc Nikaj ka treguar se nuk ishte në një mendje me ta, po kur vjen fjala për qëndrimin konkret të tyre, ose hesht, ose e ka- lon përciptas, ose, së fundi, orvatet të gjejë ndo- një çikërrimë që të tregojë, se edhe klerikët nuk i qëndruan larg lëvizjes çlirimtare. Po kjo është një e metë, që duket sheshit, se nuk ka rrjedhur nga bindjet e tij, aq sa ka rrjedhur prej rrethanave në të cilat ndodhej, e, mbase, edhe nga dëshira e një kleriku të ndershëm, për të mos sharë, kur s'mundej të lavdëronte, «njer- zit e zotit», në radhët e të cilëve edhe ai bënte pjesë.

II

Kur këndon veprat e Ndoc Nikajt vetvetiu arrin në përfundimin, se proza artistike në vën-

din tonë nuk mund të fillonte ndryshe, veçse ashtu, si e gjejmë tek ai, që është i pari prej shkrimtarëve tanë, që lëvron gjininë e gjatë të prozës.

Para Ndoc Nikajt poezia jonë kishte arritur kulme me krijimtarinë e poetëve tanë të mëdhenj të Rilindjes dhe dramatugjia kish bërë çapat e para, kurse proza pothuajse nuk egzistonte, po të lëmë mënjanë disa lexime spjegojnëse, ca përpjekje për të krijuar tregimin e ndonjë orvatje, që të shkruhet diçka më e gjatë e më e plotë prej Kristoforidhit, Papa Kristo Negovanit e ndonjë tjetri. Deri në fillim të shekullit tonë nuk bëhet ndonjë hap përpara, përveç një vepre të vogël që ka botuar Ndoc Nikaj më 1889 dhe që e ka quajtur romancë. Pas dhjetëvjeçarit të parë të këtij shekulli çfaqen në fushën e letrave shqipe dy prozatorë, ndër më të parët, njëri në Jugë e tjetri në Veri: Mihal Gramenua dhe Ndoc Nikaj. Duke qënë të parët, që iu vunë punës në këtë drejtim, ata kanë dhënë një kontribut të çmuar dhe, për kohën në të cilën shkruan zënë kreun e vëndit në historinë e shkurtër të prozës sonë letrare artistike. Pas tyre erdhi Foqion Postoli dhe, më pas akoma, proza çeli rrugën e vet përfundimisht, pasi kish kaluar çereku i parë i këtij qindvjeçari.

Të shumta janë tiparët që i afrojnë dy prozatorët tanë më të vjetër. Temat patriotike, lufta e tyre kundër armiqve të jashtëm të Shqipërisë dhe tendencave shoviniste të fqinjëve tanë imperia istë, urrejtja kundër feudalizmit, trajtimi i temave shoqërore, gërshetimi i motivit të dashurisë me motivet patriotike e me gjëndjen historike të vëndit, orvatja që të trajtojnë gjini-

të e mëdha të prozës etj. Megjithëkëtë ka ndër-
mjet tyre edhe ndryshime.

Ndoc Nikaj është më primitiv se Mihal Gramenua dhe, mbase, në këtë primitivizëm të tij, fshihet një nga vlerat e një nga veçoritë më interesante të krijimtarisë letrare të këtij shkrimtari. Kur e lexon ai të le përshtypjen e një prozatori, që ka nisur të shkruaj spontaneisht dhe që, kur ka filluar veprimtarinë e vet, nuk ka patur parasysh asnjë model dhe asnjë preferencë nga letërsia e huaj. Ka shkruar ashu siç ka ditur vetë, ashtu siç ja ka diktuar zemra dhe, me sa ka mundur, është përpjekur të krijojë edhe tipat, edhe stilin, edhe kompozicionin e veprave të veta, në mënyrën më të thjeshtë dhe, nganjëherë në mënyrën më primitive.

Kjo veçori e Ndoc Nikajt sikur shkon për bukuri me paraqitjen e qartë e pa shtrëmbërimë të malësorëve shqiptarë e të njerëzve të vëndit tonë në romancat e tij. Në personazhet e Ndoc Nikajt, në veprimet, në gjykimet, në qëndrimet e në psikol'ogjinë e tyre, pavarësisht nga vlera artistike e secilit, nuk ndihet asnjë notë false, nuk ta vret syrin asnjë ngjyrë e huaj, sado e zbehtë që mund të jetë ajo.

Gjithkund në krijimtarinë e Ndoc Nikajt bije erë Shqipëri. Kjo është pa dyshim merita kryesore artistike e veprave të tij, mbasi është kjo që tregon zotësinë e tij për të krijuar diçka, jo duke imtuar dhe duke importuar tendenca e modele nga jashtë, po duke u nisur nga jeta e vendit të vet e duke pasqyruar me besnikëri pikërisht këtë jetë e jo diçka tjetër që do të ishte trillim fantazije. Në këtë drejtim mbetesh me përshtypjen se ai qëndron më lart nga Mihal

Gramenua e Foqion Postoli, në veprat e të cilëve trillimi, të papriturat, koincidenat skenat sentimentale dhe njëfarë mospërcaktimi e moskonkretësije nuk janë të pakta, sidomos tek i fundit.

Në prirjen e përgjithëshme të krijimtarisë së vet, Nikaj përpiket të jetë realist, në kuptimin më të gjërë të kësaj fjale. Realizmin e tij, domosdo primitiv, e gjejmë në marjet e temave prej jetës reale të popullit, në trajtimin shoqëror të ndodhive e të fenomeneve, në analizën objektive të ngjarjeve, në prirjen e tij nga e reja, në të shtruarit konkret të problemeve e në synimin që të krijojë «ambjente tipike në rrethana tipike».

Po, krahas kësaj prirje që të paraqesë temat e subjektet me vërtetësi, pak a shumë realisht, ndihen në të, sidomos në veprat me tema historike, edhe disa shenja romantike, jo aq në stil, sa në qëndrimin që mban ai ndaj temave, subjekteve e heronjve. Kështu, për shëmbull, në romancat me tema historike, mungojnë pothuaj krejtësisht analizat shoqërore dhe vrehet tendenca e autorit, jo për një paraqitje paksa të gjithëanëshme të shoqërisë së atyre etapave, që janë vënë në themel të veprave, po për paraqitjen e tyre të njëanëshme e të idealizuar. Kjo veçori e Nikajt, që s'është karakteristike vetëm për të, është e lidhur ngushtë me faktin që ai ka trajtuar temë patriotike, i nisur nga qëllimi që t'u vejë përballë bashkëkohësve të vet, një etapë të ndritur të historisë kombëtare, të cilën duhet ta kenë si shëmbull. Këtë utilitarizim të artit e gjejmë edhe në poezinë patriotike të Naimit, në poemën e tij «*Historia e Skënder-*

beut», si edhe në disa vjersha të Çajupit e të autorëve të tjerë të Rilindjes. Në raste të tilla egzaltimi romantik i shkrimtarëve, në pajtim të plotë me mendimet, idealet dhe qëndrimet e tyre patriotike, ka triumfuar mbi kërkesën për të paraqitur në mënyrë të gjithanëshme etapat e kaluara historike.

Dhe kjo, megjithëse në dëm të vlerës artistike e, nganjëherë, në dëm edhe të së vërtetës historike, mund të përlligjet, nëqoftëse mendojmë që ata, nuk niseshin nga qëllimi, që të analizonin në mënyrë kritike epokat e kaluara, po nga dëshira, që të ngrinin lart flamurin e madh të idealeve patriotike të atyre epokave dhe të nënvizonin, bile, në mënyrë sa më të theksuar, humanizmin e demokratizmin e prijsave të atyre kohëve.

Një tjetër veçori, që e mban larg Ndoc Nikajn prej realizmit, është edhe një farë aristokratizmi, që vrehet sidomos në zgjedhjen e ambjenteve prej të cilave autori ka nxjerrë heronjtë e veprave të veta. Në përgjithësi Nikaj i ka kërkuar heronjtë e vet në ambjente pak a shumë më fisnike e të pasura. Bile, nganjëherë, edhe për personazhe, që s'janë as të dorës së parë, as të dorës së dytë, ai nxiton të theksojë, se vijnë nga familje «e mirë, pasanike». Kjo e dëmton vërtetësinë e veprave të Ndocit dhe është një minus për pikpamjet e tij përgjithësisht demokratike dhe bije ndesh me të vërtetën historike. Rolin e masave punonjëse, sidomos të fshatarësisë, Ndoc Nikaj është munduar t'a paraqesë, jo nëpërmjet heronjve kryesorë të veprave të veta dhe as nëpërmjet figurave të tjera, po

vetëm me anë të skenave masive dhe të fjalëve të tija si autor.

Po kjo karakteristikë e krijimtarisë letrare të Ndoc Nikajt, as nuk duhet egzagjeruar, as nuk duhet marrë e shkëputur nga koha në të cilën jetoi e krijoi shkrimtari. Futja e njerëzve të thjeshtë në letërsi, si heronj kryesorë të veprave artistike, nuk mund të përkonte me atë periudhë të historisë sonë kombëtare dhe as me botkuptimin, formimin kulturor e gjëndjen shoqërore të shkrimtarit tonë. Një hap më parë në këtë drejtim bën Mihal Gramenua, e sidomos, Foqion Postoli në romanin «Lulja e Kujtimit», në të cilin heroi kryesor është marrë nga shtresat e ulta të qytetit.

Në aspektin shoqëror njerëzit e thjeshtë të popullit, ose mëshirohen prej autorit nëpërmjet skenave masive, ku vizatohen mjerimi e varfëria e tyre në momente të caktuara historike, ose paraqiten si shërbëtorë e shërbëtoresh besnike, që qëndrojnë lart moralisht, po që me jetën e tyre nuk tërheqin vëmëndjen e autorit. Në ndonjë rast, si tek «Lulet në thes» shkrimtari ka pikasur edhe korupsionin moral, në të cilin bien vajza e malësorëve të varfër që për të siguruar jetën, detyrohen të plotësojnë epshet e të tjerëve. Më tej Ndoc Nikaj nuk ka shkuar.

Primitivitetin e, mund të themi, edhe një farë diletantizmi në krijimtarinë e tij, e gjejmë gjithashtu në mënyrën e kapjes e të trajtimit të temave e të subjekteve. Ai, zakonisht, është tepër i kufizuar në temat që zgjedh dhe, i rrëmbyer prej tyre, harron rrethanat historike në të cilat zhvillohen dramet e heronjve të tij. Kjo e metë vrehet, për shëmbull, në romancën «Burbuqja», në të cilën pas-

qyrohen me vërtetësi e në mënyrë bindëse kush-tet shoqërore feudale, mbasi një gjë të tillë e kërkon tema e subjekti i veprës, po harrohet krejtësisht sfondi historik në të cilin zhvillohen ngjarjet e veprës, harrohet gjendja e Shqipërisë nën Turqinë dhe qëndrimi i njerëzve ndaj kësaj gjëndje. Në romancat me sfond historik, kjo e metë nuk vrehet, po i lë vëndin, disa herë, mungesës së analizave shoqërore. Veç kësaj, në këto vepra lidhja ndërmjet jetës intime të heronjve dhe sfondit historik nuk është kurdoherë rezultat i një shkrirje organike të dy linjave, po bëhet në mënyrë pak a shumë mekanike.

Në «Shkodra e rrethueme», — më tepër se në veprat e tjera, autori është për pjekur të krijojë një kompozicion të atillë, që t'i lejojë të paraqesë sa më gjerë rrethanat e koklavitura historike dhe rrjedhën e shpejtë të ngjarjeve luftarake e politike. Atij i duhet ta shpjerë lexonjësin nga ledhet e ushtarëve të rrethuar në Shkodër, në malësinë e Veriut, nga pozicionet e ushtrive malazeze në gjëndjen e qytetit të rrethuar e prej këndeje në Lezhë, në gjëndjen e jashtme politike, në Stamboll. Në këtë mënyrë ai ka shtruar para vetes një detyrë të vështirë artistike për të zgjidhur, po kjo detyrë ka mbetur vetëm e shtruar dhe e pazgjidhur plotësisht, mbasi autori nuk na i jep të gjitha këto në formë artistike. Ai përdor shpesh herë informacionin e thatë, nganjëherë letrat që këmbejnë heronjt ndërmjet tyre, kështuqë pjesët, në të cilat shkrimtari mundohet të japë rrethanat historike, marin formën e një kronike të thjeshtë.

Veprat e tjera të Ndoc Nikajt janë shumë të thjeshta në kompozicion. Në 'to nuk vrehet gati asnjë përpjekje e autorit për të ndërtuar, po ndiqet prej tijë me një natyrësi të madhe, vazhda e zhvillimit të ngjarjeve dhe rruga e fatit të personazheve kryesore të veprave. Kjo veçori i afron romancat e Ndoc Nikajt me format e tregimtarisë së shtruar popullore për të cilën janë të huaja kthimet prapa, krijimi i brylave kompozicionalë, tërthorimet dhe thurrjet e nëatërruara të subjekteve etj. Lidhur me këtë karakteristikë të kompozicionit është edhe fakti, që në veprat e tij nuk lëvizin shumë personazhe. Veç heronjve kryesorë, të cilët, me ndonjë përjashtim, nuk janë antagonistë, në 'to, mund të gjesh shumë-shumë, edhe tre ose katër personazhe të tjerë, që zënë një farë vëndi. Bile, duke ndjekur rjedhën e ngjarjeve, autori shpesh fut në veprat e veta personazhe të shumtë episodikë të cilët, pasi dalin njëherë në vepër, çduken për të mos u dukur më. Këta personazhe të dorës së tretë zakonisht janë të pakarakterizuar artistikisht, po njihen prej lexonjësve vetëm nëpërmjet certifikatave që jep shkrimtari për ta. Përpjekje serioze autori bën për karakterizimin e heronjve kryesorë ose të ndonjë personazhi tjetër, që i vlen të vejë në dukje ndonjë nga idetë kryesore të veprës, apo ndonjë anë të rëndësishme të kohës e të rrethanave historike-shoqërore.

Pa u përpjekur të bënim një analizë të plotë të Ndoc Nikajt, u munduam të shënojmë në këto radhë disa nga tiparet kryesore të veprimtarisë së tij letrare, që meriton me të vërtetë

të vëmëndje të posaçme nga ana e studjonjësve tanë të letërsisë dhe, do të thoshim, se i përket asaj edhe një vënd i veçantë në tekstet shkollore të letërsisë, në të cilat deri tani emëri i këtij prozatori të v'efshëm e shumë interesant, është përmëndur vetëm në ndonjë shënim të shkurtër sqaronjës apo me karakter informativ.

Veprat e Ndoc Nikajt është shumë e pasur. Ajo është një pasqyrë e historisë së vëndit tonë në disa etapa të caktuara të zhvillimit të saj dhe përmban në vetvete elemente të shumta me vlerë letrare, shoqërore, morale, që mund dhe duhet të përdoren edhe sot për edukimin e masave punonjëse e të brezit tonë të ri, të cilët partija i ka mësuar të çmojnë e të vlerësojnë çdo gjë të bukur e të vlefshme në traditat tona të pasura kombëtare dhe të përfitojnë prej tyre, duke i përdorur si mjete të fuqishme morale në luftë për ndërtimin e socializmit dhe për mbrojtjen e atdheut nga të gjitha përpjekjet e armikut të jashtëm e të brëndëshëm të tij.

Vepra e Ndoc Nikaj meriton vëmëndje edhe për faktin se është një vepër luftarake, në kuptimin e plotë të kësaj fjale, mbasi shkrimtari ka trajtuar në të probleme nga më aktualet e kohës së vet, ka prekur çështje nga më çqetësonjëset e ditëve, në të cilat rronte dhe është munduar me mish e me shpirt që t'u japë përgjigje, ndërmjet krijimtarisë artistike.

Me botimin e dy veprave të Ndoc Nikajt në këtë vëllim, i cili me siguri do pasohet në të ardhmen edhe prej botimeve të tjera të këtij autori, lexonjësi ynë, sidomos të rinjtë, që nuk

kanë patur rastin t'a njohin më parë këtë shkrimtar, duke fletuar librin, nuk do kënaqin vetëm kureshtjen, po do kenë rastin të plotësojnë edhe një boshllëk në kulturën e tyre letrare.

(Parathënie për veprat «Shkodra e rrethume» dhe «Bukurusha»)

SHKODRA

MESONJES DHE ATDHETAR I SHQUAR

Emri i Petro Nini Luarasit është një prej atyre emrave të shquar të historisë sonë kombëtare, që na është ngulitur në mendje që prej fëmijërisë dhe që ka mbetur ngaherë para nesh si një shëmbull i ndritur i atdhetarisë dhe i luftës burrërore për idealet e mëdha të çlirimit e të përparimit të kombit.

Më parë mjaft anë kryesore të këtij personaliteti të lëvizjes sonë çlirimtare e demokratike ishin lënë në haresë dhe as që përmëndeshin. Po edhe ato pak gjëra që thuheshin e shkruheshin për 'të, për mësonjësin pionier të gjuhës shqipe dhe për dëshmorin e ndritur të shkollës sonë, mjaftonin për të ngjallur në zëmrat tona një dashuri dhe një stimë të pakufi ndaj tij. Jo vetëm dje, por edhe sot, edhe nesër, dashuria e Petro Ninit për Shqipërinë, lufta e tij këmbëngulëse dhe burrërore kundër armiqve tanë, urrejtja ndaj ksenomanisë e sidomos ndaj grekomanisë, puna e tij e palodhur dhe vetmoho-

njëse për përhapjen e kulturës në masat e popullit, prirja e tij demokratike dhe luftarake, kanë qënë dhe do të mbeten shëmbull i gjallë e i ndritshëm për t'u ndjekur.

Atdhedashurija është tipari kryesor i personalitetit të Petro Nini Luarasit. Si mësonjës, si agjikator, si organizator, gazetar dhe vjershëtor ai luftoi shumë vjet me radhë, — edhe kur mbeti vetëm, edhe kur u ndodh i rrethuar prej armiqve të tij, që ishin armiq të Shqipërisë dhe të popullit tonë, — pa e ulur kurrë kokën, pa u përkulur dhe pa hequr dorë për asnjë çast prej ideaeve të tij të mëdha, të cilave u kishte kushtuar jetën. Ai, si pak të tjerë prej intelektualëve tanë të asaj kohe, punoi dhe u përpoq në rrethanat shumë të vështira, që ishin krijuar në Toskëri prej pushtonjësve turq dhe prej ndërhyrjeve të egra e intrigave djallëzore të shovenistëve grekë. Duhej luftuar njëkohësisht kundër dy armiqve të liq dhe kundër gjithë duarve të tyre të ndyra brënda vëndit: kundër klerit antishqiptar, kundër grekomanëve dhe kundër bejlerëve, të cilët u ndodhën përkrah njëritjetrit në anën e kundërt të barigadës së luftës çlirimtare të popullit. Petro Nini u bëri ballë trimërisht të gjithave stuhive dhe rrebesheve, që u përplasën egërsisht mbi të dhe gjithnjë, prej çdo rrebeshi, doli i përtërirë. Sa më e egër bëhej lufta e armiqve kundër tij, aq më e vendosur bëhej lufta e tij kundër armiqve, aq më e vetëdijshe bëhej qëndresa e tij shëmbullore, në të cilën ka diçka kreshnike.

«Dhe nëntëdhjetënëntë herë të rrëzohemi, përsëri duhet të ngrihemi!» Kështu u thosh ai

nxënësve të vet dhe këtë pati si deviz të jetës së tij prej martiri stoik.

Në lëvizjen tonë të çlirimit kombëtar Petro Luarasi, si ideolog dhe luftëtar aktiv, ka dhënë një kontribut të posaçëm e të një rëndësie të madhe, duke luftuar me të gjitha mjetet e me të gjitha mënyrat e mundëshme kundër shovinizmit grek dhe kundër veprimtarisë çkombëtarizonjëse të kishës orthodoxe greke, që ishin një rrezik i dorës së parë për pavarësinë dhe sovranitetin e popullit tonë. Besnik i idealit të gjithë rilindasve që donin të rronin në miqësi me fqinjët, Petro Luarasi, pa rënë në shovinizëm, dënon ashpër dhe me zgjuarsi të gjitha orvatjet e grekëve për çkombëtarizimin e orthodoxëve dhe për mohimin e shqiptarisë së tyre. Legjendës, sipas të cilës Krishti paskish qënë grek dhe, prandaj, grek janë dhe orthodoxët, ai i përgjigjet bukur dhe pa frikë:

Edhe Krishti ndë na thëntë

Se «jam grek, jakni pas meje!»

Do t'i themi: «Pa mblith mëntë

Se shqiptari s'vjen pas teje!»

Nuk ka asnjë dyshim që Petro Luarasi ishte afetar dhe ateist. Ç'ka shkrojtur dhe ç'ka punuar flasin kthjelët për këtë. Po, sidoqoftë, kur lufton kundër grekomanisë e kundër shovinizmit grek, sidomos në «*Mallkimi i shkronjave shqip...*» ai të lë përshtypjen, se nuk del jashtë kufijve të Biblës. Në këtë fakt ne zbulojmë një

nga zotësitë e tij të rralla, jo vetëm si polemist i fortë po, edhe si politikan i mirë. Pse?

Së pari, duke demaskuar klerikët shovinistë me anë të Biblës, të cilën ata e predikojnë, ai nxjerr në shesh hipokrizinë e tyre dhe i paraqet këta «njerëz të perëndisë» para opinionit publik si vegëla të ndyra të politikës shoviniste të qeverisë greke. Pra, kështu del më qartë fizionomija e tyre e vërtetë, si njerëz që e kanë vënë Krishtin dhe kishën në shërbim të politikës ekspansioniste, përfaqësonjës të së cilës janë.

Së dyti, duke mos luftuar kundër tyre si përfaqësonjës të klerit, po duke i ekspozuar si njerëz e si klerikë të liq, ai nuk prek sentimentet fetare të popullit (gjë që mund të shkaktonte edhe reaksion), po përkundrazi siguron edhe simpatinë e besimtarëve të gënjyer.

Sipas Petro Luarasit ata «të ashtuquajturit përfaqësonjësit e Krishtit u shërbenin dy zotëve: Krishtit dhe grekërizmit; dhe se Krishtin e dëshironin me vullnet dhe natyrë greku...», ata dëshironin: «Jo predikimin e ungjillit, po grekëzimin e shqiptarëve, duke ndaluar rreptë çdo predikim dhe mësim me gjuhën shqipe në kishë»; ata kanë hequr dorë nga predikimet e ungjillit e nga mirëbërjet dhe «tanimë çquhen me anën e luksit të pasqylisë së përbotëshme me anë të ramos së zezë e mëngëgjërë të tyre, me anë të njerimërsimit (misanthropizmit), me anë të pakujdesimit të Ungjillit dhe me anë të qëndrimit armiqësor ndaj çdo kombi që s'është grek»; ata përdorin fenë si gogol kundër shqipëtarëve». Duke iu drejtuar Patriarkanës ai i thotë se kjo politikë

«dhe nga Perëndia të largoi dhe në njerëzit të bëri të urretur». Kështu, Petro Nini e kthen mallkimin që i bëri Patriarkana gjuhës shqipe dhe shqiptarëve në mallkim kundër klerit të vë-në në shërbim të shovinizmit grek dhe, në këtë mënyrë, e dënon botërisht këtë kler, që «grekizmit i është kolitur me gjithë zëmër e shpirt».

Si atdhetar i kulluar, pasonjës i denjë i idealeve të mëdha të Rilindjes, Petro Luarasi, me punën dhe shkrimet e veta, duke u ndeshur në çdo hap me «të ndyrën fanatizmë» dha një kontribut shëmbullor për realizimin praktik të bashkimit të krishterëve e myslimanëve nën flamurin e madh të shqiptarisë.

Në veprimtarinë atdhetare të Petro Luarasit, puna e tij si mësonjës zë kreun e vëndit. Ose më mirë të themi që: gjithë veprimtaria tjetër e tij, si ideolog, si publicist e si vjershëtor ka patur bosht punën e tij si mësonjës, mbase asgjë nuk është e çkëputur prej qëllimit të predikimit të ideve patriotike dhe të edukimit të popullit në frymën e atdhedashurisë, të përparimit e të demokracisë. Me të drejtë «Dielli» i vitit 1926 e karakterizonte Petron si mësonjës që «as lodhej, as trëmbej». Që nga viti 1883 e deri sa mbylli sytë, i helmuar nga agjentët e Patriarkanës, ai s'pushoi për asnjë çast së mësuari në gjuhën amtare të miturit e të rriturit. Nuk e lodhën mundimet e shumta të asaj pune të vështirë; nuk e dobësuan mungesat e mëdha materiale; nuk e trembën rreziqet e të papriturat, kanosjet e pritrat, grindjet me bejërët e me grekomanët, mallkimet e mitropolitit dhe përfolja. Ai do të kishte qënë vërtet gati të derdhte

gjakun, po të qe se ky gjak do të përdorej për të shkruar shqip.

Dhe kjo punë nuk vazhdoi një vit, as dy, as dhjetë, po gati tridhjet vjet. Është një kohë aq e gjatë, sa ndonjë tjetër, edhe në kushte të mira e rrethana normale, do të qe lodhur. Si mësonjës Petro Nini nuk është martir, po është hero, mbasi askush s'mund ta rradhite atë përkrah njerëzve, që shënjtërohen vetëm prej vdekjes. Fundi i tij prej martiri është kurora e asaj veprë heroike, që u krye gjat dhjetra vjetësh. Dhe s'kemi të bëjmë këtu me një akt heroizmi, po me një jetë heroike, me një veprimtari të pandërprerë shumëvjeçare, që, në çdo moment t'a marësh, karakterizohet prej vetmohimit, guximit, trimërisë dhe besimit të patundur në realizimin e idealeve fisnike, për të cilat ai luftonte dhe që kanë qënë dhe mbeten ndër ideale tona më të bukura kombëtare. Duke folur në mënyrë figurative, ai shkruante më 1908:

«Në vënçim re mundimet e udhës, buçitmat dhe tmerret e valëve të oqeanit dhe brengat e lodhjes, nukë do guxojmë të vemi në vënde të largëta për fitim».

Dhe, jo vetëm kaq. Për 'të, as gëzimet dhe të mirat e jetës, s'kanë kuptim, kur nuk vihen në shërbim të Atdheut. Petro Nini, që s'vuri gjë më lartë se dashuria për Shqipëri, kishte plot të drejtë t'i thoshte djemërisë fjalë si këto:

«Oh! Ç'i doni këngët e hijëshme, bukurinë djaloshare dhe fuqinë e levendërinë trimërore, kur s'e keni për Shqipërinë e për vehten tuaj?».

Janë fjalë të dala nga zëmra këto, nuk janë letërsi!

Si mësonjës dhe propagandist Petro Nini ka

punuar tepër që të hidhej fara e diturisë dhe e përparimit në një vënd dikur të lulëzuar, po atëhere të mbuluar me hithrat e ferrat e mbjellura prej të huajve, prej armiqve tanë. Si gjithë patriotët e çquar të Rilindjes sonë, ai mendonte se, «*duke patur trimërinë me një krah, me tjetrin krah le të mbajmë urtësinë*». Për të, lufta për kulturën kombëtare ishte nisë përbërëse e luftës së përgjithëshme popullore për çlirimin kombëtar. Si të gjithë rilindasit e tjerë, edhe ky përfaqësonjës i vonë i asaj plejade të lavdishme, pasqyroi gjithë ato anë të bukura të lëvizjes së ç'irimit kombëtar, në të cilën lufta për gjuhën e diturinë ishte ndër karakteristikat më kryesore e më të rëndësishme. Dhe ai nuk ishte vetëm autor librash diturake, mbasi fati e solli, të përpiqet e të luftonte, jo larg atdheut e, si përfundim, larg rreziqeve e betejave të përditëshme, po në truallin tonë të asaj kohe, në të cilin plikëshin në format më të mprehta, kontradikta të shumta politike, ekonomike, shoqërore e fetare. Petro Nini, mbase prej vet karakterit të tij të fortë burrëror, mbase pse e ndjente dhe e shikonte më afër realitetin, mbase nga që provonte në çdo hap baltën e vëndit të vet, mbase pse njihte nga afër armiqtë dhe pozitat e tyre të gënjeshtëra — mbase prej të gjitha këtyre e më tepër prej besimit të patundur që, pas dimërit do vinte «*pranvera shqiptare*», u ngrit mbi të gjitha këto kontradikta dhe ndriçoi si yll në qiellin e errët të Shqipërisë së atëherëshme. Merita e tij e madhe është se nuk i mohoi, as që i kapërceu kontradiktat, po duke i marë parasysh të gjitha, diji të shkojë me trimëri dhe

urtësi në drejtimin e kundërt të «tmerreve të valëve të oqeanit».

Petro Luarasi nuk ishte vetëm atdhetar, i flaktë dhe luftëtar, i paepur, i kulturës sonë kombëtare, po edhe demokrat i bindur. Në pozita të tilla atë e kanë shpënë, jo studimet, po llogjika e jetës, vetë lufta. Ai është aq tolerant sa edhe i rreptë. Ai kërkon bashkimin e të gjitha forcave kombëtare kundër pushtonjësve turq dhe shovenistëve grekë. Për t'ja arritur këtij qëllimi, si shumë rilindas të tjerë, edhe Petro Nini u drejtohet sentimenteve kombëtare dhe këtë e bën, jo nga që nuk njuh dallimet shoqërore, po nga që, sikurse në punë të fesë, e të klerit, nuk do të bëhet «shkaktar» i ndonjë përçarje. Thirrjet e tij të pasjonuara drejtuar klerit e parësisë shprehin dëshirën, vlerësimi i veprimeve konkrete të klerit e të parësisë paraqet realitetin, kurse qëndrimi i tij i rreptë ndaj tyre, shpreh pikëpamjet e tij demokratike revolucionare: besim tek populli, urrejtje ndaj armiqëve të popullit. Kurdoherë ai del, jo vetëm si atdhetar, por edhe si përfaqësor i popullit.

«Atë, që na ndihmon në hallin tënë, le ta kemi për nder për jetë! Po atë që na ndalon le ta shkelmojmë!» Ose:

...Nëqoftëse parësija e Shqipërisë do të rrijë gjakftohtë përpara nevojave të nderit shqiptar... do të shtonjë urrejtjen' e vogjëlisë kundër parësisë tradhëtore kaqë, saqë, kur të pendohetë për fajnë e saj parësija të mos ketë vënd ku të ngushëllohet dhe të mos gjejë derman».

Sigurisht ai nuk del jashtë kufijve të lëvizjes për çlirimin kombëtar, por kjo nuk e pengon

të shprehë disa herë mendime të përparuara shoqërore. Kur lexon shkrimet e tij të mbetet përshtypja, se Petro Luarasi kishte për të thënë akoma diçka të rëndësishme, por këtë e ruante për një kohë më të vonë, për atë kohë, të cilën nuk e lanë ta gëzonte dot.

Duke përkujtuar sivjet pesëdhjetë vjetorin e vdekjes së tij tragjike ne e ndjejmë Petro Nini Luarasin pranë, si luftëtar aktiv në radhët e luftëtarëve për lulëzimin e kulturës sonë kombëtare, për përhapjen e arsimit në skajet më të largëta të vëndit, për mbrojtjen e lirisë e të pavarisë së Atdheut tonë të shtrenjtë, për të cilin ai dha jetën.

*(Botuar në gazetën «Drita»
27 gusht 1961)*

MILLIMET LETRARE TË ANDREA VARFIT

«Duhet ndruar mënyrë. Duhet më gjallëri. Vaji dhe brenga, gjersa mbetën vetëm n'atë stad, gjersa nuk japin shkas për sulme të reja, s'janë gjë. Duhet më militantizëm!»

Kështu shkruante një çerek shekulli më parë Andrea Varfi, në një prej artikujve të vet kushtuar çështjeve të letërsisë së re, për të cilën përpiqeshin e luftonin letrarët e rinj me prirje revolucionare. Në mos i marrçim fjalët e cituarë më lart, si thirrje për krijimin e letërsisë së realizmit socialist, të paktën jemi të sigurt se autori i tyre, duke luftuar kundër dekadentizmit e formalizmit dhe duke çfaqur pakënaqësinë e vet ndaj letërsisë sentimentale t'asaj kohe, lufton për një poezi revolucionare, për një art militant, i cili, përveç përshkrimit me realizëm të vajit e të brengave, të përmbajë edhe notat kushtrimitare për sulme të reja.

Fjalët e përmëndura më lart, nuk janë një shprehje e rastit, as një egzaltim i çastit në krijimtarinë e Andrea Varfit, po janë një sintezë e

saktë dhe e qartë e mendimeve dhe e piksynimeve ideologjike dhe artistike të tij n'atë periudhë. Në forma të tjera, herë nëpërmjet analizave herë nëpërmjet gjykimeve, ato mendime i gjejmë edhe në shkrimet e tjera të Andrea Varfit. I gjejmë ato edhe në krijimtarinë letrare artistike të këtij shkrimtari. Pra, kemi të bëjmë me një koncept të formuar mirë, jo me një ndikim leximesh, as me një rrëmbim djaloshtar, po me një shprehje të përcaktuar të vetvetes dhe të së vërtetës objektive.

Lexonjësit tanë kanë patur rastin të njihen gjatë vjetëve të fundit pothuajse gjerësisht me letërsinë tonë demokratike të periudhës 1930-1940. Janë botuar shkrimet e zgjedhura të Gaspër Palit, të Kol Mirditës, të Migjenit dhe të Qemal Stafës. Janë botuar ose do të botohen së shpejti shkrimet e Nonda Bulkës, të Dhimitër S. Shuteriqit, të Petro Markos, të Sterjo Spasses, të Kristaq Cepës. Edhe libri i Andrea Varfit është një prej tyre.

Në letërsinë tonë t'asaj kohe nisi një luftë e vërtetë ndërmjet drejttimeve të ndryshme krijonjëse, një luftë që u pasqyrua edhe në kritikë, po që u shpreh, para së gjithash, në vetë krijimtarinë letrare. Kërkimi i shtigjeve të reja letrare ishte në rend të ditës dhe nuk diktohej prej ndikimeve të jashtme, aq sa përcaktohej prej zhvillimit shoqëror e letrar të vëndit. Ishte kohë kontradiktash të forta e të ashpëra ekonomike, ideologjike dhe shoqërore. Ndërsa k'asët sundonjëse dhe përfaqësonjësit e tyre zyrtarë ndiqnin gjurmët e sundimit otoman dhe orvateshin të gërshetonin në forma tragjikomike orien-

tin mesjetar me oksidentin borgjez, një pjesë e mirë e intelektualëve qenë oksidentalistë të vendosur dhe përpiqeshin, duke propozuar reforma e duke shpikur shkolla «të reja» ideologjike, ta vinin vëndin në rrugën e zhvillimit kapitalist duke patur si yll rrëfenjës, disa Italinë fashiste, një pjesë Gjermaninë naziste, e ca të tjerë Francën e dikush Turqinë e Mustafa Qemalit. Këtrë intelektualë «reformatorë», që luanin kumar në kafe «Kursal», në «Bela Venecia» e gjetkë dhe që ishin mysafirët më të preferuar në *Chat-Noir*, nuk e humbisnin rastin, kur qe puna për të zbuluar prirjet «qytetëronjëse» të mbretit dhe «përparimin» e Shqipërisë, pikërisht në shtimin e kafeneve luksoze dhe të pallateve të zotërinjve deputetë, ministra e pasunarëve të tjerë.

Do të duket që ishin përparimtarë gjithë ata intelektualë, të cilët rronin në një vënd gjysëm feudal dhe vështronin nga perëndimi kapitalist. Dhe, vërtet, kishte vërtet diçka përparimtare, sado të përciptë e të parëndësishme, në mendimet e tyre, siç kishte ndërmjet tyre edhe njerëz të bindur në pikpamjet e veta dhe që përpiqeshin ndershmërisht për ngadhnjimin e atyre pikpamjeve. Po ata nuk delnin jashtë suazës së shtypjes e të çfrytëzimit. E vetmja gjë që kërkonin ishte zëvëndësimi i një forme çfrytëzimi me një formë tjetër.

Intelektualët e rinj, (shumë prej të cilëve as që kishin kryer studimet e larta), që kishin ndjenja dhe mendime revolucionare, u afruan n'atë kohë me idetë socialiste dhe me grupet komuniste. Ata e kuptuan, që duhej gjetur tjetër udhë shpëtimi, udha e çlirimit revolucionar të masave punonjëse prej çfrytëzimit ekonomik

dhe shoqëror, prandaj, duke luftuar kundër feudalizmit, kulturës klerikale, injorancës dhe patriarkalizmit, ata luftonin njëkohësisht edhe kundër orientimit borgjez e fashist, kundër depërtimit të kapitalit e të kulturës dekadente perëndimore, kundër degjenerimit dhe çthurjes morale. Qënia e Bashkimit Sovjetik dhe përhapja e ideve marksiste-leniniste, u tregonin atyre të vetmen udhë shpëtimi.

Këto pikpamje ideologjike dhe politike ndikuan mjaft edhe në lëmin e kulturës, të letërsisë dhe të mendimit kritik. Duke luftuar për ç'irimin shoqëror, nuk mund të pajtohesh dot, as me tradicionalizmin dhe patriarkalizmin e Gjergj Fishtës, as me akademizmin e shkollës së klerit katolik, as me formalizmin dhe me tendencat estetizante të poetëve t'asaj kohe. Aq më pak mund të pajtoheshe me letërsinë zyrtare pseudopatriotike, që u shërbente mbretit dhe klasave sundonjëse. Lufta për çlirimin shoqëror është edhe luftë për çlirimin e mendimit e të krijimit prej prangave të ideo'ogjive reaksionare dhe prej anarshisë, që sundon në shoqëritë me klasa antagonistë. Intelektualët me prirje revolucionare socialiste përbënin krahun më të përparuar të letërsisë e të kulturës sonë kombëtare t'asaj kohe. Pranë tyre qëndronin shkrimtarët e publicistët përparimtarë që mbase as nuk e pranonin revolucionin dhe socializmin, po e donin popullin, qenë të lidhur me punonjësit e thjeshtë dhe luftonin për të mirën e tyre, duke goditur çdo çfaqje të shtypjes shoqërore, të varfërisë, të mjerimit, të papunësisë. Këta gjithashtu përpiqeshin për një letërsi realiste, të lidhur me popullin dhe që i drejtohej popullit.

Ky është një qëndrim i qartë, i saktë dhe i drejt për një letërsi realiste, me karakter popullor dhe me frymë demokratike, që shpreh, jo vetëm mendimin e përparuar estetik të asaj kohe, po edhe prirjen përparimtare të letërsisë sonë t'atyre vjetëve.

Andrea Varfi, siç mund ta vrejë vetë lexonjësit e këtij libri, si në krijimtarinë letrare artistike, ashtu edhe në veprimtarinë publicistike e kritike, qëndron në pozita kryesisht luftarake revo'ucionare, të cilat dalin, herë çiltas, herë në trajta të mjegullta e të papërcaktuara mirë. Po, sidoqoftë, fryma e përgjiithëshme e shkrimeve është luftarake. Ai godet ashpër, mbron me guxim, aludon qartë dhe ka piksynime të shëndosha, të cilat pajtohen me gjëndien e atëherëshme të letërsisë e të jetës sonë shoqërore dhe që, ndonse në forma të ndryshme nga ato që parashikonte Andrea Varfi, janë vërtetuar prej kohës.

Në poezi, në skicat, panfletet dhe artikujt publicistikë, në artikujt për çështje të letërsisë dhe për libra e shkrimtarë të veçantë, autori i librit ka një profil të përcaktuar mirë, është koherent dhe intransigjent në pikpamjet e veta. Atë që ka kërkuar nëpërmjet artikujve e ka mishëruar edhe në krijimtarinë e vet.

Cilat janë tiparet karakteristike të krijimtarisë së Andrea Varfit n'atë kohë?

Së pari, si për gjithë rrymën e përparuar të letërsisë sonë të vjetëve 1930-1940, edhe për Andrea Varfin, është karakteristike trajtimi i temave shoqërore. Kja përbën një prej kontributeve më të mëdha të letërsisë s'asaj kohe, si në kup-

timin ideologjik e politik, edhe në kuptimin artistik. Temat patriotike, që karakterizonin letërsinë e Rilindjes Kombëtare, nuk qenë më aktuale dhe nuk mund të trajtoheshin më, pa u përzier me elemente të theksuara shoqërore, se edhe vetë qëndrimi i vërtetë patriotik në atë kohë, nuk mund të ishte i njëjtë me qëndrimin patriotik të periudhës së luftës për çlirimin kombëtar. Patriotët e vërtetë t'asaj kohe, duke luftuar për ruajtjen dhe forcimin e pavarësisë kombëtare, s'kishin si të mos luftonin edhe kundër klasëve sundonjëse, që e minonin këtë pavarësi dhe që e kishin katandisur Shqipërinë monedhë këmbimi për da'laveret e tyre. Ata që nuk e kuptonin kështu patriotizmin, ose qenë tepër naivë, ose qenë përkrahës dhe ndjekës të regjimit monarkik të Zogut. Elementët më të përparuar e, në radhë të parë komunistët, e pasuruan patriotizmin me frymën revolucionare të luftës së klasëve dhe me domosdonë e shëmbjes së regjimit të urryer të feudalëve e të pasanikëve. Kështu i ka trajtuar temat patriotike edhe Andrea Varfi në shkrimet e veta të djalërisë. Duke vënë në pah vlerat patriotike dhe atdhetarizmin e popullit, ai dhe shkrimtarët e tjerë me prirje revolucionare, tërhiqnin vëmëndjen e lexonjësve, jo aq në aktet patriotike në vetvete, sa në realitetin e hidhur të kohës, në të cilën flitej me fraza bombastike për «patriotizëm», që të fshihej tradhëtia e krerëve dhe mjerimi i popullit. Pra, edhe temat patriotike trajtoheshin në plan shoqëror. S'më ngjan të kenë të drejtë ata që egzaltohen prej çdo klithjeje «patriotike» n'atë kohë, mbase më duket se çdo britmë e atillë, në rastin më të mirë, nuk qe gjë tjetër veçse jehonë e vonu-

ar e një kohe të perënduar dhe, drejtpërdrejt ose tërthoraz, lidhej me orvajtjet për të larguar vëmëndjen e njerëzve prej jetës dhe prej problemeve të mëdha të kohës.

Patriotike është, për shëmbull, vjersha «Zjarr Atdheut» e Andrea Varfit, po është më parë edhe revolucionare. Pyetja retorike: «Gjer kur trolli shqipëtar — do durojë krim e dhunë?», përbën esencën e vjershës dhe thelbin e patriotizmit të vërtetë gjatë asaj kohe.

Bashkë me këtë pasurim të temave patriotike, në letërsinë tonë t'atëherëshme, u hoq edhe hapat e para të kapërcimit prej romantizmit në realizëm. Zaten nuk mund të kuptohet dhe as që mund të arrihet realizmi në art pa trajtimin e temave shoqërore. Përveç vjershave, Andrea Varfi, ashtu si Nonda Bulka, nuk është marrë asaj kohe me *krijimtari artistike*, (e nënvizoj, se çuditërisht pse analizohet publicistika e Nonda Bulkës si letërsi artistike). Shumë-shumë, ai ka arritur gjer tek skica letrare-publicistike. Sidoqoftë, tani që ajo periudhë e zhvillimit të letërsisë sonë ka mbaruar, nuk mund ta kuptojmë realizmin në letërsinë e mëvonëshme, pa ato vëzhgime dhe skica, që botoheshin shpesh prej Nondës, Andresë, Petros, Qemalit e prej disa të tjerëve. Mbase që e domosdoshme të nisej me 'to, ashtu siç ka qënë e domosdoshme të nisej prej të rinjve kjo punë, për të arritur më vonë në *letërsinë* realiste. Ato skica e vëzhgime me tema shoqërore të ditës patën për letërsinë të njëjtën rëndsi që patën edhe për zgjimin e ndër-gjegies revolucionare të masave. Ashtu siç tërhiqnin vëmëndjen e lexonjësve ndaj problemeve çqetësonjëse të ditës edhe mbillnin urrejtjen e

ngjallnin zëmërim e revoltë, ashtu tërhiqnin edhe vëmëndjen e shkrimtarëve dhe, si një rrymë e hollë po e fortë uji, çanin tokën argjilore dhe çelnin shtratin e lumit të ardhëm.

Këtu dalim te një tipar tjetër dallonjës i veprimtarisë së herëshme të Andrea Varfit: te trajtimi realist, — në kuptimin e përgjithshëm dhe letrar të kësaj fjale, — të temave shoqërore, duke iu shmangur pothuajse krejt sentimentalizmit, që përshkonte shkrimet e disa letrarëve të tjerë dhe që gjente vënd edhe në vepra nga më të mirat e prozës së atëherëshme. Në periudhën 1930-1940 është ende herët që të merret sentimentalizmi si fenomen negativ në letërsi, se ai ishte në fillimet e veta, kishte brendi demokratike dhe sillte diçka të re në letërsinë tonë, po, me që egzistonte, qoftë edhe në lindje e sipër, prirja realiste, egzaltimi në vlerësimin e veprave sentimentale nuk do të qe punë me mënd. Andrea Varfi, — edhe për vetë natyrën e tij si shkrimtar, — qëndron larg sentimentalizmit. Asnjë prej shkrimeve të tij nuk të derdh në shpirt keqardhje e nuk të zgjon mëshirë, po të zëmëron, të revolton dhe, në rastet më të mira, sidomos në vjershat e pabotuara, të ngjall shpresa e besim, të mobilizon për luftë dhe, jo për çdo luftë, po për «sulme të reja», ose, siç thotë ai, për t'i vënë «minat botës së vjetër».

Pra, krahas trajtimit realist të temave shoqërore, poezia e Andrea Varfit përshkohet edhe nga një frymë e përcaktuar revolucionare. Në vjershën «*Punëtorët*», të shkruar më 1935 dhe të pabotuar atëhere, ai thërret: «*Ta çojmë grushtin! Minat botës vjetër! Se ne do farkëtojmë përmbi dhë, një botë më të mirë: botën tjetër!*»

Më parë (1932), në vjershën alegorike «*Shih si rreh*» duke iu drejtuar dallgës, poeti pyeste: «*Mos je dallgë e gjithësisë, që të vjetrën shëmb mbi dhë, për të shkrepur dit' e re, gaz i gjithë njerëzisë?*»

Më vonë, më 1937, ai u këndon grevave të Kuçovës dhe të Korçës dhe u thur lavde humanizonjëse mitrolozit e granatës së revolucionarëve spanjollë. Nuk është puna të kërkojmë e të gjejmë citate. Gjithë fryma e poezisë së Andrea Varfit është revolucionare.

Fatkeqësia është që pjesa më e mirë e vjershave revolucionare të Andrea Varfit, si edhe ato të Petro Markos e të Dhimitër S. Shuteriqit, nuk patën mundësi të njihen e të botohen në kohën kur u shkruan dhe për të cilën u shkruan. Ato kanë rëndësi të madhe për njohjen dhe karakterizimin e autorëve të tyre, siç kanë vlerë artistike edhe sot e kësaj dite, po, nga që nuk u botuan, s'kish si të ndiknin në procesin e zhvillimit t'atëherëshëm të letërsisë sonë dhe sot, jemi të detyruar të gjurmojmë në veprat e botuara, elementët e gjenezës së realizmit socialist në Shqipëri, megjithëse më në fund, do thënë me plot gojën, që shkrimtarët e përmëndur më lart, si edhe Shevqet Musaraj e Aleks Çaçi, ndër të gjallët, së bashku me Migjenin, janë prekurzorët e kësaj letërsie tek ne. Nuk ka qënë dhe nuk është hiç me vënd që në studimet për letërsinë këtyre autorëve u mohohet e kaluara.

Edhe në artikujt për shkrimtarët, për letërsinë dhe për veprat letrare, Andrea Varfi përfaqësohet si një ndër më të përparuarit e asaj kohe. Kujdesi i tij i përhershëm për t'i analizuar veprat edhe në planin politik dhe ideologjik, u jep

shkrimeve një vlerë të posaçme. Megjithëse trajta e këtyre shkrimeve është e rëndë dhe stili tepër i vështirë e gjer diku i ngurtë, ndonse, në mjaftë raste vlerësimet janë larg analizës dialektike dhe të çmuarit marksist të fenomeneve letrare, ato janë një tjetër dëshmi e qartë e pozitave të shëndosha, në të cilat ndodhej Andrea Varfi në kohën kur i ka shkruar. Vlera e tyre shtohet dhe dobësitë, deri diku përlijen, po të kemi parasysh, që ato janë botuar në shtypin e kohës.

Libri «Në zgjim», për të cilin u shkrua kjo parathënie, flet vetë. Lexonjësi, jemi të sigurt, që do zbulojë më tepër vlera, nga ç'mundëm të radhitnim në këto pak faqe, të cilat s'mund të merren si analizë e gjithanëshme e krijimtarisë së herëshme të Andrea Varfit.

(Parathënie për librin e A. Varfit
«Në zgjim»)

PASQYRA E LËNDES

PROBLEME LETRARE

Fillimet e letërsisë sonë të realizmit socialist	5
Në udhën e lulëzimit të mëtejshëm	28
Lenini — kultura dhe arti	89
Një e vërtetë që do thënë	100
Logjikë e çuditëshme	108
A ka shkrimtarë të gjinisë asnjane?	120

AUTORË DHE VEPRA

«Këngë» — poezi të DH. S. Shuteriqit	133
Një vepër poetike me rëndësi	143
Hapi i hedhur me siguri	154
Katër vëllime poetike	163
«Me valët e jetës» — roman i Vedat Kokonës	175
«Qyteti i fundit»	187
Lufta për liri — e vetmia rrugë	196
Njerëz, jini vigjilentë!	209
Çobo Rrapushi	225
«Jetë me brenga»	235
Novelë për njerëzit në luftë	243
Proza e një poeti	255
Bukuri e ashpër e jetës shqiptare	272

NË GJURMËT E TRADITAVE

Zef Serembe	291
Kryevepra e Mjedës	305
Proza e Ndoc Nikajt	314
Mësonjë dhe atdhetar i shquar	336
Fillimet letrare të Andrea Varfit	345